

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1975

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
VED
DORRIT ANDERSEN, KNUD FANØ OG G. JAPSEN

1975

Tryk: P. I. Schmidts Bogtrykkeri, Vojens

INDHOLD:

Studielektor, dr. phil. <i>H. V. Gregersen</i> : Snafs og Urne – samt ottings-tallet i Bolderslev	side 5– 20
Fhv. rektor, dr. phil. <i>N. H. Jacobsen</i> : Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864	– 21– 85
Arkivar <i>Jørgen Witte</i> : Den Slesvigske Forening 1849–1852	– 86–151
Museumsleder <i>Holger Jacobsen</i> : Malermester Herløv Møllers erin-dringer	– 152–166
Cand. polit. <i>Finn Friis</i> : Den unge Aage Friis og Sønderjylland. Ud-drag af en brevveksling med hans hjem 1889–1891	– 167–184
<i>Anmeldelser:</i>	
<i>H. V. Gregersen</i> : Plattysk i Sønderjylland (ved professor, dr. phil. <i>Troels Fink</i>)	– 185–201
Rødding Frimenighed gennem 100 år (ved socialinspektør <i>Olav Christensen</i>)	– 201–202
<i>Manfred Spliedt</i> : Sådan en dum knægt (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 202–203
<i>Niels Bøgh Andersen</i> : Fiskersøn fra Aventoft (ved redaktør <i>Morten Kamphövener</i>)	– 203–205
<i>Marie og Anders Bjerrum</i> : Ordbog over Fjoldemålet (ved lektor <i>Anne-Marie Thomsen</i>)	– 205–209
<i>Søren Ryge Petersen</i> : Dansk eller tysk? (ved viceskoleinspektør <i>Chr. Stenz</i>)	– 209–212
<i>Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen</i> (red.): Åbenrå Bys Historie III (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 212–215
<i>Bognyt</i> : (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i> og arkivar <i>Jørgen Witte</i>)	– 216–218
<i>Noter og nyt</i> : Landsarkivet – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Haderslev Museum – Åbenrå Museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder Museum – Sønderjyllands Kunstmuseum – Kunstmuseet Holmen – Kolstrupgård – Amtskredsenes arbejde	– 219–237
<i>Årsberetning og regnskab 1974–75</i> (ved landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> og bankdirektør <i>Hugo Lildholdt</i>)	– 238–243
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 244–246

Snafs og Urne - samt ottingstallet i Bolderslev

Af *H. V. Gregersen*

Med udgangspunkt i en strid om jordegods på Urnehoved-egnen fra slutningen af 1200-tallet fremsættes i artiklen en række teorier om stormændenes ejendomsbesiddelser i Bjolderup sogn, koncentreret om slægterne Snafs og Urne. Der sluttes med en analyse af ottingsbe- grebet, og forfatteren opfordrer lokalhistorikere til at gå igang med lignende lokale studier over de middelalderlige ejendomsforhold.

Middelalderligt kildemateriale flyder i regelen meget sparsomt, og dette er selvsagt ikke mindst tilfældet, når der er tale om materiale til belysning af bestemte forhold inden for et snævrere område. Kun i ny og næ kan man være heldig at få et kig ind bag det tykke for- hæng, der almindeligvis dækker over de begivenheder, der har fundet sted for over et halvt årtusinde siden.

En sådan lejlighed byder sig for Urnehoved-egnens vedkommende i anledning af en flerårig strid om jordegods mellem stormanden Jens Urne (Johannes Urne) og klosteret i Løgum.¹

Den indledes omkring 1280² med, at Knud degn af Åved³ i Vod- der sogn (antagelig degn i Ribe) og præsten Niels i Vodder sammen med enken Kristine og hendes søn bevidner et testamente, som er opsat af en på den tid afdød stormand, Knud med tilnavnet »Snubbe« eller »Snubæ«,⁴ hvis man da kan tro de trykte udgaver af dette testamente.

Otte dage før sin død havde Knud Snubbe i nærværelse af Løgum klostres abbed, Jens (der kaldes »forhenværende«), og af munken Gunner ladet sit testamente oplæse, og han havde da været ved sine sansers fulde brug og kunnet bekræfte sin sidste vilje, således som den i sin tid var blevet udformet og beseglet af sognepræsterne Svend i »Bulderup« og Tyge i Uge.

Derefter nævnes, hvilke pengesummer Knud Snubbe havde beslut-

tet at bortgive. Først skulle der ofres 29 mark penge⁵ til det Hellige Land, og derefter til kirkerne i Slesvig, Ønlev, Åbenrå, Ensted, Brandrup, »Akerbeck«,⁶ »Oten«,⁷ Ødis, samt til Vor Frue kirke i Ribe og til Helligåndsklosteret sammesteds, hver 1 mark penge eller i alt 10 mark. Dertil kom $\frac{1}{2}$ mark penge til de sognepræster, der holdt messe de pågældende steder, hvilket vil sige yderligere 5 mark. Til hver af messetjenerne skulle der gives 2 øre. Dengang var 8 øre lig 1 mark, og det vil sige, at der gik 1 mark penge til de fire kirkers præstemedhjælp, idet der næppe har været altergang i klosteret, hvilket har overflødiggjort en messetjener på dette sted.

Næsten som om de var blevet glemt, vender testamentets tekst igen tilbage til omtalen af pengegaver til kirkerne, og to af egnens kirker, nemlig »Biuldorp« og Tinglev, bliver nu betænkt med det dobbelte af, hvad de andre kirker har fået, nemlig 2 mark penge til hver, i alt 4 mark.

Klostrene fik også deres andel af uddelingen: dominikanerne i Slesvig og i Ribe, franciskanerne i de samme to byer, nonnerne (»søstrene«) i Slesvig og i Ribe, endvidere hospitalerne i Slesvig, Flensborg, Åbenrå og Ribe,⁸ samt »brødrene« i Flensborg. Hver af dem blev betænkt med 1 mark penge, d. v. s. i alt 11 mark.

Sammenlagt er der således tale om en testamentarisk pengegave på ikke mindre end 60 mark penge. Man kan så spekulere over, hvad det vil sige i moderne mønt, og den slags omregninger er altid vanskelige, da nutidens krav til livets underhold er helt andre end middelalderens. Et par lundensiske testamenter fra samtiden giver dog måske et fingerpeg om beløbets størrelse: 1283 $\frac{1}{8}$ siges, at en fole, alt efter beskaffenheden, er 3 eller 4 mark penge værd, og 1288 $\frac{14}{8}$ regnes 1 mark penge og en ko for at have samme værdi.⁹ Det har med andre ord været værdien af en stor besætning, som den afdøde overlod til forskellige gejstlige personer og institutioner.

Den sidste del af testamentet indeholder oplysninger om jordegods i Bolderslev, der var tiltænkt Løgum kloster. Det drejede sig om 3 ottinger i hver af Bolderslevs to bymarkshalvdele, af hvilke den vestlige (»fjernere fra solen«, som det hedder i testamentet) kaldes Ættebol, mens den østlige del af bymarken (»mere nær solen«) hed Haldensbol.¹⁰ Desuden mente testator at kunne disponere over hele skoven i Urne, d. v. s. på Urnehoved-banken øst for Bolderslev, dog med undtagelse af 3 ottinger længst imod vest ind mod Haldensbol. Disse

3 ottinger blev drevet af Knud »Snubbes« bryde, d. v. s. godsbestyrer eller forvalter, en mand ved navn Ketil Streng, og denne ejendom var tiltænkt Knuds egen søn Mads som hans fædrearv. Knuds moder, som åbenbart overlevede ham (hendes navn anføres ikke), skulle frit råde over al hans ejendom med undtagelse af det, der nævntes i nærværende testamente, indtil de fornævnte legater tilfulde kunne udredes af godsets indtægter med fradrag af det, der krævedes til sønnen Mads's føde og klæder.

Såvidt testamentets bestemmelser. Men dermed var sagen ikke blevet afgjort, for stormanden Jens Urne nægtede at godkende testamentets overdragelse af jordegods til klosteret i Løgum, og i de følgende ti år udspandt der sig en omstændelig proces, som vi kun kender til gennem tre breve, der er blevet bevaret i Løgum kloster, og vi kan således ikke se, hvad der har været Jens Urnes motiv til at gøre ophævelser over den påtænkte jordoverdragelse.

Sagen blev indledt 1283 11/10, da abbed Jon af Løgum rejste stævning mod stormanden Jens Urne over for Ribe-bispen Tyge, der var blevet udpeget som dommer af ærkebispen i Lund. Abbedens klage lød på, at Jens Urne havde beslaglagt det jordegods i Bolderslev, som ifølge testamentet skulle tilfalde klosteret, og som i alt udgjorde 3 ottinger i Ættebol og 3 ottinger i Haldensbol, samt 23 ottinger i Urne skov. Jens Urne lod straks gennem sin sagfører svare, at stævningen ikke var retsgyldig, fordi klosteret først havde henvendt sig til den verdslige domstol, til selveste kongen, i nøjagtig samme sag. Denne påstand blev ikke taget til efterretning, og det blev påbudt Jens Urne at svare på selve klageskriftet inden den 15. november.

Jens Urne foretrak imidlertid at appellere sagen, og nu hører man ikke videre til den før 1285 9/9, da Løgum kloster rejste klage over, at der af paven var blevet udpeget en ny domstol i sagen, bestående af prioren Niels i Odense, provst Niels sammesteds og provst Rike i Gamtofte. Sagen skulle med andre ord fortsættes i Odense stift, og det synes således, at Jens Urne har fået ret i sin påstand om, at Ribebispen måtte være inhabil i en retssag mellem et kloster i hans eget stift og en stormand fra Slesvig stift.

Sagen trak atter ud, og vi hører først igen til den 1290 2/6, da resultatet af en voldgiftskendelse ved bisperne Bertold af Slesvig og Christian (II) af Ribe forkyndes. »Efter mange undersøgelser og

underhandlinger og efter omhyggeligt at have efterforsket sandheden – hedder det heri – såvel ud fra mange troværdige mænds med deres segl bekræftede vidnesbyrd som også ud fra den dom, som afdøde kong Erik Klipping havde fældet, og som påfulgtes af domme, som ærkebiskop Jens af Lund og biskop Tyge af Ribe havde fældet« etc., etc., kunne der ikke være tvivl om, at testamentets bestemmelser var retsgyldige.

Men for at få ro om sagen blev det overladt Jens Urne at vælge, om han ville afstå klosteret det omtalte jordegods eller affinde sig med klosteret ved at betale 500 mark »gængs« på tre terminer, nemlig Skt. Andreas's dag, til midfaste og til nærmeste pinsedag (1290 30/11, 1291 29/3 og 10/6).

Efter otte dages betænkningstid valgte Jens Urne at betale den pågældende sum til de tre terminer, og dermed kunne han forblive i lovlig besiddelse af det jordegods, som han nu havde kæmpet for i henved ti år.

Motivet til Jens Urnes vedholdende kamp for jordegodset i Bolderslev kendes som nævnt ikke, men oplysningen om, at » troværdige mænd« havde været afhørt i sagen, kan vel med nogen rimelighed tolkes derhen, at der har været tale om en familiestrid om den pågældende jord. Jens Urne må på en eller anden måde have gjort arveret gældende til den omstridte jord, og er dette rigtigt, må der have eksisteret en vis slægtskabsforbindelse mellem ham og den afdøde testator.

Som allerede antydnet, kan der næres tvivl, om en del af navnestoffet i de bevarede dokumenter er blevet læst rigtigt. Desværre kendes de originale dokumenter, der har været i Løgum klostres besiddelse, kun fra en afskrift, der er taget i 1578, og det er denne afskrift, der i 1834 under betegnelsen Løgum-bogen findes publiceret i det VIII. bind af det store samleværk af vore middelalderlige kilder, der bærer titlen *Scriptores Rerum Danicarum*. Fra denne publikation er de her benyttede breve påny offentliggjort i det moderne udgiverværk *Diplomatarium Danicum* og i den hertil hørende oversættelse *Danmarks Riges Breve*. Men det siger sig selv, at der som følge af de dårlige overleveringsforhold findes mulighed for adskillige fejllæsninger og naturligvis især af navnestoffet.¹¹ Sådanne fejl kan både skyldes afskriveren i 1578 og udgiveren i 1834.

Spørgsmålet er nu, om man tør antage, at testators navn er overleveret i en forkert form. Helt sikker på navneformen har man åbenbart ikke været, siden der i testamentet både skrives »Snubbe« og »Snubæ«.

Der kendes tre forskellige slægter af navnet Snubbe, af hvilke de to er udpræget sjællandske.¹² Den ene af de sjællandske slægter fører ovenikøbet et ørnelår (uden klo) eller snarere et løvelår i sit våben, hvilket giver det en vis lighed med Urnernes våben, som viser et ørnelår med tilhørende klo. Måske har netop dette forhold forledt udgiveren til at læse »Snubbe«, selv om der iøvrigt ikke synes at eksistere en forbindelse mellem de sjællandske Snubber og Urnerne i Sønderjylland.

I Danmarks Adels Årbog 1918 findes der optaget en tredje slægt Snubbe, som kaldes en sønderjysk slægt. Det sidste sker ganske vist udelukkende på grundlag af den traditionelle læsemåde af den herværende testamentes to navne, Knud Snubbe og Mads Knudsen (Mattheus Kanuti). Disse to personer gøres uden begrundelse af nogen art til aner for Lawy Snob af Brødsgård i Brusk herred. Han nævnes først så sent som i 1468, da han tilskødede ridder Detlef Reventlow en gård på Skovbøl mark, Læborg sogn, samt en »mærkeskov«, der kaldes »Snebbis Lundh«. Den sidste navneform er i den herværende forbindelse ikke helt uinteressant. Genetiv-s tyder på, at en person har båret navnet »Snebbe«, og det har derfor næppe været helt sikkert, om vokalen i slægtsnavnet har skullet være u, o eller e. Overleveringen af stednavnet må imidlertid være den sikreste. Spørgsmålet er så, om man overhovedet tør antage en forbindelse mellem stormandsslægten fra Brødsgård og navnet »Snebbe«.

Det vil dog, hvorom alt end er, næppe være forkert at drage den konklusion, at der tidsmæssigt er tale om en så stor afstand mellem testatoren og hans søn fra Bjolderup sogn og den nørrejske stormand af navnet Snob, at slægtskabsforholdet i virkeligheden må anses for ganske usikkert. Der er for langt fra Knud »Snubbe« til Lawy Snob – tidsmæssigt såvel som geografisk.

I 1300-årene findes der en langt bedre afhjemlet slægt, hvis navneform er Snafs,¹³ og det besynderlige ved denne slægt er den kendsgerning, at den har jordegods i de samme sogne, hvor Urne-slægten har hjemstedsret, og det er i den forbindelse navnlig påfaldende, at de to slægter optræder på samme tid i to så langt fra hinanden liggende

sogne som Bjolderup i Rise herred og Vodder i Hviding herred. Selv om de fører hver sit våben, Urnerne et ørnelår med tilhørende klo og Snafs-slægten tre kronede jomfruhoveder, peger alt på, at der har eksisteret et slægtskab mellem Snafs og Urne.

I 1315 nævnes væbneren Bonde Snafs sammen med en lang række stormænd i forbindelse med et forlig mellem Erik Menved og den sønderjyske hertug Erik II Valdemarsøn.¹⁴ Efter hans død mageskiftede hans søn, Otto Bondesøn Snafs, 1378 22/2 den fædrene gård i Emmerlev med Kærgård i samme sogn.¹⁵ I 1397 mødte han sammen med en række andre stormænd fra hertugdømmet på Urnehoved,¹⁶ og 1400 18/5 pantsatte Christian Eriksøn Urne ham gods i Hviding herred.¹⁷ Til hans »årtid« i Ribe domkirke blev der 1402 12/10 givet en gård i Vester Vedsted i samme herred.¹⁸

1411 30/11 pantsatte Otto Bondesøn Snafs's sønner, Claus og Otto Snafs, to gårde i Bolderslev og to gårde i Mellerup (Bjolderup sogn) til Gottschalk Tedinghusen,¹⁹ og 1437 3/4 skødede Otto Snafs tre gårde i Perbøl (ligeledes Bjolderup sogn) til hertug Adolf VIII.²⁰ Efter denne tid synes Snafs-familien ikke længere at forekomme inden for det sønderjyske område.

Det middelalderlige kildemateriale fortæller, at også andre stormandsfamilier har haft tilknytning til Bjolderup sogn. 1351 8/12 fik en af hertug Valdemars mænd, Marquard Rütze, tilkendt Elsholm med 1 otting i Barsmark, Løjt sogn, samt huse og bygninger i Bolderslev,²¹ og 1397 1/9 købte Peter Eriksøn Sappi til Solvig en gård i Raved af Peter Pors, hvis slægt var hjemmehørende i Vranderup, Seest sogn, Anst herred, umiddelbart syd for Kolding å, d. v. s. i overgangsområdet mellem Nørre- og Sønderjylland.²² Peter Eriksøn Sappis efterfølgere på Solvig, svigersønnen Mads Gjordsens søn Claus, havde endnu 1444 15/3 ejendomme i Bjolderup sogn og i den nærmeste naboegn, nemlig en gård i Hjolderup, en gård i Mellerup, samt en gård »to der branden kerke«, hvormed der menes Ønlev kirke, som ifølge Niels Heldvad blev nedbrændt i 1411.²³ Disse ejendomme blev afhændet til Otto Pogwisch, Hartwigs søn.

Endelig var der endnu en af Sønderjyllands store slægter, som besad gods i Bjolderup sogn omkring år 1400, idet Johannes Thomesøn af slægten Lindenov fra Ødis sogn på den tid havde Løgum klostergods i Vollerup, Bjolderup sogn, i pant. Efter hans og hans hustrus død skulle det gives tilbage til klosteret.²⁴

Om Urne-slægtens nære tilknytning til Bjolderup sogn vidner den såkaldte Bjolderup-sten, en gravsten med runeindskrift, som i 1841 blev solgt til oldsagsmuseet i Kiel og derfor nuomstunder hører til samlingerne på Gottorp slot.

»Ketil Urne ligger her«, fortæller runerne kort og fyndigt. Af runeforskere er stenen dateret til ca. 1200. Det betyder, at Urne-slægten bliver den af Danmarks adelslægter, der i længst tid har båret samme slægtsnavn.

Stenens udsmykning viser livstræ-kruset, livets træ med kruset som krone, et yndet motiv i middelalderens kristne symbolverden. Stenen har dækket en grav, og det har derfor ikke betydning noget, at indskrift og billedmotiv vender hver sin vej.

Inden det middelalderlige persongalleri fra Bjolderup sogn forlades, må det ikke glemmes, at der fra højmiddelalderen kendes endnu en stormand ved navn, nemlig Svenning Gråson. Hans navn forekommer 1285 28/5 i en erklæring på danehoffet i Nyborg om, at alt det sønderjyske krongods tilhørte kongen. I den anledning findes krongodset nævnt fra lokalitet til lokalitet, spredt som det fandtes rundt omkring i landsdelen, og derunder nævnes så 4 mark gulds jord i Bolderslev »med undtagelse af, hvad Svenning Gråson ejede der«. ²⁵ Der er her tydeligvis tale om en optælling på grundlag af et ældre register, og den pågældende stormand må derfor antages at have levet adskillige år før 1285 og i hvert fald nok før 1272, da der tales om et dokument affattet af hertug Erik. Det er imidlertid interessant, at der på den tid eksisterede krongods i Bolderslev. Det findes nemlig ikke nævnt i Kong Valdemars jordebog fra 1231.

Alt i alt er det – som man kunne vente – kun få og spredte oplysninger, der findes bevaret om de forskellige stormænds tilknytning til den jord, der var så omstridt i 1280'erne og 90'erne, og i flere tilfælde gives der endda kun antydninger af en tilknytning til Bolderslev-egnen som sådan. Der er tale om medlemmer af forskellige våbenføre slægter; men går man ud fra den tese, at der var en nøje forbindelse mellem slægt og jord, lader der sig måske alligevel aftegne visse konturer af en sammenhæng, som ellers ikke er til at få øje på. Hertil synes de landsbykirker, der findes nævnt i testamentet fra ca. 1280, at kunne yde en god hjælp, idet man må gå ud fra, at testatoren og hans slægt har haft tilknytning til netop disse steder.

Derimod kan der ikke læses så meget ud af, at kirkerne i Slesvig, Ribe og Åbenrå er nævnt. I disse tilfælde må man nøjes med at konstatere, at der er tale om slægtens to stiftskirker og om dens nærmeste købstadkirke. Men derefter kan man rejse spørgsmålet, hvorfor der skulle gives pengegaver til netop Ønlev, Ensted, Branderup, Agerskov, Vodder, Ødis, samt det dobbelte beløb til »Biuldorp« og Tinglev?

Lad os begynde bagfra i rækken, d. v. s. med Tinglev. I dette tilfælde er der ganske vist kun yderst lidt at sige, skønt den dobbelte pengegave kunne tyde på en nær slægtstilknytning til dette sted, Bjolderup sogns sydlige nabosogn. Først i det allersidste årti af 1400-årene kendes der stormænd i Tinglev sogn. 1495 12/3 skødede Urne

Jepsen Algdusen til Åskov på Fyn en gård i Tinglev til Anders Ebbesøn Ulfeld, forstander i Dalum kloster. Han havde i forvejen fået halvdelen af dette gods med sin hustru, Helwig Schmalstedt, Hartwigs datter.²⁶

Hans Urne, provst i Odense, medbesejlede dette brev. Men det er også den eneste antydning af en gammel slægtsforbindelse.

Derefter »Biuldorp«, som i Danmarks Riges Breve findes oversat ved »Bylderup«. Tager man imidlertid den store usikkerhed i betragtning, der gælder med hensyn til gengivelse af navnestof i Løgumbogen, må det ud fra sammenhængen være rimeligt og tilladeligt at læse Bjolderup. Det ville være ret utænkeligt, om en stormand fra Bolderslev i Bjolderup sogn ikke betænkte sin egen sognekirke, og antager man, at testatorens rette navn har været Knud Snafs, er der vidnesbyrd nok om den tilknytning, som de beslægtede familier Snafs og Urne havde til Bjolderup sogn. Der er derimod intet overleveret, som peger mod en forbindelse til Bylderup sogn.

Den nære tilknytning til Bjolderup synes også omtalen af andre stormænd i dette sogn at bekræfte. Marquard Rütze har således uden tvivl haft slægtskab med Urnerne, idet Lawe Lawesøn Rütze 1396 6/5 på begæring af Lage Urne var medudsteder af et vidne, for øvrigt bl. a. sammen med Peter Pors, mens Johannes Thomesøn Lindenov, foged på Koldinghus, ledede retshandlingen.²⁷ Ligeledes besejlede Lawe Lawesøn Rütze 1400 11/4 til vitterlighed sammen med Lage Urne og Cathrine Eriksdatter Urne, en søster til Christian Eriksøn Urne og enke efter Erik Rind af slægten Sappi.²⁸ Det er antagelig på denne baggrund, at Marquard Rütze har været i besiddelse af ejendom i Bolderslev, og hans slægtskabsforbindelse med Urnerne er dermed tillige et af beviserne for, at medlemmer af den indvandrede holstenske adel blev indgiftet i den gamle sønderjyske adel.

Cathrine Eriksdatter Urne havde som nævnt været gift med Erik Abelsøn Rind, en broder til den mægtige Valdemar Sappi, der 1351 17/4 havde modtaget Vodder, Spandet og Arrild sogne i Hviding herred i pant af hertug Valdemar²⁹ og sad som herre til Arnsholm (»Nørrevold«) i Arrild sogn,³⁰ samt var kongelig staller over nordfriserne.³¹ Hendes søn var Peter Eriksøn Sappi, der ejede Solvig i Hostrup sogn og havde en gård i Raved, Bjolderup sogn, ligesom hans dattersøn, Mads Gjordsen (af den oprindelig holstenske slægt Goritz), besad ejendom i Hjolderup og Mellerup i samme sogn.

Gården i Raved var 1397 blevet købt af Peter Pors til Vranderup, der hidtil havde ejet den, og da samme Peter Pors 1400 optræder som medbesegler sammen med sin broder, samt Lage Urne, Lawe Rütze, Johannes Thomesøn Lindenov og Cathrine Eriksdatter Urne, og 1407 var forlover for Johannes Thomesøn Lindenov,³² er der atter engang antydning af et indbyrdes slægtskabsforhold.

Testamentets omtale af Ødis synes klart at pege på, at der gik en forbindelse fra Snafs og Urne til Lindenov, thi i dette sogn lå de Lindenovske gårde Fovslet og Drenderup. 1397 6/10 var Johannes Thomesøn Lindenov en af de stormænd, der mødte på Urnehoved. Han var ovenikøbet ridder – som den eneste af de dansk-sønderjyske stormænd.³³

At Vodder kirke blev betænkt, er næsten en selvfølge, eftersom det udtrykkeligt nævnes i testamentet, at testatorens enke og søn opholdt sig der. Men forbindelsen mellem jordegodset i Bjolderup og Vodder sogne synes at have været fastholdt gennem lange tider, og det er ikke blot slægtsnavnene Urne og Snafs, der peger på en sådan forbindelse, men også slægten Sappi og efter den Gjordsen-slægten.

Med hensyn til Agerskov og Branderup findes der intet bevis for en slægtskabsforbindelse, selv om det ud fra det foran anførte må antages, at der har eksisteret en sådan, siden kirkerne i disse sogne bliver betænkt. I begge de to sogne nævnes i midten af 1300-årene en Tyge (Tage?) Esbernson, der skænkede gods til Løgum kloster.³⁴ Hvis man tør antage, at han har været fader til Esbern Tagesøn, bliver han stamfader til den anselige Emmiksen-slægt.³⁵ Om nogen forbindelse til Snafs og Urne findes der imidlertid ingen vidnesbyrd.

Ensted kirke nævnes også, uden at der findes vidnesbyrd om stormandsfamilier i dette sogn. Sådanne kendes først fra slutningen af 1400-årene, og da var det slægten Ahlefeldt, der havde ejendom i landsbyen Årup. Denne landsby lykkedes det i 1607 Friedrich Ahlefeldt at få nedlagt.³⁶ Men hvem ejede gods i Årup, før den holstenske slægt fra Søgård kom hertil? Herom tier kilderne, men at der har været en gammel forbindelse mellem Årup og Bolderslev, fremgår af det ejendommelige forhold, at $\frac{1}{2}$ otting i Bolderslev, den senere Østerkro, helt op til 1853 hørte under Årup. Testamentets omtale af Ensted kirke lader ane, hvorledes dette er gået til.

Og så er der endelig pengegaven til den forlængst forsvundne sognekirke i Ønlev, beliggende umiddelbart syd for det nuværende

Nørre Ønlev i Rise sogn. Den nævnes ovenikøbet først i rækken af landsbykirkerne i testamentet, men heller ikke i dette tilfælde er det muligt at udpege en forbindelse mellem dette sted og stormandslægten fra Bolderslev. At der imidlertid har været slægtsejendom her, giver omtalen af den gård, som Mads Gjordsen afstod i 1444, dog måske et fingerpeg om.

Som man vil se, tillader kildematerialet ikke en uigendrivelig påvisning af forbindelser mellem de spredt forekommende navne. Dertil er lakunerne alt for store. I et tilfælde som det her foreliggende må man enten helt renoncere på at give en tolkning ud fra det spredt forekommende materiale, eller man må nøjes med at komme med antydninger, der kan sandsynliggøre en vis forbindelse mellem de spredte oplysninger eller måske rettere endda kun til en vis grad kan sandsynliggøre sådanne. Det er nu engang de vilkår, man har, når man vil vurdere det sparsomme kildemateriale fra middelalderen ud fra et lokalt sigte.

Indholdet af brevene om jordstriden i Bolderslev i 1280'erne og 90'erne er imidlertid også interessant, fordi det kan give anledning til visse overvejelser på et helt andet felt, og det er med hensyn til de ottingstal, der findes nævnt.

Hvad en otting oprindelig har været, er der meget delte meninger om. Der er sagt, at den oprindelig var en ottendedel af et bol, at ottingen har indeholdt otte dele, eller at otte heste har trukket den plov, som var grundlaget for agerens bredde. Der er i den herværende forbindelse ingen grund til at komme nærmere ind på de forskellige opfattelser, man har gjort sig om dette begreb. Det ville kræve en afhandling i sig selv.³⁷

I stedet må vi her nøjes med at sige, hvad vi rent konkret ved om brugen af ottingsbegrebet i Nordslesvig, hvor det holdt sig gennem lange tider. Bortset fra Als og Sundeved blev der nemlig overalt i Nordslesvig brugt angivelser i ottingstal helt op til udskiftningstiden i 1700-tallets slutning. Men de gjaldt alene for den enkelte landsby, aldrig for et helt sogn, endsige et herred.

Ottingen var i den gamle landsby en andel af jordejendom og af, hvad der hørte hertil, men så vidt man kan skønne, synes ottingen ikke at have haft noget med tallet otte at gøre, i hvert fald ikke inden for den periode af historien, som der kan skaffes kildemæssig dæk-

ning for. Gårdenes agerstørrelse blev opgjort efter ottingstal, og antallet af husdyr afhang ligeledes i fællesskabets tid af de enkelte gårdes ottingstal. Det allerstørste ottingstal, der forekommer for en gård, var seks, men det er den absolutte undtagelse. Almindeligvis regnedes en 4-ottingsgård for en helgård eller et bol. Almindeligvis, for begrebet helgård eksisterer også i visse landsbyer for gårde med et mindre ottingstal, f. eks. 2-ottingsgårde. Normalt er dog et bol lig med 4 ottinger.³⁸

Forholdet varierer således fra den ene landsby til den anden, men for den enkelte landsbys vedkommende lå ottingsbegrebet fast. Således var det i hvert fald siden 1500-årene.³⁹ Ottingen var et fordelingstal for landsbyens jordtilliggende, men den arealmæssige størrelse af en otting var forskellig fra by til by. Andelens størrelse afhang naturligvis af landsbyens samlede areal, ligesom antallet af kreaturer, heste, svin etc. pr. otting svarede til det antal husdyr, som græsningen i den enkelte landsby kunne bære. Fandt der gårddele i stedet inden for den enkelte landsby, og noget sådant var ofte tilfældet, svarede de nye ottingstal til den andel af den oprindelige gårdenhed, de nye ejere fik. En 4-ottingsgård kunne deles lige over, således at der opstod to 2-ottingsgårde, eller den kunne deles, således at det nye ejerforhold blev f. eks. en 2¹/₂-ottingsgård og en 1¹/₂-ottingsgård. Johannes Mejers kort over Åbenrå amt fra 1641 viser, hvor mange delingsmuligheder der kunne opstå.

Men tilbage til testamentets og de efterfølgende breves oplysninger om ottingstal i middelalderens Bolderslev. Striden havde stået om 3 ottinger i Bolderslevs vestlige bymarkshalvdel, »Ættebol«, og om 3 ottinger i den østlige bymarkshalvdel, »Haldensbol«, samt endvidere om 23 ottinger i Bolderslev skov – eller som det dengang hed: Urne skov. Hele skoven var imidlertid på 26 ottinger, idet selve testamentet taler om hele skoven undtagen 3 ottinger, der lå ind mod Bolderslevs markhalvdel »Haldensbol«. Disse 3 ottinger var på den tid under dyrkning og blev forvaltet af testatorens bryde.

Bolderslevs samlede ottingstal, således som det kendes fra 1600-årene og helt op til udskiftningen i 1769, var 52 ottinger, et usædvanligt højt ottingstal for en landsby. Af disse 52 ottinger gik der oprindeligt 6 ottinger på Bolderslev Frigård, der kendes siden 1452,⁴⁰ mens de øvrige bønder hver havde 2 ottinger, altså tilsammen 46 ottinger. Dertil kom som en separat enhed det såkaldte »Bondesbol«

på 3 ottinger. Denne ejendom ejedes en tid af sognepræsten Marcus Johansen (1605–42) og hans søn Marcellus, der ikke blev præst, og efter disse ejere kaldes ejendommen undertiden »Hr. Marci bol« eller »Marcelli bol«. Den var på den tid kun på $2\frac{1}{2}$ ottinger, idet kroen i Bolderslev, den senere »Østerkro«, havde $\frac{1}{2}$ otting. Denne halve otting hørte – som det allerede er nævnt – under Årup i Ensted sogn og lå ligesom dette gods indtil 1725 under Søgård og derefter under Gråsten. Dette besynderlige forhold blev først ændret i 1853, da kroen kom under Åbenrå amt ligesom de øvrige ejendomme i Bolderslev, der i tidsrummet 1490 til 1850 havde hørt under amtmanden i Haderslev.

Det vil hurtigt ses, at der er en ejendommelig overensstemmelse mellem de ottingstal, der findes nævnt ca. 1280 og ottingstallene fra slutningen af det 18. århundrede, henved et halvt årtusinde senere.

Går man ud fra, at de to bymarkshalvdele i Bolderslev hver har haft samme ottingstal som hele skoven i Urne, nemlig 26 ottinger, svarer dette tal helt og holdent til det samlede ottingstal for Bolderslev, som var 25 ottinger, og de to gange 3 ottinger, som striden havde stået om, og som Jens Urne erhvervede mod erstatning i penge, kan antages at have svaret til Bolderslev Frigårds 6 ottinger.

Hvis denne iagttagelse holder stik, kaster den et ejendommeligt lys ind over den kontinuitet, som man atter og atter må studse over, når man beskæftiger sig med ældre forhold i vor sønderjyske landsdel. Det anførte hører selvsagt til den slags ejendommeligheder, man kun kan pege på, men som det vil være vanskeligt at bevise.⁴¹

Ser man imidlertid på de ottingstal, der findes anført i Slesvig-bispens jordebog for en del af det gejstlige gods, vil det i flere tilfælde være muligt at fastslå, at de ottingstal, der nævnes i midten af 1400-årene, har holdt sig helt op til nyere tid.⁴² Kirken har ligesom stormændene vidst at fastholde sin ejendom, i hvert fald i de fleste tilfælde.

Det foreliggende bygger kun på et meget snævert materiale, et testamente og nogle breve fra 1280'erne og 90'erne, og der er ikke tvivl om, at vor viden om ottingstallene vil kunne udbygges ved et mere omfattende studium af vort ældre kildemateriale.⁴³ Måske kunne det bedst ske ved, at en række lokale forskere prøvede på at se på ottingsbegrebet inden for det område, som de er mest fortrolige med,

og først efter et sådant forarbejde vil det være muligt at nå videre frem i vor viden om de strukturelle forhold i den gamle sønderjyske landsby. Måtte det her meddelte bidrag ansprende til noget sådant!

NOTER OG HENVISNINGER

1. Diplomatarium Danicum (Danmarks Riges Breve), 2. rk., II, nr. 389; III, nr. 78, 79, 152, 410; SRD, VIII, s. 159–162.
2. Testamentet er udateret, men må være udstedt før 1283 11/10, da klosteret var i proces med Jens Urne, og efter 1279 5/12, idet den »forhenværende« abbed Jens på det tidspunkt endnu nævnes som fungerende abbed.
3. Knud degn af Åved var 1293 22/7 blevet kannik i Århus (Kanutus diaconus canonicus Arusiensis). Han solgte da for 200 mark i gængs mønt kapitlet i Ribe alt sit gods i Ullerup, Skærbæk sogn, nemlig 11 mark gulds jord, samt yderligere 1 mark gulds jord, som tilhørte hans unavngivne broder. Som garant for handelen pantsatte han sit gods i Åved i Vodder sogn. Knud degn har med andre ord været af stormandslæggt.
4. Begge former af navnet forekommer i testamentet, et yderligere bevis for den usikkerhed, der har rådet med hensyn til læsningen.
5. I det her behandlede tidsrum gik der 5 mark penge på 1 mark lødig sølv, se: DRB, 2. rk., III, nr. 20. Mark penge faldt dog i tidens løb i værdi i forhold til lødig mark sølv. Det tab på 1000 lødige mark, der nævnes i Sønderjyske Årbøger, 1973, s. 9, svarer derfor rettelig til, at der i 1409 har passeret ca. 12.000 okser forbi toldstedet (ikke 2.000!).
6. DRB oversætter stedets navn ved »Agerbæk«. I Sønderjyske Stednavne, Haderslev Amt, s. 700, er »Akerbeck« dog retteligt placeret under Agerskov. Afskriveren eller udgiveren har åbenbart kendt Agerbæk i Fåborg sogn i Sydvestjylland.
7. »Oten« må være en afskriverfejl for »Oter«. Vodder kaldes foran i dokumentet »Otær«.
8. Den herværende omtale af hospitaler er den ældste, vi har, i hvert fald for byerne Flensborg, Åbenrå og Ribe. Der er tale om Skt. Jørgensgårde de pågældende steder.
9. DD/DRB, 2. rk., III, nr. 73, 313.
10. I Sønderjyske Stednavne er Ættebol og Haldensbol med urette opført under rubrikken »bebyggelsesnavne« (Sjy Std., Åbenrå Amt, s. 315, 317). Under »Haldensbol« har man endvidere fejlagtigt opført navnet »Holden Schwensbool«, »Holdenswensbool«, der findes nævnt i Slesvig bispens jordebog midt i en tekst, der vedrører lokaliteter i Løjt sogn (Reimer Hansen & Willers Jensen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, s. 70)).
11. Smlgn. indledningen til M. Mackeprangs afhandling, Løugm Kloster og dets Gods, hvor det bl. a. hedder: »Da der kun er bevaret yderlig faa Originaler, er det vanskeligt at fælde nogen begrundet Dom om Afskrifternes Korrekthed. Svarene til de Krav, man nuomstunder stiller, er de naturligvis ikke, og paa ét, i og for sig meget vigtigt Punkt, har Skriveren aabenbart set stort paa det, selv om han ellers har gengivet Teksten korrekt. Det er Stednavnene, som han synes at have gengivet i den paa hans Tid brugelige Form uden

- smaalig Hensyntagen til Originalen. . . Værre for vort Formaal er det dog, at undertiden har et Brev faaet et galt Aarstal eller et fejlagtigt Udstedernavn, hvorpaa flere Eksempler senere skal fremdrages» (SJy Årb 1945, s. 21–22).
12. Danm Ad Årb 1918, s. 417–420; Henry Petersen: Danske Adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede (1897), s. 889.
 13. Et vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det kan være at læse gamle navne, selv for drevne udgivere, har vi i Urkundenbuchsammulungs og Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkundens måde at gengive Snafs på, nemlig som hhv. »Svafs« og »Suaf«, se herom: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 133 (note 351).
 14. DD/DRB, 2. rk., VII, nr. 313.
 15. Rep Dipl, I, nr. 3203. Det hedder her: »curiam post mortem patris mei Bundonis Snafs dicti jure hereditario acquisivi«.
 16. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 132–135.
 17. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 4343; SHRU, VI, nr. 1625. Heri kaldes Christian Eriksøn Urne »Kersten Erycks, de Vrne heten is«.
 18. SRD, V, s. 560. Han kaldes her »Otto Snawf«.
 19. Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 5173 s.
 20. Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 6868.
 21. DD/DRB, 3. rk., III, nr. 502.
 22. SHRU, VI, nr. 1349. Bjolderup kaldes her: »Byoldorpe«.
 23. Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, IX, s. 439, 499; se endvidere: Johan Hvidtfeldt i Trap Danmark Femte Udgave, Åbenrå-Sønderborg Amter, s. 914–917. Niels Heldvads oplysning om kirken i Ønlev findes i hans Sylva Chronologica, II, s. 46; jvf. SJy MSkr 1952, s. 56. Kirkens plads er umiddelbart syd for Nørre Ønlev og øst for vejen fra denne by til Sønder Ønlev.
 24. SRD, VIII, s. 81. Her skrives Bjolderup »Byældrop«.
 25. DD/DRB, 2. rk., III, nr. 139. Der bruges her følgende udtryk: »en langvarig strid«, »er der omsider« truffet en ordning; endvidere tales der om et dokument, affattet af hertug Erik (død 1272).
 26. Rep Dipl, 2. rk., IV, nr. 7854.
 27. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 4047. Lawe Lawesøn Rütze benyttede Urne-slægtens våben ved beseglingen.
 28. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 4336.
 29. DD/DRB, 3. rk., III, nr. 410.
 30. DD/DRB, 3. rk., IV, nr. 44.
 31. DD/DRB, 3. rk., V, nr. 199.
 32. Danmarks Adels Aarvog, 1909, s. 362.
 33. Jvf. note 16.
 34. Trap Danmark Femte Udgave, Haderslev Amt, s. 359, 366. Atter engang kan der tvivles om Løgum-bogens gengivelse af et navn.
 35. Henrik Fangel: Slægten Emmiksen og dens gods (SJy Årb, 1972, s. 5–59).
 36. Åbenrå Bys Historie, I, s. 57, 94; SJy Årb, 1955, s. 176.
 37. Se f. eks.: Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder (opslagsordet: Attung); Håndbog for danske Lokalhistorikere (samt henvisningerne i de to opslagsværker).
 38. Når der enkelte steder forekommer større ottingstal for en ejendom, er et sådant tal opstået ved en sammenlægning af forskellige ejendomme. Det må være tilfældet med en 10- (en tid endda en 11-) ottingsgård i Øster Løgum,

den såkaldte Fogedgård, og det gælder kancelligodset Vilbygård ved Kassø i Hjordkær sogn, der er opstået af en forsvunden landsby på oprindelig 2 bol a 4 ottinger (se: H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Slægter*, I. Øster Løgum, 1941, s. 151; *Trap Danmark Femte Udgave*, Åbenrå-Sønderborg amt, s. 906).

Helgårdenes størrelse kunne være forskellig fra egn til egn. Om forholdene i Haderslev amt siger Georg Hanssen: »i nogle sogne og byer regner man 1 otting, andetsteds 2, 3 eller flere otting på en helgård« (citeret efter Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, 1941, s. 40).

39. Adskillige landsbyer har efter denne tid et ottingstal, der ender på en brøk. Ottingstallene for landsbyerne Hjordkær, Sønder Ønlev og Nørre Ønlev tyder således på, at der engang er sket betydelige ændringer med hensyn til disse landsbyers struktur, et forhold, der muligvis lader sig forklare ud fra den senmiddelalderlige agrarkrise. Jvf. den forsvundne kirke i Ønlev og den nyoprettede i Hjordkær fra ca. 1521.
40. Bjolderup Sogns Historie, s. 209–220, 403–410. I 1584 blev Bolderslev Frigård delt i to gange 3 ottinger, og i 1673 blev den såkaldte »Friotting« i Raved frasolgt, antagelig den ejendom i Raved, der findes nævnt i middelalderen. Til gengæld blev Bondesbøls 2½ ottinger lagt til stamparcellen, der indtil 1801 omfattede 5½ ottinger. Marken Løgpold ved Hærvejen, utvivlsomt kaldt således på grund af et mislykket kroanlæg på dette sted (Stenbjerg kro, jvf. SJy MSkr, 1948, s. 137–139), hørte oprindelig til Bondesbøls jord. Her blev der efter 1945 indrettet en mindepark for det gamle tingsted på Urnehoved.
41. Smlgn.: H. V. Gregersen: Om det kontinuerlige i vor historie (Stambladet I, 1963, s. 243–248).
42. SJy MSkr, 1973, s. 393–399.
43. Jeg har tidligere gjort opmærksom på Bolderslevs ejendommeligt konstante ottingstal i en note i Bjolderup Sogns Historie, s. 130.

Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864

Af N. H. Jacobsen

På grundlag af især debatten i presse og pjecer skildres opbygningen af det nordslesvigske jernbanenet før 1864, afsluttet med en vurdering af motiverne til den danske regerings holdning i jernbanespørgsmålet.

I Sønderjyske Årbøger 1976 vil artiklen blive fortsat med en skildring af perioden 1864–1920.

Indledning

Den jyske halvø er et område med en ganske karakteristisk beliggenhed. For det første danner den sammen med de danske øer et naturligt forbindelsesled mellem det nordtyske lavland og den skandinaviske halvø, og for det andet ligger den som en spærrende barriere mellem Nordsøen og Østersøen.

Beliggenheden mellem to landmasser og to have har givet denne halvø en speciel samfærdselsgeografisk betydning. I ganske særlig grad gælder dette halvøens rod, hvor dens bredde aftager så meget, at afstanden mellem Nordsøen og Østersøen på sine steder kun er 40–50 km. Derfor har hertugdømmerne Slesvig og Holsten da også rent trafikalt set været en bro i mere end én forstand. Igennem dette landområde har der ikke alene altid været nord-syd gående vejlinier; men her var også steder, hvorover forbindelsen mellem Nordsøens og Østersøens vigtige forbindelseslinier igennem lange tider blev formidlet, ikke mindst i de fjerne tider, da de dårlige nautiske hjælpemidler gjorde sejladsen omkring Skagen til et meget farefuldt foretagende.

I tidens løb har der da også gang på gang været planer fremme om her i Slesvig eller i Holsten at skabe en transitvej mellem de to have – blandt andet ved bygning af kanaler. Det kan derfor heller ikke undre, at den danske regering, da den ved jernbanealderens begyndelse i 1830'erne skulle tage stilling til eventuelle jernbaneanlæg i

monarkiet, kun tænkte på at få bygget en transitbane gennem hertugdømmerne.

Men når regeringen på et så tidligt tidspunkt som i 1835 – det år, da den kun 6 km lange jernbane fra Nürnberg til Fürth blev bygget som den første jernbane i Tyskland – kom til at beskæftige sig med planerne om en transitbane gennem hertugdømmerne, skyldtes det ikke mindst den udvikling, der var igang umiddelbart syd for den danske grænse. Sagen var, at der fra tysk side var fremkommet et projekt om en jernbanelinie mellem Hamborg og Lübeck. Den danske regering mente derfor, at den eneste måde, hvorpå disse jernbaneplaner kunne forhindres, var anlæg af en transitbane på det danske monarkis territorium, og for nærmere at tage stilling til, hvor en sådan jernbane skulle anlægges, nedsattes den 10. december 1835 Den kgl. Jernbanekommission. Jernbanekommissionen skulle udelukkende beskæftige sig med vilkårene for anlæg af en transitbane i hertugdømmerne. For jernbaner i selve kongeriget havde man derimod fra statens side absolut ingen interesse.¹ Jernbanekommissionens opgave understregedes i jernbanebekendtgørelsen af 18. maj 1840. Heri bestemtes det, på hvilke betingelser enkelte personer eller privatselskaber kunne forvente at få tilladelse til anlæg af jernbaner »til forbindelse af Nordsøen og Østersøen gennem hertugdømmet Slesvig eller hertugdømmet Holsten«.² Planerne samlede sig efterhånden om en jernbane, der fra Altona skulle gå til Kiel eller til Neustadt ved Lübecker bugten; men det blev den første plan, der sejrede, og den 18. september 1844 – på Christian 8.s fødselsdag – kunne jernbanen Altona–Kiel, den første i det danske monarki, åbnes for driften.

Omtrent samtidig med, at planerne om en jernbane fra Altona til Kiel begyndte at tage form, fremsattes tanken om anlæg af en jernbane fra Flensborg til Husum og derfra videre til Tønning, for derigennem at skabe en transitvej, der gik uden om Hamborg.

Det var dog ikke fra alle sider, at man gik ind for jernbaner som det absolut bedste trafikmiddel. I 1835 var der således i Rendsborg blevet dannet en komité, der skulle arbejde for bygningen af en »slesvigsk-holstensk chaussé« fra Altona til Kolding, og i byerne Slesvig og Flensborg blev der nedsat komiteer, der skulle arbejde for denne sag. At man tillagde et sådant projekt stor betydning fremgår blandt andet af en artikel i Kieler Correspondenz-Blatt for den 19. december 1835, hvori der tales om, hvorledes »dette vigtige fore-

tagendes almenyttige og fortjenstfulde betydning for den sociale og moralske udvikling af beboerne i hertugdømmerne måske er lige så stor som den umiddelbare materielle nytte«.

Ved kgl. resolution af 29. oktober 1837 blev der derefter – i anledning af et andragende fra Foreningen for en Chaussering af Hovedvejene i Slesvig og Holsten – bevilget 6.000 mark af den kongelige kasse til afholdelse af udgifterne ved en nivellering og opmåling – med henblik på chausséanlæg – af strækningen fra Eidelstedt (umiddelbart nord for Altona) til Kolding.³ I året 1838 blev så nivelleringen og beregningen af anlægskostningerne for strækningen fra Eidelstedt til nordgrænsen af Flensborg amt fuldført, og i løbet af det følgende år skulle arbejdet med opmåling af strækningen til Kolding fuldendes.

Begrundelsen for ønsket om en »kunstvej« fra Altona til Kolding bringes i Kieler Correspondenz-Blatt for den 16. november 1839, hvor der findes en længere artikel med den udførlige overskrift: »Hvad Slesvig først og fremmest har brug for, det er forlængelsen af Kiel-Altona chausséen, der kan skaffe en forbindelse fra Eckernförde, Slesvig, Flensborg og Åbenrå til Kolding«. Det omtales i denne artikel, at der på de danske øer »allerede længe« har været kostbare chausseer i alle retninger, og at Holsten nu har fået en hovedchaussé, der fra syd går til Kiel, men som endnu ikke er ført videre til hertugdømmet Slesvigs grænse, samt at Jylland – vel nok med nogen overdrivelse – har »meget betydelige strækninger af gode chausseer«. Det er kun det mellem Holsten og Jylland beliggende hertugdømme Slesvig, der savner »kunstveje«. Denne mangel på kunstveje i Slesvig er ikke alene til skade for hertugdømmets indbyggere, men også for Jylland, som derved er afskåret fra de sydligere egne, og for Holsten, hvis forbindelse med den nordlige del af halvøen derved bliver vanskeliggjort på en unaturlig måde.

»Men i stedet for at forene sig og arbejde sammen på at give det billige og uafviselige ønske om en forlængelse af chausséen et godt eftertryk, har nogle letbevægelige hoveder ladet sig blænde af idéen om en jernbane. De er i allerstørste iver sprunget væk over planen om en forlængelse af en chaussé, vil endog vove en *salto mortale*, blændet af projektet om en jernbane – ikke langs den langstrakte halvø, men tværs over hertugdømmets smalle talje.«

Sagen var, at der omtrent samtidig med, at man var gået igang med

Den flensborgske købmand Christian Hansen junior (1804–75). Hans utrættelige agitation for bygningen af Flensborg-Husum-Tønning jernbanen skaffede ham øgenavnet »Jernbane-Hansen«.

arbejdet med planen om en jernbane fra Altona til Kiel, var blevet fremsat tanken om en jernbane fra Flensborg til Husum og Tønning.

Flensborg – Husum – Tønning jernbanen

Selvom det i denne artikel først og fremmest er jernbaneanlæggene i Nordslesvig, der skal behandles, kan en redegørelse for disse baners bygningshistorie ikke foretages uden en omtale af jernbanen fra Flensborg over Husum til Tønning, idet der til denne bane snart knyttede sig projekter om udbygninger, blandt andet mod nord. Uden at gå i enkeltheder skal der derfor i det følgende gives en kort oversigt over, hvorledes planerne for denne – gennem 15–16 år meget omdebatterede – jernbane realiseredes.

Idéen om en sådan tværbane var først blevet fremsat af den flensborgske købmand, senere »broskriver« (havnekasserer) Chr. Hansen jr., som i en lang årrække deltog med meget stor iver i jernbandediskussionen. Planen om en bane fra Flensborg til Husum kom først frem i slutningen af 1836.⁴ Den blev dog egentlig først fremsat i Husumer Wochenblatt for den 19. februar 1837, og i Flensburger Wochenblatt for den 10. marts 1837 averteres en lille pjece af Chr. Hansen jr. Idee einer Flensburg-Husum-Tönninger Eisenbahn til salg.⁵

Formålet med en sådan bane var at lede transithandelen mellem Nordsøen og Østersøen ad denne vej. Chr. Hansen forudså, at denne jernbane ville tilføre de tre byers handel ny livskraft, og naturligvis tænkte han først og fremmest på sin egen by, Flensborg. Men et hovedformål med planen var dog at gøre Slesvigs – og Danmarks – afhængighed af Hamborg mindre.

I 1839 udgav Chr. Hansen et nyt skrift,⁶ som var meget stærkt polemiserende imod det fremkomne projekt om en jernbane mellem Altona og Kiel. »Ingen sinde bør man tillade en jernbane fra Hamborg eller Altona til Kiel eller Neustadt – i det mindste ikke de første tyve år.«⁷

Chr. Hansen drager til felts mod Hamborg og fremhæver, hvorledes Tønning »som centralpunkt« må blive »en hovedstabelplads for den danske stat. Ejderen og Tønning er fra naturens side tydeligt anvist som udgangspunkt for handelsveje. Uddybningen af Ejderen til et farvand, der er lige så sikkert som Elben, er et livsspørgsmål for den danske stat, og at sætte dette arbejde igang så hurtigt som muligt, koste hvad det vil, er den første statspligt«.

Chr. Hansens skrift fik en meget dårlig modtagelse i Kieler Correspondenz-Blatt, som den 4. september 1839 indleder en omtale af det med følgende ord: »Forfatteren søger her at skaffe sig proselytter for sin ejendommelige idé om en jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning«. Den 28. september 1839 karakteriserer samme avis denne plan som »Chr. Hansens og konsorters smagløse projekt«, og i den artikel, som Kieler Correspondenz-Blatt bringer den 16. november s. å., hedder det blandt andet: »Jernbaneprojekter i et land, hvor hidtil person- og varetrafikken ikke engang har frembragt en chaussé, synes at høre hjemme i drømmenes verden. Det ville dog vel nok være utænkeligt, at man fandt på at bygge en jernbane fra Husum

til Flensborg for at spare nogle fade sukker til sukkerkogerierne i Flensborg for vejen omkring Skagen. En længdebane, der først gik fra Altona til Kiel og derefter til Flensborg, ville være meget mere nyttig for denne by, end en vestlig havn nogensinde kan blive. Flensborg ville ufejlbarligt blive et emporium [stabelplads] for hele Jylland.«

Men de komiteer, der var dannet i Flensborg, Husum og Tønning, gav dog ikke op. I begyndelsen af september 1839 sendte de en deputation til København med et andragende, der var dateret 9. september. Dette andragende, der er trykt i Berlingske Tidende for 16. og 17. september 1839, udmaler i meget stærke og undertiden ret højstemte vendinger den betydning, som en jernbane fra Flensborg til Husum og Tønning ville få.

I Berlingske Tidende for 25. og 26. september 1839 bliver der rettet en meget stærk kritik mod Chr. Hansens jernbaneplan. »Det er en tåbelig mani hos os at ville frarive Hamborg verdenshandelen og at vise så megen skinsyge over vor nabostads handelsstorhed. Det er efter vor formening hjernesvind at tale om at knytte den store verdenshandel til denne jernbane«. Men Berlingske Tidende slutter alligevel med at skrive, at »det synes os dog, at sagen i flere henseender bør tages i betragtning, og at en nivellering bør foretages«, og at »hvis det forholder sig, som Chr. Hansen påstår, at hele banen kan anlægges for 880.000 rdl., da bør man ikke tage i betænkning at påskynde anlægget, selv ved siden af den Kiel-Altona-Hamborger jernbane«.

Kieler Correspondenz-Blatt betegner den 25. september andragendet af 9. september som et »højest mærkværdigt dokument«. Efter i flere numre at have udtalt sig stærkt imod Flensborg-Husum banen, hævder bladet den 6. november, at en chaussé mellem de to byer vil lette og begunstige udenlandske og indenlandske handelsforhold og forbindelser så meget, at den vil »bringe de velsignelsesrigeste frugter, navnlig for hertugdømmet Slesvig, de danske øer og hele Jylland«.

Den 13. december 1840 blev der på et meget stærkt besøgt møde i Flensborg nedsat en komité, som til regeringen indgav en ansøgning om koncession til dannelse af et aktieselskab til bygning af en jernbane mellem Flensborg og Husum. Foreløbig tænkte man sig kun hestekraft anvendt på denne bane, men senere både heste- og dampkraft. Jernbanekommissionen indstillede til kongen, at ansøgningen

blev bevilget, og den kgl. resolution af 26. februar 1841 bifaldt da også ansøgningen – dog med den tilføjelse, at komiteen blev gjort opmærksom på, at banen skulle fortsætte til Tønning.⁸

Den ledende skikkelse i arbejdet for denne bane var så afgjort den tidligere nævnte Chr. Hansen jr., som gennem pjecer og avisartikler arbejdede utrætteligt for virkeliggørelsen af denne plan, der var blevet en hjertesag for ham, der i 1841 udarbejdede et udførligt »prospekt for Flensborg-Husum jernbanen«, der skulle bruges, når man indbød til aktietegning.⁹

Der blev dog også fremsat andre planer om tværbaner fra Flensborg. Mest bemærkelsesværdig var vel nok den plan, der fremkom i slutningen af 1840'erne, og som i 1848 blev forelagt den provisoriske regering. Denne plan gik ud på, at man på en 6-sporet jernbane skulle kunne befordre skibe af en vis størrelse fra Husum til Flensborg. Man beregnede, at denne overfart ville tage $4\frac{3}{4}$ time, og at byggeomkostningerne ville beløbe sig til 7 millioner daler. Projektet blev indsendt til København, og Christian 8. skal have interesseret sig for det; men begivenhederne i de følgende år gjorde det dog umuligt at arbejde videre med denne særprægede plan.¹⁰

Den kgl. Jernbanekommission troede egentlig ikke rigtigt på muligheden af at anlægge en jernbane gennem et så trafikfattigt område som strækningen mellem Flensborg og Husum. Men på den anden side ville kommissionen dog undgå ethvert skin af, at den var forudindtaget mod dette projekt. Dette var årsagen til, at man ved kgl. resolution af 22. oktober 1839 havde godkendt, at der – samtidig med, at man nivellerede strækningen Altona-Kiel – blev foretaget et nivellement af linien fra Flensborg til Husum. I april 1840 havde Christian 8. pålagt oberst v. Prangen at opmåle denne strækning, og som den mest gunstige linie havde man da valgt den, der fra Flensborg gik gennem papirmølledalene og langs sydspidsen af Handed skov til Vanderup, hvorfra den gik over Fjælde til Husum og Tønning.¹¹

I de følgende år fortsattes debatten om denne jernbane med forøget styrke. Det var især den stadige strid om, hvorvidt man i Slesvig skulle anlægge jernbaner som tværbaner fra kyst til kyst, eller som nord-sydgående længdebaner. Den kgl. Jernbanekommissions opgave var som nævnt begrænset til anlæg af en tværbane, således som det tydeligt fremgik af bekendtgørelsen af 18. maj 1840 – der egentlig er

jernbaneloven for Slesvig – og hvori der i § 1 kun tales om at behandle ansøgninger om anlæg af jernbaner, der har til formål at forbinde Nordsøen og Østersøen.

Tilhængerne af en tværbane – og da først og fremmest Chr. Hansen jr. – motiverede deres forslag med at påpege, hvorledes hertugdømmernes produkter for størstedelen udførtes over Hamborg, og at transithandelen ligeledes gik over denne by og Lübeck – altså over udenlandsk område – mens hertugdømmernes beliggenhed dog ligefrem opfordrede til at lede transitten over selve halvøen og derigenem til at kalde en egen oversøisk handel til live.¹²

Disse synspunkter kom også tydeligt til orde i den ansøgning om jernbanesagen i hertugdømmet Slesvig, som formanden for Den slesvigske Forening, Hans Nissen – i foreningens navn og på dens vegne ifølge enstemmig beslutning på generalforsamlingen den 10. marts 1845 – sendte til kongen.¹³

Det fremhævedes i denne ansøgning, »at Den slesvigske Forening fuldkommen deler Flensborg-Husum-Tønningernes mening i henseende til jernbanevæsenet i hertugdømmet Slesvig«. Og videre i ansøgningen hedder det: »Spørgsmålet kan ikke længere være, om hertugdømmet Slesvig bør have en jernbane eller ikke; thi da Holsten allerede har fået, og Sjælland med det første vil få én, må dette spørgsmål betragtes som afgjort; men det må være, om Slesvig bør have en jernbane fra øst til vest eller fra nord til syd eller i begge retninger.«

»Det er klart«, hedder det videre, »at en jernbane fra nord til syd vil bringe os i et langt snævrere handelsforhold til Hamborg«, og følgen deraf må blive, »at ingen selvstændig handelsstad vil kunne eksistere i hertugdømmet Slesvig; i ingen stad vil kunne holde sig andre købmænd end et par kommissærer for Hamborg og nogle spækhøkere eller detailhandlere af ringere klasse«. Landmanden vil være nødt til at indrette sin produktion efter, hvad hamborgerne lettest og fordelagtigst kan forhandle og ikke efter, »hvad der ifølge jordbund og vore egne fordele ville være gavnligt og mest fordelagtigt« . . . »En jernbane til Hamborg vil uundgåeligt medføre slaveri for Slesvig«.

»Et ganske andet billede for vor fremtid viser sig, når vi tænker på, at Slesvig fik en jernbane fra øst til vest. Vi ville erholde alle de fordele, som en rask og livlig handel umiddelbart i vores nærhed

nødvendigvis medfører, altså lettere afsætning til bedre priser«. En sådan jernbane fra øst til vest vil give »større frihed til at bruge vore kræfter og vor stilling til egen fordel«.

Et noget andet synspunkt kom til orde i det andragende af 30. oktober 1845, som »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« i Haderslev indsendte til kongen, og hvori man – i henhold til énstemmig beslutning på generalforsamlingen den 6. oktober – androg om, at jernbanen, der nu var ført frem til Rendsborg, måtte blive forlænget til Flensborg,¹⁴ og at denne banestrækning eventuelt blev forlænget over Åbenrå og Haderslev til Årøsund. Som motivering for dette andragende anføres, »at den direkte og umiddelbare forbindelse med Hamborgs verdensmarked er aldeles nødvendig for det nordlige Slesvig, når denne landsdels produkter skal finde en stadig afsætning«.

Ud over en jernbaneforbindelse mellem Flensborg og Tønning var der i begyndelsen af 1840'erne ikke fremkommet projekter om jernbaneanlæg i Slesvig. Ganske vist var der i Fædrelandet i 1842 blevet fremsat det forslag, at man burde bygge en jernbane, der gik midt op gennem Slesvig – over Vanderup, Medelby og Skrydstrup – og Jylland.¹⁵ Forfatteren nævner ganske vist også planerne om Flensborg-Husum-Tønning banen – »som kun har lokal interesse« – men mener iøvrigt, at en vej fra København over Fyn har større betydning for staten end tværbaner over halvøen.

Det var dog først i foråret 1844, at interessen for jernbaneanlæg for alvor brød frem, men det skete til gengæld med voldsom styrke. Denne interesse gav sig i de følgende to årtier udslag i fremkomsten af en mængde forslag til jernbaneanlæg. Allerede i foråret 1844 var der megen tale om, at den jernbane, der fra Neumünster ved Altona-Kiel banen skulle føres op til Rendsborg – og som iøvrigt blev indviet den 18. september 1845 – burde føres videre mod nord til Flensborg, således at den ville blive en længdebane op gennem Slesvig. Forventningen om, at en sådan bane ville komme, bevirkede, at man, som ovenfor nævnt, begyndte at interessere sig for en forlængelse af den over Åbenrå og Haderslev til Årøsund. Ved kgl. resolution af 24. maj 1844 blev der faktisk meddelt den komité, der var nedsat i Åbenrå for at arbejde for den forventede Rendsborg-Flensborg jernbane mod nord, tilladelse til at foretage nivellering med henblik på en bane fra Flensborg til Åbenrå. Men planen kom ikke videre, og

man måtte nu søge at fremme bygningen af en chaussé mellem disse to byer.¹⁶

Man opgav imidlertid ikke tanken om at få banen forlænget videre mod nord. I Haderslev var der blevet dannet en komité, der skulle arbejde på at få bygget jernbanen Åbenrå-Haderslev-Årøsund, men da dette jernbaneprojekt er blevet behandlet i Sønderjyske Årbøger 1971, skal der her kun nævnes, at komiteen – efter at den ved kgl. resolution af 15. juni 1844 havde fået tilladelse til at lade den pågældende banestrækning nivellere – den 8. oktober 1844 indgav en meget grundigt motiveret ansøgning til Den kgl. Jernbanekommission om tildeling af koncession på bygningen af den projekterede bane, men at der ved kgl. resolution af 9. november s. å. meddeltes, at andragendet ikke kunne imødekommes. Heller ikke det fornyede andragende, som Den slesvig-holstenske Forening som ovenfor nævnt indgav i 1845, førte til noget resultat.

Men i 1844 fremkom der også planer om andre jernbaner til vestkysten end den, som Chr. Hansen jr. kæmpede så energisk for. Således var man i Åbenrå optaget af ideen om at etablere en forbindelse mellem Østersøen og Nordsøen ved bygningen af en bane, der fra denne by skulle gå til Tønder og derfra videre til Højer.¹⁷ Hermed var opmærksomheden for første gang under jernbanedebatten blevet henledt på den gode mulighed for besejlingen af Slesvigs vestkyst, som det dybe Lister Dyb frembød. I Tondersches Intelligenzblatt for 13. juni 1844 blev dette farvands store fordele beskrevet i en længere artikel. Der udtryktes her forbavselse over, at man »ved den i nyere tid projekterede forbindelse af Østersøen og Nordsøen ved hjælp af jernbaner gør sig så megen umage for at lade jernbaner udmunde i Tønning, på et sted, hvor der først ved kostbare, kunstige indretninger må skaffes en bekvem losse- og ladeplads for større skibe, og hvor man ikke har sikkerhed for at kunne opretholde dette farvand uden stadige, betydelige udgifter, og hvor dybtgående skibes besejling altid bliver mere eller mindre farlig, mens man i Lister Dyb har et rent og dybt farvand«.

I det samme nummer af dette ugeskrift bringes også (s. 387–91) en artikel, der går mere ind på spørgsmålet om jernbaneanlæg i disse egne. »Opmærksomheden har særlig været henledt på Ejdermundingen og Husum, som begge ligger omtrent på den lige linie fra Hull til St. Petersborg, og som derfor har udsigt til at kunne bevirke en hur-

tigere forbindelse mellem disse to byer. I den sidste tid er det derimod bragt på tale at anlægge en jernbane fra Flensborg eller Åbenrå til Tønder og derfra til Højer«.

Men det var dog stadig Husum, man var mest interesseret i. Man var ganske vist klar over, at man måtte komme naturen til hjælp for blandt andet at skaffe gode havneforhold, og på regeringens foranstaltning blev lokaliteterne på vestkysten derfor undersøgt af de hollandske ingeniører M. G. og I. A. Beyerinck. De bestemte sig for anlæg af en dokhavn ved Heverstrømmen ved Husum, og arbejdet med dette projekt blev så påbegyndt allerede i 1847. Krigen bevirkede imidlertid, at arbejdet måtte standses. Medvirkende hertil var måske også et samtidig fremkommet preussisk projekt om at forbinde Heverstrømmen med Eckernförde ved en kanal, der skulle være tilgængelig for de største krigsskibe i den preussiske flåde – d. v. s. at dybden skulle være ca. 7 m – et projekt, over hvilket der dengang blev udarbejdet et fuldstændigt nivellement og overslag.¹⁸

Det var dog ikke alle, der mente, at man burde foretrække, at tværbanen fra Flensborg blev ført til Husum. Den tyske civilingeniør H. E. v. Buchwald, der i 1845 udgav et lille skrift om den naturbestemte udvikling af jernbanerne i Slesvig og Holsten¹⁹ mener, at en jernbanes rentabilitet er afhængig af det terræn, den gennemløber, og tror derfor ikke, at en østkystbane vil kunne forrente sig p. gr. af terrænvanskelighederne, selv om der skulle komme en betydelig trafik på den. Desuden mener han, at en jernbane fra Flensborg til Læk i enhver henseende er at foretrække for en baneforbindelse mellem Flensborg og Husum. Efter hans opfattelse har Læk en særlig godt egnet beliggenhed – på overgangen mellem geest og marsk – i en af Slesvigs frugtbarste egne og er desuden hovedknudepunktet for det vestlige Slesvigs landeveje. Han gør yderligere opmærksom på, at Læk å tidligere har været sejlbar op til Læk, som dengang skal have været en købstad.²⁰ Hvad angår Husum havn, så må skibene foretage den lange og besværlige sejlads gennem Heverstrømmen for at komme derind. Buchwald kommer desuden med et forslag om en syd-nord gående jernbane op gennem Slesvig og Nørrejylland. Hans forslag går ud på, at banen skal udgå fra Rendsborg, hvor der nu er tilslutning til Altona-Kiel jernbanen. Fra Rendsborg skulle banen så føres over Bov og Neder Jerstal op til Viborg og Hjarbæk. Neder Jerstal, der er knudepunkt for landevejene fra Ribe, Foldingbro, Haderslev,

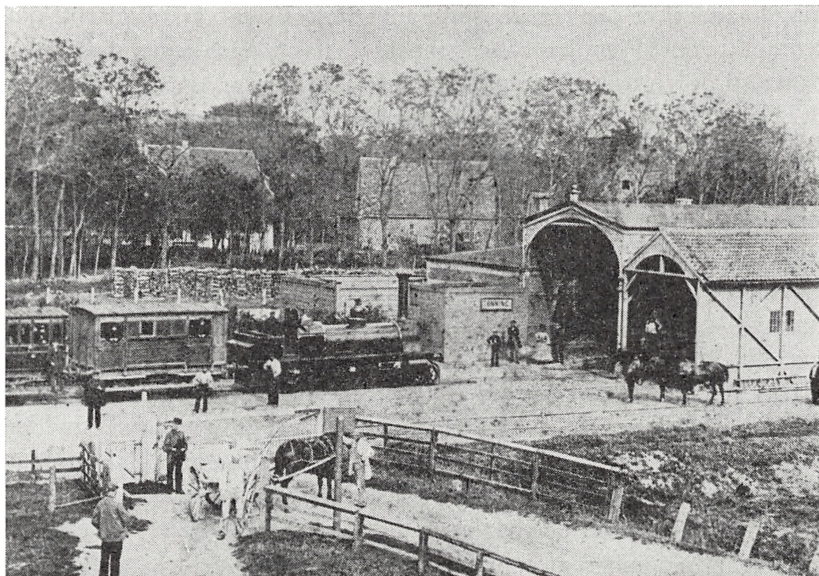
Årøsund, Åbenrå og Løgumkloster, ligger ved Ribe å's hovedarm Gelså. Buchwald mener, at denne å med ringe bekostning kan gøres sejlbar for pramme og både fra Ribe til Neder Jerstal. Han slutter dette ud fra sit mangeårige ophold i U.S.A., hvor han arbejdede som ingeniør ved anlæg af jernbaner, men hvor han også så, hvorledes man kunne gøre floder, hvis almindelige vandmængde ikke tillod besejling, sejlbar for både ved hjælp af anlæg af dæmninger med sluser. Ribe å ville derved – ligesom floderne Stør, Ejderen og Gudenå samt chausseerne – blive en vigtig gren på hovedbanen og »brede liv og velstand til alle sider«.

I 1846 skete der så noget, der gav nye impulser til planerne om anlæg af jernbaner til vestkysten. Det var åbningen af det engelske marked for vore korn- og fedevarer. Det blev nu fremhævet, at det utvivlsomt kunne anses for givet, at det mest fordelagtige for Jylland var bygningen af flere havne på vestkysten og oprettelsen af en direkte forbindelse med England. På den måde kunne vi altid være de første på det engelske marked; men hvis Hamborgs mæglere skulle være mellemed i vores udførsel til England, ville de store fordele sandsynligvis gå tabt. Derfor måtte der – foruden Husum havn – anlægges havne- og ladepladser i Højer og ved Ribe samt ved Aggerkanalen og Løkken.²¹

Men blandt de jernbaneforslag, der fremkom, var der et andragende, som i efteråret 1846 blev indgivet til Viborg Stænderforsamling fra Viborg Amts landøkonomiske Forening, og hvori foreningen androg om anlæg af en jernbane, som fra Limfjorden skulle gå ned gennem midten af Jylland og så fortsættes videre gennem Slesvig, således at den i Rendsborg fik forbindelse med jernbanen til Altona.

Medens de tidligere forslag var kommet fra byer, kom dette andragende fra storbønder og studebønder i Viborg amt, og banen var da også først og fremmest tænkt som en studebane. Udførselen af stude, »der allerede udgør Jyllands vigtigste velstandskilde, vil kunne tiltage i overordentlig grad«, når der kommer en jernbaneforbindelse med Hamborg og videre med det øvrige Tyskland.

Det indgivne andragende fik en meget blandet modtagelse i Viborg Stænderforsamling. Under forhandlingerne her blev det fremhævet, at en nørrejysk jernbane nødvendigvis måtte fortsætte til Rendsborg, hvilket den kgl. kommissarius dog advarede imod. Han henviste i den forbindelse til de store betænkeligheder, der var ved at give konces-

Tønning banegård ca. 1860. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

sion på anlæg af en bane fra Rendsborg til Flensborg og udtalte, at »følgen af det omhandlede projekts udførelse ville blive, at hele den nordlige halvø blev et forland til Hamborg«. ²²

I den indstilling til kongen, som Viborg Stænderforsamling med 29 stemmer mod 23 vedtog den 23. december 1846, blev det især fremhævet, hvilken betydning et sådant jernbaneanlæg ville kunne få for Jyllands agerbrug og kvægavl, og »det uberegnelige opsving, som disse vigtige velstandskilder vil kunne få« ved den direkte forbindelse med de slesvigske og holstenske kvægmarkeder. Men desuden nævnes det, at den omhandlede jernbane vil kunne medvirke til at fremme opdyrkningen af »øde strækninger«. Stænderforsamlingen indstillede derfor, at der blev anlagt en jernbane, som – med sidelinier til Husum og Århus – førtes fra Rendsborg over Flensborg og videre op gennem midten af Jylland til Viborg og derfra til »et passende sted ved Limfjorden«. ²³

Men den 4. september 1847 kom der fra en komité af 28 meget ansete mænd i Nørrejylland en stort opsat indbydelse til aktietegning i den påtænkte Flensborg-Husum-Tønning jernbane. Det hed heri

blandt andet, at der fra de fleste autoriteters side var rejst tvivl om rentabiliteten af en jernbane gennem Jylland og Slesvig med sidebaner til de vigtigste byer på øst- og vestkysten, og samtidig udtaltes der frygt for, at den skulle drage handelen fra Jylland til Hamborg. Iøvrigt mente man, at udsigterne til en sådan bane, hvor der hverken var foretaget nivellement eller beregninger, var meget fjerne.

Derimod var virkeliggørelsen af Flensborg-Husum-Tønning jernbanen rykket langt nærmere. Her var der foretaget nivellement og gjort beregninger. Indbydelsen fremhæver, at denne påtænkte banelinie vil – især når den sættes i forbindelse med en bane gennem Slesvig og Jylland – ikke alene bidrage til at fremme og udvide Danmarks handel, men samtidig være et stærkt bindeled mellem Danmark og Slesvig. Det er af den grund »naturligt, at alle der hylder den kendte slesvig-holstenske separatistiske grundsætning, af al magt arbejder imod samme [jernbaneplanen]; men af samme grund bliver det pligt for enhver, der har evne dertil, og som besjæles af de modsatte grundsætninger, af al magt at fremme samme«. ²⁴

I begyndelsen af oktober samme år anbefalede en nordslesvigsk Komité for Aktietegning til Flensborg-Husum-Tønning-Jernbanen den opfordring, som var udsendt af den nørrejske komité. Den nordslesvigske komité bestod bl. a. af de stænderdeputerede Wiinsk (Skavgård), Bruun (Årøsund), Nis Lorenzen (Lilholt) og Hans Krüger (Bevtoft). ²⁵ Endvidere var der gårdejer Laurids Skau, der arbejdede som »Befuldmægtiget af Flensborg-Husum-Tønning-Jernbanen«, og som sådan havde den opgave at indsamle tegning til aktier i København. ²⁶

Opfordringen til at tegne aktier i denne bane fik støtte rundt omkring i landet. På Fyn blev der nedsat en komité, som om Flensborg-Husum-Tønning banen skrev: »Denne bane må fremkalde mange og stærke forbindelser mellem kongeriget og stæderne i Slesvig«. ²⁷ Også på Lolland-Falster dannedes der en komité »for den flensborgske bane«. I den opfordring, som komitéen udsendte, hed det: »Tiden iler. Lægger ikke hænderne i skødet, efterlign vore landsmænds eksempel og lader som i oldtiden lollik og falstring kappes med sjællænder, fynbo og jyde i at lægge sten ved sten til dette nutidens Dannevirke«. ²⁸

Den 3. november 1847 bragte Dannevirke en opgørelse over, hvorledes det indtil nu var gået med aktietegningen. Det fremgik deraf,

at af de 9.000 aktier à 100 specier, som man regnede med, havde regeringen – således som den også havde gjort det ved Altona-Kiel banen og ved Roskilde banen – taget $\frac{1}{4} = 2250$ aktier. Flensborg, Husum og Tønning havde taget 1520 aktier og hamburgerske huse 2050. Ialt blev dette 5820 aktier, således at der manglede 3180, af hvilke en del måske var tegnet i København. Laurids Skau meddelte således, at der på Sjælland var tegnet 300 aktier.

Under de urolige forhold i krigsårene 1848–50 var jernbanespørgsmålet trådt noget i baggrunden, selv om interessen for samfærdselsvejenes fornyelse stadig var stor. I 1849 bragte den kendte postembedsmand Fr. Klee således i Fædrelandet nr. 239 og 244 nogle artikler med titlen Om Udvidelse af Danmarks indenrigske og Nordens udenrigske Post- og Communicationsvæsen. Formålet med Klee's arbejde var at få skabt et »Post- og Kommunikationssystem«, der gjorde vejen og befordringstiden så kort som muligt. Han regnede med, at det af ham foreslåede jernbanesystem ikke alene ville betyde »stor lethed i kommunikationen, tredobbelt hurtighed, tredobbelt billighed og tredobbelt hyppighed«, men at det også ville skabe de mest hensigtsmæssige transitveje for en stor del af Sverige og Norge.

Angående jernbanerne i Slesvig går Klee ud fra en bane, der »omtrent følgende den af Buchwald foreslåede retning ad Slesvigs højderyg fra Flensborg vestenom Åbenrå til Neder Jerstal, men derfra i nordøstlig retning, så tæt til Haderslev, som terrænforholdene tillader det, til Årøsund, hvor den ved hjælp af den mellem dette sted og Assens allerede stedfindende daglige dampskibsfart måtte sættes i forbindelse med den fynske jernbane. . . Sidebanen til Åbenrå og den mulige lille sidebane til Haderslev ville billigt og hensigtsmæssigt kunne drives ved hestekraft; thi en noget langsommere befordring på et kort stykke vej er temmelig ligegyldigt, hvorimod det naturligvis er af større vigtighed at kunne komme hurtigt frem ad en lang vej«.

Det næste skridt måtte være en forbindelsesbane mellem denne slesvigske jernbane (fra Neder Jerstal) til banen fra Århus til Viborg. Men det var også nødvendigt, at den påtænkte bane skulle sættes i forbindelse med Holsten »ej alene for Danmarks, men også for den nordiske transits skyld«. Denne forbindelse skulle efter Klee ske ved, at der fra den påtænkte Flensborg-Husum jernbane førtes en bane fra Husum til Rendsborg. Dette ville have den store fordel, at den samlede jernbanestrækning på én gang – og uden synderlig omvej –

ville kunne tjene som både længdebane og tværbane. »Men alle fire koncentreringspunkter, nemlig Viborg, Aarhus, Flensborg og Husum ligger tillige i den samme hovedlinie, der trækkes sammen i Haderslev og fortsættes gennem Odense og Ringsted til København«.

Klee's synspunkter blev uddybet i et skrift, som han i samarbejde med dr. phil. C. M. Poulsen udsendte i 1850.²⁹ Dette skrift, som bringer det første forslag til en samlet jernbaneplan for Danmark og Slesvig, kom til at spille en meget betydelig rolle i jernbanediskussionen og jernbanepolitikken og var sikkert en af årsagerne til, at der nu – efter treårskrigen afslutning – kom mere gang i jernbanediskussionen.

Dette gjaldt i høj grad spørgsmålet om en jernbane i Slesvig. I en længere artikel i Dannevirke for den 28. maj 1852 hedder det således: »Det slesvigske jernbanespørgsmål dukker op efter flere års slummer. Man ved ikke, om dette spørgsmål skal friste et sygeligt liv, således som tilfældet var fra 1837 og ind i 1840'erne«. Videre hedder det, at »i de forløbne 15 år er selve sagen blevet således belyst i materiel, national og politisk henseende, at man kan spare ethvert ord«.

For blot at tage et enkelt af de mange indlæg, der havde været om jernbanespørgsmålets betydning i politisk henseende kan nævnes, at Dannevirke den 15. maj 1844 havde skrevet: »Jernbanernes imponerende indflydelse synes at ville fortrænge alle sproglige og nationale fejder og ligesom ved en mægtig jernhånd sammenknytte de hvert år sig mere løsnende bånd mellem statens dele og gøre enhver sønderplittelse for evig umulig«.

I Klee og Poulsens skrift, som ellers i særlig grad giver sig af med den materielle side af sagen, var på den anden side et af hovedsynspunkterne for forslagsstillerne »at styrke forbindelsen mellem Danmark og Slesvig så meget som muligt; at lade Slesvig tilflyde så mange åndelige og materielle goder som muligt; at bringe det til at føle og erkende, at det i en forbindelse med Danmark lever mere trygt, frit og lykkeligt, end det hidtil har levet i den slesvig-holstenske«. Derfor skulle Slesvig gennem det af dem foreslåede jernbanesystem knyttes fast til den øvrige del af monarkiet.

Men det var dog de materielle interesser, der i overvejende grad kom til at præge den udvikling, som skete i spørgsmålet om jernbaneanlæg i Jylland og Slesvig, og her var det især den ovenfor nævnte åbning af det engelske marked for de danske landbrugsprodukter, der

kom til at få betydning. I Danmark var de fleste klar over de store muligheder, dette indebar; men samtidig forstod man også, at den ændring, der nu skete, betød, at der meldte sig problemer, som skulle løses, hvis man skulle få det rette udbytte af de nye handelsforhold. Der måtte først og fremmest arbejdes på at gøre samfærdselsforholdene mellem Danmark og England så gode som muligt. Det var derfor ganske naturligt, at opmærksomheden i den anledning rettedes mod vestkysten af Jylland og især mod den mere beskyttede slesvigske vestkyst, som mange syntes måtte være selvskreven til at være udskibningssted for vore landbrugsprodukter til England.

Det første, det drejede sig om, var altså at finde ud af, på hvilket sted det var mest hensigtsmæssigt at anlægge en udførselshavn. Der skulle både tages hensyn til besejlingsforholdene og til, hvorledes den pågældende kyststrækning var egnet til bygningen af havneanlæg. I denne forbindelse meldte sig også det vigtige spørgsmål om, hvorledes det var med mulighederne for at føre en jernbane ned til havnen, og i den årelange drøftelse af de kommende jernbaner i Slesvig var det da også jernbaneforbindelsen med vestkysten, som i de første år faktisk var et centralt punkt i overvejelserne.

Tønning havde allerede i årene lige efter 1846 haft en betydelig udførsel af kvæg til England, og denne havns position som kvægudførselssted styrkedes ganske naturligt efter 1854, da jernbanen fra Flensborg blev taget i brug. Men studeopdrætterne fra Nørrejylland var ikke tilfredse. De ville have, at udskibningen skulle foregå fra en havn, der lå nærmere produktionsstedet og tænkte særlig på Limfjorden eller Hjerting. Allerede i 1848 var der ved regeringens foranstaltning blevet åbnet en regelmæssig dampskibsforbindelse mellem Hjerting og London,³⁰ og i årene 1848–50 var Hjerting den eneste havn i Danmark, der havde dampskibsforbindelse med England.³¹

Men foruden Tønning var der også andre steder på Slesvigs vestkyst, der var stærkt på tale under drøftelserne om en udførselshavn, og her drejede det sig især om Højer, Tønder og Ballum.

I Højer truede sejløbet imidlertid gang på gang med at sande til, og man måtte opgive den dampskibsrute, der i årene 1851 og 1852 gik herfra til England.³²

Også Tønder søgte at kvalificere sig som et udgangspunkt for den påbegyndte udførsel. I 1857 fik man således vandbygningsdirektør E. R. Grove til at udarbejde et projekt til en afvandings- og skibs-

kanal fra Tønder til Højer, og dette spørgsmål drøftedes meget helt op til 1864. Særlig i 1862 var man – i forbindelse med planen om en jernbane til Tønder fra Tinglev – stærkt optaget af planerne om bygningen af en skibsfartskanal fra Tønder til havet.³³

Men efterhånden samlede interessen sig dog særlig om mulighederne for et havneanlæg ved Ballum eller på sydenden af Rømø. Det var beliggenheden inden for det dybe og brede Lister Dyb, som gjorde, at egnene her gang på gang blev fremhævet som de steder, der måtte foretrækkes ved anlæg af en havn.

Der blev en tid stillet meget store forventninger til en havn ved Ballum. I Ribe Stiftstidende nr. 31, 1856, hedder det endog: »Ballum må blive hjertet, hvorfra et jernbanekredsløb naturligst vil kunne udbrede sig over Jylland«. Og man nærede meget stor tillid til den betydning, som en havn her ville kunne få for transitten. Et forslag, der i 1857 fremkom om en tværbane fra Lille Bælt til en havn ved Lister Dyb-egnene motiveredes med, at man mente, at hele trafikken til Jylland, Sverige og Norge let ville lade sig lede ad denne bane, som derved ville blive en vigtig transitbane.³⁴

I 1851 var der af det danske finansministerium blevet truffet overenskomst med det engelske rederi Northern Steam Packet Company om opretholdelsen af en ugentlig forbindelse mellem Ballum/Hjerting og Lowestoft, den østligste by i England. Initiativtageren til dette var egentlig dr. phil. C. M. Poulsen. Kreatureksporten fra Ballum var allerede begyndt i maj 1850, da en damper afsejlede herfra til London med en fuld last af kreaturer (150 stk.), og den fortsattes i 1851 med 7 afsejlinger fra Ballum.³⁵

Også fra Højer var man begyndt at udføre kvæg til England i 1851. I 1852 måtte dette dog opgives, og en del af kreatureksporten blev derefter flyttet fra Højer til Ballum. En af grundene til, at man foretog denne flytning, var den ofte meget vanskelige besejling af det smalle farvand, der førte ind til Højer; men på den anden side frembød udskibningen fra Ballum også meget store vanskeligheder, idet damperne måtte ligge 2–3 km fra kysten, således at kreaturerne og den øvrige last skulle transporteres på lægtene ud til skibene. Disse besværligheder gjorde, at der i 1851 kun blev 7 afsejlinger fra Ballum og ikke som ventet 11–12, og desuden medførte de vanskelige forhold, at mange foretrak at lade kreaturerne udskibe fra Tønning eller Hjerting, og efter at der i 1852 var foretaget et par ture fra Ballum,

måtte man ophøre med kreatureksporten fra dette sted. Tønnings store betydning som udførselshavn for kreaturer fremgår af, at der i 1851 var 68 afsejlinger fra denne by til England mod 6 fra Højer, 7 fra Ballum og 14 fra Hjerting.³⁶

I 1851 havde man en enkelt gang ladet posten fra England gå over Ballum, men derved blev det også. Alligevel blev der igen i 1852 fremsat en plan, der gik ud på at lade posten fra England gå over Ballum – Åbenrå. Efter denne plan, der også vakte interesse i England, ville et brev fra England kunne komme til København på den halve tid – trods de elendige vestslesvigske veje.³⁷

Men iøvrigt var der nu begyndt at ske noget i den danske jernbanesag. I august 1851 var den berømte engelske jernbaneentreprenør, Sir Samuel Peto, ankommet til København sammen med den meget kendte engelske ingeniør Robert Stephenson og ingeniør P. G. Bidder. Hensigten med dette besøg var at indlede de underhandlinger om overtagelse af jernbanebygning i Danmark, hvortil der allerede for nogen tid siden var foretaget de indledende skridt.

Den mand, som havde arbejdet på at gøre det engelske kæmpefirma Peto, Brassey & Betts og andre engelske kapitalister interesseret i jernbaneanlæg i Jylland, var den danske politiker Regnar Westenholtz, der i 1848 var blevet dansk generalkonsul i London. Regnar Westenholtz havde således ladet det af Chr. Hansen jr. i 1841 udsende »Prospectus« oversat til engelsk. Den engelske interesse for trafikforholdene i hertugdømmet Slesvig stod ganske naturligt i forbindelse med den stigende indførsel af kreaturer og landbrugsprodukter fra Danmark.

Det danske jernbanespørgsmål var dog endnu langt fra at være så vidt fremskredet, at der kunne træffes nogen afgørende bestemmelse. Man afventede iøvrigt resultatet af den undersøgelse, som en kommission havde foretaget af vestkysten af Jylland for at komme til klarhed over, hvor mulighederne for besejling og for havneanlæg var bedst.

Resultatet af kommissionens undersøgelse blev, at efter dens skøn var Hjerting – eller det lille fiskerleje Strandby, der lå lidt sydligere – det sted, hvor man bedst kunne anlægge en havn, der kunne besejles af såvel dampskibe som større sejlskibe, og som derfor var bedst egnet som udskibningssted for transporter til England.

Men i forbindelse med kommissionens udtalelse om Hjerting meldte

sig så spørgsmålet om, hvorledes forløbet af en jernbaneforbindelse til dette sted skulle være. Der var faktisk blevet nævnt både Horsens, Fredericia, Snoghøj, Kolding, Årøsund og Åbenrå som udgangspunkt for en sådan bane. Opmærksomheden var dog særlig rettet mod en jernbane, der fra Hjerting skulle føres over Ribe til Åbenrå, og fra denne by skulle der så være dampskibsforbindelse syd om Fyn til Korsør, der ville blive endepunkt for den kommende forlængelse af Roskilde-banen.³⁸

I en længere artikel i Freia for 16. august 1851 udtaler Frederik Fischer sin glæde over udsigterne til, at der kan komme en jernbane fra Hjerting til Åbenrå. »Det er begribeligt«, skriver han, »at jernbanesagen, der synes at stunde mod afgørelse, her i Åbenrå har opvakt og fængslet den almindelige interesse. For første gang ser vi regeringen rette sine øjne på vor hidtil aldeles forbigåede by. Derfor føler alle indvånerne sig grebet af glad forventning«.³⁹

Den 13. august 1851 var Peto og hans ledsagere afrejst via Tønning til England; men samtidig var ingeniør Paton ankommet fra London til København. Paton var blevet overingeniør for den sydslesvigske bane, og han udtalte, at der til et »så solidt foretagende« som en tværbane fra Flensborg til Tønning nemt ville kunne skaffes de nødvendige penge i England. Engelsk kapital søgte dengang investeringsmuligheder mange steder uden for landet,⁴⁰ og dette, at pengestærke kredse i England begyndte at vise interesse for jernbanerne i Slesvig og senere i Jylland – betød, at der kom gang i drøftelserne om disse spørgsmål.

Da en deputation fra Flensborg i maj 1851 var i København for at andrage om bygningen af jernbanen fra Flensborg til Tønning, kunne den vende hjem med det glædelige budskab, at et engelsk selskab ville anlægge banen, uden at der skulle stilles nogen garanti.

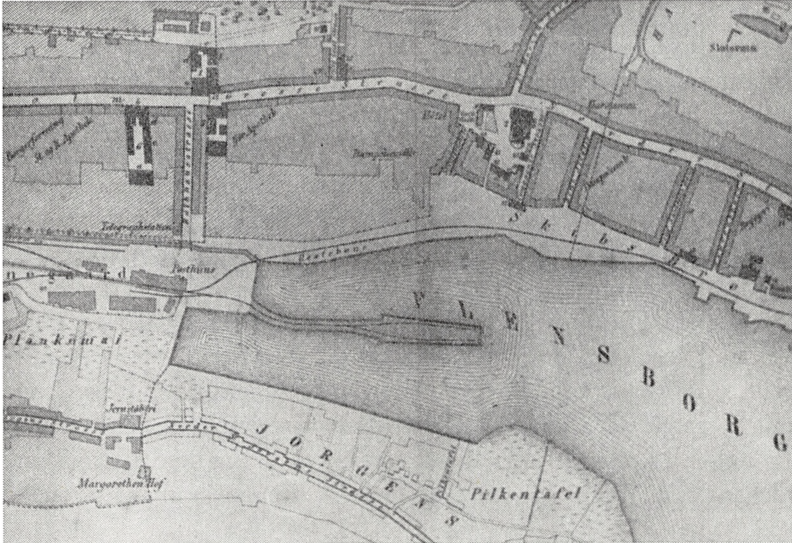
Imidlertid var Regnar Westenholz kommet til København for at prøve på at få afsluttet en kontrakt om anlægget af en jernbane. Han repræsenterede det af Peto ejede dampskibsselskab i Lowestoft, som havde tilbudt at ville anlægge en havn, og selskabet forlangte ikke anden begunstigelse, end at indførslen af det til banen nødvendige byggemateriale måtte være toldfrit, og at selskabet måtte eje banen i 100 år.⁴¹ Efterretningen om det engelske jernbaneprojekt gav forhåbningen om, at virkeliggørelsen af jernbanen Flensborg-Husum-Tønning nu var nær forestående, fornyet styrke.

Den 8. september 1852 fik Peto så koncession på at anlægge en jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning med sidebane fra Husum til Rendsborg og til i 100 år udelukkende at benytte denne bane til befordring af passagerer, varer og gods. Denne koncession blev den 20. marts 1854 overdraget til et aktieselskab under navnet Flensborg-Husum-Tønning-Jernbaneselskab. Denne jernbane, hvis officielle navn blev »Kong Frederik VII's sydslesvigske Jernbane« blev taget i brug den 4. oktober 1854; men den officielle åbning fandt sted den 25. oktober.⁴²

Banen fra Husum til Rendsborg gik over Øster Ørsted og Ellingsted til Klosterkro et par kilometer sydvest for Slesvig og derfra direkte til Rendsborg. For at bøde på det uheldige i, at jernbanen kom til at gå uden om Slesvig by, dannedes der her et aktieselskab, som under 28. marts 1857 fik koncession på anlæg og drift af Slesvig Sidebane fra Klosterkro til Slesvig by.⁴³ Denne jernbane åbnedes i 1858.⁴⁴

Man nærede store forhåbninger til, at der nu, da den nye bane var en realitet, ville komme en ny handelsepoke for landet, som man nu mente ville være befriet for afhængighed af Hamborg. Fra mange sider havde man i denne jernbane set et middel til at opnå uafhængighed af den store handelsby og de sydlige egne. Ja, man var endog gået så vidt i bestræbelserne for at opnå denne uafhængighed, at der havde været fremsat forslag om, at den sydslesvigske bane skulle have en anden sporvidde end de holstenske jernbaner.⁴⁵ Dette kunne englænderne dog ikke gå med til. De mente, at der for at opnå en god rentabilitet for banen måtte være en god forbindelse med Hamborg. Hvis den sydslesvigske jernbane fik en sporvidde, der afveg fra den holstenske og fra den, der var i det øvrige Europa, ville det standse og fordyre enhver varetransport i Rendsborg.

Imidlertid skabtes der snart efter den nye banes åbning en livlig handelsvirksomhed i Flensborg, idet der for engelsk regning blev sat en del dampskibe ind på at transportere de engelske varer, der var ført til Tønning og derfra ad jernbanen til Flensborg, videre til Østersøhavne som St. Petersborg, Königsberg, Danzig og Stettin samt København. Ved at benytte denne transitvej undgik man ikke alene den lange og farefulde vej omkring Skagen, men man sparede desuden sundtolden. Ved transitvejen Tønning-Flensborg måtte der ganske vist 2 gange foretages omladninger af godset; men denne omladning

Den sydligste del af Flensborg havn i 1863 med den 257 m lange »Engelske Bro« i midten. Jernbanesporet var ført helt herud for at etablere en direkte vareomladning mellem bane og skib. (Efter J. P. Trap: Slesvig, 1864).

ville dog – efter hvad Klee og Poulsen mente – næppe være forbundet med en fjerdedel af de omkostninger »som den omtrent fyrretyve mil længere omvej omkring Skagen fordrer og med næppe synderlig mere tidsspilde, end indtagningen af nye kul i København medtager. Der er derfor ingen tvivl om, at linien Husum-Flensborg vil gøre den direkte dampskibsfart mellem vestkysten og England endnu mere lønnende«. ⁴⁶

For at lette varernes omladning i Flensborg blev der i den sydligste del af Flensborg havn bygget en 257 m lang anlægsbro – den såkaldte »Engelske Bro« – hvorpå jernbanesporet blev ført ud, således at der kunne finde en direkte vareomladning sted fra bane til skib.

Denne transitbane blev dog ikke den store succes, selv om det til at begynde med tegnede fint, idet der i det første år blev omladet ikke mindre end 25.000 tons transitgods. For det første svigtede ledelsen af denne trafik helt, og dernæst blev dette foretagende yderligere belastet ved de dyre havarier, der indtraf. Men det afgørende slag

ramte dog denne transittrafik i 1857, da sundtolden blev ophævet, og en af de vigtigste forudsætninger for transitbanen dermed faldt væk. Den forandring, der nu skete, standsede ikke alene transittrafikken; men den virkede også skadeligt på de forretningsvirksomheder, der var opstået i Flensborg i forbindelse med den nye handelsvej.⁴⁷

Kvægudførslen fra Tønning vedblev dog at have betydning. Mens der i 1851 fra denne havn var blevet udført 14.701 stk. hornkvæg og 5.263 får, og disse tal i 1852 var steget til henholdsvis 19.584 og 13.750,⁴⁸ blev der i 1861 fra Tønning udført 23.530 stk. hornkvæg og 23.666 får.⁴⁹ I rekordåret 1876 udførtes der ca. 50.000 stk. hornkvæg herfra.⁵⁰ Fra 1884–1888 eksporteredes der gennemsnitlig hvert år 15.000 stk. hornkvæg og 50.000 får fra Tønning.

Debatten om bygningen af de første nordslesvigske jernbaner

Kort efter, at Peto havde fået koncession på den sydslesvigske jernbane, indgav han – den 3. december 1852 – et forslag til kongen om bygningen af en jernbane fra Flensborg til Frederikshavn.⁵¹ Efter Peto's forslag skulle det nærmest være en zig-zag bane og ikke en egentlig længdebane. Han mente, at banen skulle føres fra Flensborg over Ballum, hvor han som nævnt syntes, at der var gode muligheder for anlæg af en havn, til Århus og derfra over Hjarbæk og Ålborg til Frederikshavn.

Men meningene om, hvorledes linieføringen for en sådan bane skulle være, var meget delte – både for Nordslesvigs og Nørrejyllands vedkommende – og de følgende år var præget af en særdeles livlig debat om dette spørgsmål.

Den 19. januar 1853 blev der i Åbenrå afholdt et møde angående den slesvigske jernbanesag, og her besluttedes det at foretage skridt til, at forslaget om, at jernbanen skulle føres fra Flensborg direkte til Ballum, blev ændret, således at banen skulle ledes først til Åbenrå og derfra til Ballum. Ved denne linieføring ville man opnå, at det frugtbare Sundeved ville komme en jernbane så nær, at denne halvøs produkter kunne sendes med jernbanen. Terrænforholdene – hævdedes det – var sådanne, at anlægget af banen ikke ville blive dyrere.⁵²

I Haderslev var man ganske naturligt ikke tilfreds med det forløb, som man havde tænkt, at banen skulle have. I en artikel, der var indsendt til Dannevirke for den 22. januar 1853, blev det fremhævet, hvorledes dette ville betyde, at Haderslev og dens omegn ville komme

til at ligge langt fra jernbanen og derfor ikke ville få nogen fordel af den.

Byen ville tværtimod komme til at ligge mere isoleret end tidligere. Videre i artiklen hedder det, at man i Haderslev burde forhandle med Peto's befuldmægtigede for at drøfte jernbaneanlægget. I anledning af denne artikel kom Dannevirkes redaktør med følgende bemærkning: »Vi sluttede os gerne til overstående opfordring, såfremt det ikke manglede os haderslevere på tre ting: enighed, interesse og energi; men vi indser ikke andet, end at denne brist vil gøre ethvert råb uvirksomt, og at byen og omegnen må tage skade for hjemgæld«.

Et par dage senere måtte Dannevirke dog erkende, at beskyldningen ikke var helt retfærdig. I bladet for 25. januar indrømmede man, »at vi erfarer, at man her i Haderslev ingenlunde er ligegyldige i henseende til den nye jernbane, der søges lagt gennem landet«. Der er faktisk allerede gjort væsentlige skridt med hensyn til byens stilling til dette spørgsmål, »men«, tilføjer bladet, »da de er udført i stilhed og uden at gøre opsigt, så har dette ledet både os og andre til den tanke, at der slet ingen interesse fandtes«.

Det var især Haderslevs borgmester, justitsråd E. Hammerich, der havde indledt vigtige forhandlinger angående jernbanesagen; men desuden havde Handelsforeningen i denne by nedsat en komité, som skulle arbejde for sagen, og »som uden tvivl vil fremkomme med de mange fortrinlige argumenter, som vil gøre punktet Haderslev gældende under kampen mellem de rivaliserende punkter«.

Den 14. februar 1853 indgav den haderslevske komité en ansøgning til regeringen om, at »den betydelige by Haderslev og dens rige opland« måtte komme i betragtning, før længdebanens retning blev bestemt.⁵³ Dannevirkes redaktør, P. C. Koch, lod i den anledning endog udarbejde et helsides kortbilag – Nyt Forslag til Jernbanernes Retning i Jylland og Slesvig – som fulgte med bladet for 24. februar. Dette kort viser: 1) de allerede eksisterende jernbaner, 2) jernbaner, som regeringen har bevilget i Sydlesvig og på Sjælland, 3) jernbaner, som Dannevirkes redaktør foreslår i Slesvig og Jylland og 4) de fortsættelser, som i fremtiden kunne bygges ud fra disse jernbaner.

Den længdebane, som Dannevirke foreslog, skulle gå fra Flensborg over Åbenrå, Haderslev, Christiansfeld til Kolding og videre gennem de østjyske byer til Frederikshavn. Foruden en sidebane fra Randers over Viborg til Hjerting, og én, der senere kunne bygges fra

et punkt på jernbanestrækningen mellem Kolding og Vejle til Fredericia, skulle der i Slesvig bygges en tværbane, der fra Årøsum skulle føres over Haderslev til Ribe, hvor den ville støde til en længdebane, der skulle forbinde Ballum, Ribe og Hjerting. Denne sidste bane-strækning skulle så senere fortsættes mod syd over Tønder til Øster Ørsted på den sydslesvigske jernbane og mod nord over Ringkøbing og Holstebro til Viborg, således at den dannede en vestlig længdebane.

Det, der kan indvendes mod denne jernbaneplan, er – mener Dannevirke – for det første, at den ikke er national nok, idet de to foreslåede længdebaner begge peger for stærkt fra nord mod syd. De foreslåede banelinier vil desuden ikke berøre hedearealer, hvorved de ikke kan bidrage til hedernes opdyrkning, og endelig må det siges, at den antydede østlige længdebane, der går gennem det meget kupe-rede østlige bakkeland med de dybe fjorddale, vil blive meget kostbar – 7 gange dyrere, end hvis banen blev bygget på de flade hede-strækninger.

Men alligevel mener Dannevirke, at man trods alt burde gå ind for den østlige linie. Hvis det var for statens midler, at jernbanen skulle bygges, havde man en vis ret til at se mere på de indirekte end på de direkte fordele af den påtænkte jernbane – mere på at fremme den direkte handel og hedernes opdyrkning end på, om banen ville svare regning. Men forholdet er jo det, at da det er fremmede, man tilråder at sætte pengemidler i jernbaneanlægget, bør man vise hen til den retning, der er den fordelagtigste for dem.

Men en væsentlig fordring, som handelen mellem Danmark og England stiller, er jo, at Jyllands jernbaner har grene til vestkysten, og dette kan gøres for en forholdsvis ringe bekostning. Det er derfor, at man foreslår sidebaner til Hjarbæk samt til Hjerting, Ribe og Ballum. Betydningen af tværbane fra Ribe til Haderslev vil blive særlig stor, når denne bane forlænges til Årøsum, idet den vil komme til at udgøre et stykke af Danmarks hovedbane fra øst til vest – fra København til Nordsøen.

Den 29. marts 1853 kunne Dannevirke meddele, at regeringen havde afslået Haderslev-komiteens andragende af 14. februar 1853 om, at Haderslev måtte komme i betragtning, når jernbanens retning skulle fastlægges. »Man ser heraf«, skriver Dannevirke, »at regeringen endnu ikke kan indlade sig på bestemte forsikringer og måske næppe

på anden måde kan væрге sig imod den åbnede petitions- og ansøgningsstorm fra landets stæder, kommuner etc. end ved at sige nej.«

Der var altså endnu ikke taget nogen beslutning om denne vigtige sag. I en længere skrivelse af 25. december 1852 havde indenrigsminister P. G. Bang givet udtryk for sit syn på jernbanesagen. Han var klar over, »at en tilvejebringelse af det fortrinlige kommunikationsmiddel mellem de vigtigste hovedpunkter på den jyske halvø nord for Husum-Flensborg tværbanen ville være af stor nytte for denne hoveddel af monarkiet«. Han var dog skeptisk overfor, om landet kunne bære den økonomiske belastning, som et sådant jernbaneanlæg betød.⁵⁴

I den livlige diskussion om den kommende slesvigske jernbane kom der nu også et indlæg, hvori sagen blev betragtet udfra et militært synspunkt. Det skete i en pjece, som i 1854 blev udsendt af kaptajn i generalstaben F. C. Stiernholm. Med hensyn til den slesvigske bane har han den opfattelse, at jernbanen bør gå fra fæstningen Fredericia til Ballum, for derfra at blive ført til Flensborg, hvorfra den så fortsattes i den sydslesvigske jernbane, således som det også fremgik af krigsministeriets betænkning af 25. august 1853.⁵⁵ Ganske vist burde det være en selvfølge, skriver han, at banen fra Flensborg blev dirigeret mod nord over Åbenrå, Haderslev og Kolding til Fredericia; men da der imidlertid nu er blevet bygget nye chausseer fra Flensborg til Kolding, kan man fra et militært standpunkt gå med til, at jernbanen på denne strækning forlader »hovedoperationslinien« og føres til Ballum – dog på den udtrykkelige betingelse, at Ballum bliver gjort til en krigshavn, der kan afgive station for en flådestyrke, der opererer i Nordsøen.

Men der vedblev at komme nye forslag. Den 23. september 1854 kunne Freia meddele, at jernbanespørgsmålet efter forlydende var afgjort således, at jernbanen fra Flensborg skulle føres over Tønder og derfra i retning af Rødekro. Den lille landsby Mjøl, ca. 2 km vest for Rødekro, ville blive berørt af banen, og »har Mjøl hidtil kun været en ubetydelig by, så burde der måske forestå den en fremtid, som ingen har drømt om«.

I 1855 udsendte Chr. Hansen jr. et skrift,⁵⁶ hvori han fremsætter sit syn på retningen af en jernbanelinie fra Flensborg til Frederikshavn. Han omtaler til at begynde med, at der af de engelske ingeniører er foreslået en jernbanelinie, der fra Skovkro (det nuværende

Weiche) skulle føres over Løgumkloster og Ballum til Ribe, Hjørring og Vejle og derfra videre mod nord. Han gør opmærksom på, at en sådan bane for størstedelen – navnlig på strækningen Ribe-Hjørring Vejle – vil gennemskære ubefolkede eller meget tyndt befolkede egne og således lade den frugtbare og rigt befolkede østkyst fra Flensborg til Vejle ligge langt fra banens område. Og han sammenfatter sine betragtninger ved at sige, at en sådan jernbane ikke er egnet til at oplive den indre trafik eller til at lede handel og trafik til Hjørring og Ballum.

Chr. Hansen går derefter over til at omtale den banelinie, som Dannevirke flere gange har anbefalet som formålstjenlig. Denne jernbane skulle som nævnt berøre samtlige østkysthavne og desuden være forbundet med vestkysthavnene Ribe, Ballum og Hjørring ved en bane fra Haderslev. Chr. Hansen kan ikke indse det rimelige i behovet for at anlægge en jernbane, der forbinder østkystens byer. Alle byerne fra Flensborg til Århus er jo – siger han – forbundet ved kostbare chausseer, og en parallelt hermed løbende jernbane vil uundgåeligt reducere nytten af disse chausseer til et minimum. Desuden må man tænke på, at godstrafikken mellem østkystens byer kan formidles på en lettere og billigere måde ved kystsejladsen. Han finder også, at ved en sådan baneretning vil østkystens byer kun på en meget utilfredsstillende måde blive sat i forbindelse med vestkysten.

Den jernbanelinie, som Chr. Hansen foreslår, går fra Skovkro over Kravlund, sydvest for Tinglev, til Bylderup, hvorfra en linie går til Tønder. Fra Bylderup skulle banen så føres til Søst, hvorfra der skulle anlægges en sidelinie til Åbenrå, medens hovedlinien fortsættes over Øster Løgum til Neder Jerstal, hvorfra der tænkes anlagt en sidelinie over Hammelev til Haderslev. Fra Neder Jerstal føres banen over Bevtøft til Gram. Herfra skulle der gå en sidelinie til Ribe, mens hovedlinien lægges over Jels, Hjarup og Seest til Kolding og Herslev, som skulle være udgangspunkt for en sidelinie til Fredericia. Banens videre forløb op gennem Jylland er karakteriseret ved, at den nærmest holder sig til højderyggen med sidebaner til kystbyerne, og for at formindske anlægsomkostningerne ved hele jernbaneanlægget foreslår Chr. Hansen, at man på sidebanerne ikke anvender lokomotiver, men lader togene blive trukket af heste, »hvorved det egentlige formål fuldstændig kan opnås«.

Til det samme skrift har Chr. Hansen udarbejdet et kort over den

foreslåede jernbanelinie (se s. 56). Linieføringen er angivet ret skematisk, men nærmer sig så meget som muligt midten af den jyske halvø uden dog at fjerne sig for meget fra byerne og de bedst befolkede egne på østkysten, og derfor, skriver Chr. Hansen, »ville denne linie også være godt egnet til lidt efter lidt at bringe liv i de slumrende kræfter og frembringe en velgørende virkning milevidt ind i det indre af landet«. ⁵⁷

Som det ses, tager Chr. Hansen altså ikke Ballum med i den plan, som han fremsætter; men på den anden side fremfører han dog, at en fortsættelse af jernbanen fra Tønder til Højer og videre til Ballum »kunne om fornødent senere ske på en let måde«. Men det ville efter hans mening være meget uheldigt for Flensborg, hvis ud- og indførslen skulle foregå over Ballum. Han fremhæver, at af samtlige byer i den mellemste og sydlige del af monarkiet er Flensborg den eneste, der kan sikre landets selvstændighed overfor Hamborg. Men denne opgave ville byen ikke kunne løse, hvis trafikken skulle gå over Ballum ad den bane, som angives på Dannevirkes kort.

Det kunne naturligtvis – fortsætter Chr. Hansen – senere hen vise sig at være nødvendigt at forbedre forholdene ved de steder på vestkysten, der kunne tænkes at blive udgangspunkter for skibsfart – som Ringkøbing, Ribe og Ballum. Men for tiden er det påkrævet at forene kræfterne og bestræbelserne på at få en enkelt udførselshavn, nemlig Heverstrømmen ved Husum. Først når der har udviklet sig en tilstrækkelig stor handelsvirksomhed, og når man er begyndt på opdyrkningen af de store ubeboede områder i Nordslesvig og Jylland, kan der blive tale om at dele vore handelskræfter og anlægge endnu en udførselshavn på Jyllands vestkyst.

Omtrent samtidig med fremkomsten af Chr. Hansens jernbaneplan offentliggjorde den engelske overingeniør John Paton i 1856 både på engelsk og dansk et forslag om en jernbane fra Flensborg til Frederikshavn, der var baseret på de undersøgelser, som det i 1853 var blevet ham pålagt at foretage.

Den linie, som Paton havde valgt for jernbanens forløb i Nordslesvig, gik fra Skovkro, eller måske endnu bedre fra Ø. Ørsted på den sydslesvigske jernbane, over Læk og Tønder til Brede, hvorfra der skulle føres en sidebane til Ballum. Fra Brede skulle banen føres over Arrild og Over Jerstal til Jernhyt ca. 10 km vest for Haderslev og Sommersted. Herfra skulle der så føres en sidebane over Kolding til

Fredericia, mens hovedlinien skulle fortsættes op i Nørrejylland.

Et væsentligt træk ved denne linieføring var, at den førte nær til vestkysten. Paton motiverer den af ham foreslåede baneretning ved blandt andet at sige, at den gennemskærer et godt befolket område samt berører de tre vigtige købstæder Læk, Tønder og Haderslev. Han opstiller i to tabeller, hvor stort befolkningstallet er i en afstand af ca. 10 km på hver side af den af ham foreslåede jernbane, og han kommer til det resultat, at denne befolkningsmængde på strækningen Skovkro – Læk – Tønder – den nørrejske grænse er 1252 pr. engelsk mil af jernbanen, mens det tilsvarende tal for en linie fra Flensborg over Åbenrå, Haderslev til Kolding og med en sidelinie til Ribe er 1352.

For Paton synes det givet, at den del af Slesvig, der rummer de fleste muligheder, er den vestlige. Han fremhæver, hvorledes der her bor en befolkning, som under særdeles dårlige forhold »med næsten ufremkommelige veje« og næppe en eneste blot nogenlunde god havneplads har fået egnen til at blomstre gennem en produktion, der er mindst lige så stor, som den i de mere begunstigede østlige egne med »deres fortrinlige chausseer« og den lette forbindelse med de øvrige dele af monarkiet.⁵⁸

At vejene i det vestlige Slesvig var meget elendige, fremgår tydeligt af en artikel i Den vestslesvigske Tidende for 25. april 1857, hvor det blandt andet hedder: »Ikke engang postvejen mellem Ribe og Tønder er endog blot nogenlunde passabel; man er nemlig 10 timer om at køre 8½ mil«. Da det er af afgørende betydning at forbedre samfærdselsforholdene her og dermed ophjælpe den erhvervsmæssige udvikling, »er jernbaneprojektet blevet udkastet i det øjemed på én gang at benytte og udvide de hjælpemidler, som fornemmelig grunder sig på de producerende indvåneres energi og trang. Hovedsagelig af disse grunde er altså den vestlige linie til Ballum og siden til østkysten blevet anbefalet«.

Men Paton fortsætter med at fremhæve, at ved betragtningen af den slesvigske linie er det af meget stor betydning, at der her på vestkysten må blive skabt en god havn, hvorfra skibsfarten til England kan foregå. En havn ved Ballum ville efter hans mening have større fordele end noget andet sted på vestkysten.⁵⁹ Han udbreder sig i meget stærke vendinger om de fordele, som Ballum har i sammenligning med Elben, Ejderen og andre steder på vestkysten. »Om man

end anvendte en sum af en million rigsdaler på et af disse steder, ville dette ikke yde så store fordele, som allerede nu ejes af denne af naturen begunstigede, men af menneskene forsømt plads«.

Den 26. januar 1856 bragte Dannevirke ordlyden af den skrivelse, hvori indenrigsminister P. G. Bang – før 3. behandling af finansloven skulle finde sted – meddelte folketingets medlemmer, hvilken hovedretning for en jernbane fra Flensborg til Frederikshavn, indenrigsministeriet agtede at fastholde.

»Hvad angår retningen gennem Slesvig, hvilken genstand er forhandlet med etatsråd Westenholz, justitsråd Poulsen og Sir Peto's hovedingeniør, er jeg kommet til det resultat, at banen vil være at lægge i en bue fra Flensborg til Kolding, således at den går forbi Tønder til et punkt omtr. 1¹/₂ mil østlig for Ballum – for ej at komme ned i marsklandet, hvorover en tværbane først bliver at lægge, når et havneanlæg ved Ballum kommer i stand – forbi Ribe til Kolding; men dette dog kun under den forudsætning, at den af Sir Peto's hovedingeniør udtalte anskuelse, at – efter en af ham foretaget undersøgelse af terrænet – en lige linie over Åbenrå, Haderslev og Christiansfeld til Kolding (med tværbane til vestkysten) er inpraktikabel, ved en af statens teknikere foretaget rekognoscering af samme terræn findes begrundet«.

Foranlediget af indenrigsministerens skrivelse bragte Dannevirke den 29. og 30. januar en længere artikel om den projekterede jernbanelinie gennem Nordslesvig. Det bliver her fremhævet, at dette, at regeringen har forbeholdt sig at lade den østlige linie undersøge af statens teknikere »synes at forudsætte, at regeringen helst ønsker denne linie«. Og artiklen fortsætter: »Det er jo såre begribeligt, at en entreprenør som Sir Peto helst vil bygge en jernbane gennem egne, hvor ekspropriationen er uden væsentlig betydning, og hvor jordarbejderne er lette. Fra hans synspunkt kommer det hovedsageligt an på at kunne bygge en bane for den mindst mulige pris, hvorimod rentabiliteten bliver et sekundært spørgsmål«.

Det kan ikke overraske, at man i Dannevirke går stærkt ind for den østlige linie. Men det er bemærkelsesværdigt, at man næsten helt ser bort fra det synspunkt, som havde spillet så stor rolle i debatten om jernbanespørgsmålet, nemlig banens betydning som middel til at lette eksporten via vestkysten, som f. eks. over Ballum. Ganske vist nævnes det, at »hvis der ved Ballum fandtes en virkelig god havn,

hvor ud- og indskibningen allerede var igang, så lod forslaget sig endda høre, ja, til nød forsvare; men dette er så langt fra at være tilfældet, at man kommer sandheden nærmere ved at påstå det stik modsatte«. Dannevirke fremhæver de tyndt befolkede egne, som den vestlige linie ville komme til at gå igennem og hæfter sig ved dette, at denne jernbanelinie ville blive 4 mil længere end østkystlinien fra Flensborg til Kolding.

Det, som man især tager hensyn til, er således den nord-sydgående trafik og vareproduktionen og vareforbruget i henholdsvis de vestlige og østlige egne af Slesvig. Det hævdes, at i den østlige del af Haderslev amt er forbruget af varer, der indføres fra Flensborg og Hamborg, større end i de fleste andre egne af landet.

Dette, at jernbanen kom til at berøre Haderslev, ville naturligvis ikke alene være af den største betydning for denne by, men også for banens rentabilitet. Haderslev var jo en ganske betydelig by, idet den i 1855 havde 7.477 indbyggere. Til sammenligning kan nævnes, at i samme år havde Ålborg 9.102 og Århus 8.894 indbyggere. Blandt byerne i hertugdømmet Slesvig stod Haderslev kun tilbage for Flensborg og Slesvig, der i 1855 havde henholdsvis 18.900 og 13.400 indbyggere. Haderslev var desuden en by, der i første halvdel af 1800-tallet havde været i stærk fremgang. I perioden 1803–1855 havde befolkningstilvæksten i de slesvigske byer været således:

Haderslev	178,5 %
Åbenrå	73,7 %
Sønderborg	44,8 %
Flensborg	43,9 %
Slesvig	58,6 %
Tønder	12,8 %

Dannevirke har således ret i sin bemærkning om Haderslevs store fremgang. Men dette gjaldt ikke alene indbyggertallet. Også i kommerciel og industrimæssig henseende var byen i god udvikling, og det kan derfor siges at være med berettigelse, at bladet tilføjer, at det ville være mildest talt uklogt og unaturligt at lægge jernbanen flere mil uden for byen og dens gode og tætbefolkede opland.

Hvad Åbenrå angår, så mener Dannevirke, at det næppe ville gå at føre banen ind til denne by på grund af terrænvanskelighederne.

Men man mener heller ikke, at en bane er så påkrævet her, da der er den gode og åbne søvej ind til byen, og da Åbenrå ikke er en by af betydning eller i påfaldende opkomst.

Med hensyn til spørgsmålet om muligheden for at kunne føre en jernbane helt ind til Haderslev henviser Dannevirke til, at man i 1844 havde optaget et nivellement med tilhørende beregninger for anlæg af en jernbane, der fra syd skulle føres over Vartenberg og Marstrup ind til Haderslev. Og hvad angår fortsættelsen af banen mod nord, da ville det være nødvendigt at bygge en bro over Haderslev Fjord, men dette skulle ikke kunne volde de meget store vanskeligheder, da fjorden i nærheden af byen »kun er en vandrende«. På strækningen nord for Haderslev er terrænvanskelighederne kun små – undtagen i den umiddelbare nærhed af Kolding.

Men – hævder bladet – selv om der er nogle terrænvanskeligheder, og ekspropriationsomkostningerne vil blive betydelige fra Vartenberg til Kolding, så bør det dog tages i betragtning, at den østlige bane som nævnt bliver 4 mil kortere end den vestlige, »og man kan overvinde mange terrænvanskeligheder og købe meget jord for det beløb, som en 4 mil længere bane vil koste«.

Det kunne naturligvis være, at man vurderede terrænvanskelighederne fra Vartenberg til Haderslev så højt, at man lod sig afskrække fra at vælge denne linie, men – hedder det i den nævnte artikel – derfor behøvede man dog ikke at lægge jernbanen ude på vestkysten, men kunne lægge den på det højere og mere jævne terræn mellem Rødebro og Kongeåen.

Efter at der således fra Haderslev var blevet bragt et meget vægtigt indlæg til fordel for den østlige linie, blev der i det vestlige Slesvig indkaldt til et møde i Bredebro om jernbanesagen. Dette møde, der afholdtes den 27. februar 1856, var besøgt af en meget talrig forsamling af mænd fra egnen mellem Tønder og Ribe. Der var enighed om, at der skulle gøres en meget kraftig indsats for at overbevise regeringen om, at jernbanen Flensborg-Ballum-Ribe og herfra videre til østkysten måtte komme i betragtning, hvis østkystbanen efter foretagen nivellering viste sig at være for vanskelig at gennemføre. På mødet i Bredebro blev der nedsat en komité, der skulle foretage det nødvendige til sagens fremme, og det samme skete i Tønder og Læk.⁶⁰

Striden om, hvor banen skulle gå, var nu i fuld gang. Den 21. maj

1856 afrejste der fra Haderslev en deputation bestående af borgmester Hammerich samt garver A. Bløcher og boghandler T. A. Møller fra magistraten og deputeretkollegiet for at overbringe kongen en adresse om jernbanesagen. Med denne deputation var også købmændene N. S. Gyldenfeldt og L. F. Lützen fra Handelsforeningen i Haderslev.

Den lange adresse, der bringes uafkortet i Dannevirke for den 27. maj, fremfører de argumenter, der er nævnt i artiklerne i bladet for den 29. og 30. januar 1856. Men derudover omtales det vigtige aktstykke, som taler til fordel for den østlige bane, nemlig den ovenfor nævnte skrivelse, som indenrigsminister P. G. Bang den 22. januar 1856 havde sendt til folketinget. Adressen går naturligvis varmt ind for den østlige linie, men »hvis den aldeles lige linie mellem byerne skulle blive for dyr, tillader vi os dog at være af den overbevisning, at en lige linie fra Flensborg mod nord i vestlig afstand af ca. $\frac{1}{2}$ mil fra Åbenrå og derefter over Haderslev, Christiansfeld og Kolding – altså uden nedstigning til førstnævnte by – endog med lethed vil være at udføre«.

Omtrent samtidig med denne deputation – den 26. maj – rejste en deputation fra Åbenrå til København i samme ærinde.⁶¹ Denne deputation bestod af rådmand I. H. Middelheus og ordføreren for deputeretkollegiet, N. Sørensen.

Men netop på den tid, da man både i Haderslev og Åbenrå arbejdede så stærkt for østbanen, var ingeniørkaptajn C. Owesen i færd med at foretage en opmåling og et nivellement af en jernbanelinie, som fra Flensborg skulle gå over Valsbøl, Læk og Tønder til Løgumkloster, hvorfra den skulle fortsættes over Agerskov til Vojens for derfra at føres videre mod nord. På grundlag af sine opmålinger udarbejdede Owesen et omhyggeligt og meget smukt kort i målestokken ca. 1:40.000 over hele den påtænkte jernbanelinie.⁶² Det, at man var igang med dette opmålingsarbejde, vakte i det vestlige Slesvig meget store forventninger om, at den vestlige linie ville blive til noget. »Her i byen [Tønder] er man allerede så sikker på jernbanen, som om man kørte på den, og byens indvånere ses daglig i hobetal vandre udenfor Østerport, hvor der står oprejst en lang stang med en halmvisk i toppen, som de betragter med synligt velbehag«.⁶³

De adresser, som fra Haderslev og Åbenrå var blevet indgivet til kongen, fremkaldte en stærk reaktion i Ribe. I Ribe Stiftstidende

nr. 88, 1856 tages der kraftigt til orde mod østbanen. Bladet udtaler blandt andet sin forundring over, at ingen med et eneste ord søger at bortvise den påstand, at en østbane vil og må »føre det hele land tilbage i Hamborgs kløer«, noget som en vestlinie med en havn ved Ballum vil kunne forhindre.

Den 23. juni imødegår Dannevirke disse udtalelser. Der påpeges her, hvorledes der nu ved ministeriets foranstaltning er foretaget et nivellement, og der er afstukket en linie, som hverken kan kaldes en øst- eller en vestbane, »men meget lidt af begge dele«. Det vil derfor være et ørkesløst arbejde at indlede en dybere undersøgelse af det spørgsmål, om en bane på østkysten eller en bane udelukkende på vestkysten vil være det mest gavnlige for staten, »eftersom vi af gode grunde nærer en formening, at den nu afstukne linie næppe vil undergå synderlige forandringer«.

Artiklen udtaler derefter den formodning, at regeringen med denne linie tilsigter at skabe et livligere og lettere samkvem mellem Slesvigs beboere på øst- og vestkysten, noget der ikke er uvigtigt, da der i almindelighed mangler gode veje mellem øst og vest, således at østboerne og vestboerne er fremmede for hinanden.

Hvad angår spørgsmålet om Ballum, da indser Dannevirke stadig ikke det store savn af en havn på dette sted, da det vel må erkendes som notorisk, at de fleste og bedste marskegne ligger nærmere Husum og Tønning, og at man derfor her vil benytte disse udførselshavne, hvad enten der er en havn ved Ballum eller ej. Det bliver altså den temmelig smalle strimmel marsk, der ligger fra ca. 1 mil syd for Tønder til henad Ribe, som kan antages at føle savnet af en havn ved Ballum. »Men hvis der kan blive en virkelig god havn ved Ballum, og hvis bekostningen ved anlægget står i nogenlunde rimeligt forhold til landets pekuniære kræfter, da ønsker også vi en havn anlagt ved Ballum«. I så tilfælde måtte Ballum nødvendigvis bringes i forbindelse med hovedbanen ved en sidebane.

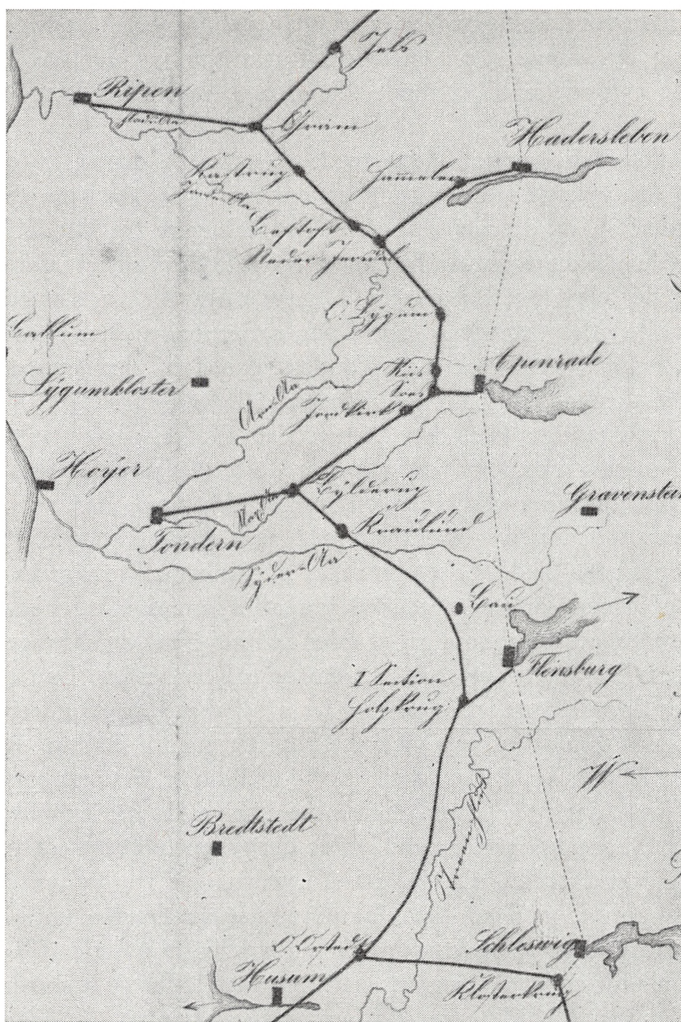
Men arbejdet for den vestlige bane fortsattes. Den 19. januar 1857 havde komiteen for en sådan jernbane haft et møde i Tønder, for at man kunne tage under overvejelse, hvilke skridt man skulle foretage sig i denne sag.⁶⁴ På dette møde gjorde den opfattelse sig enstemmigt gældende, at en jernbane, der fra Ø. Ørsted på den sydslesvigske bane gik til Tønder for så at fortsætte i nordøstlig retning til Snoghøj eller Fredericia, »måtte komme i overvejende betragtning«. Men for-

inden man foretog sig videre, anså man det for bedst at få en forhandling om denne sag i en større forsamling, og der blev derfor udsendt indbydelse til et møde, der den 6. marts skulle afholdes i Tønder.

Antallet af deltagere i dette møde overtraf de dristigste forventninger. Fra Jylland var der kommet repræsentanter fra Ribe, Kolding og Fredericia, og desuden var der mødt deltagere fra Middelfart og Ditmarsken samt først og fremmest fra alle de vestslesvigske egne. Mødet, der blev ledet af amtmand, grev v. Reventlow, sluttede med en fra alle sider tiltrådt udtalelse om, at jernbanen, der burde udgå fra Lille Bælt, skulle gå over Tønder og ned til den sydslesvigske jernbane – enten ved Ø. Ørsted, Eggebæk eller Skovkro.⁶⁵

Dannevirke udtrykker den 13. marts sin skuffelse over, at man på Tønder-mødet ikke som ventet havde sluttet sig sammen om en bestemt hovedretning af jernbanen, f. eks. den linie, der var blevet nivelleret af Owesen – eventuelt med visse modifikationer. Hovedprincippet bør – hedder det – være, at så mange som muligt kan nyde fordel af banen, samt at statens, d. v. s. alles interesser tages i betragtning i så høj grad som muligt, og i den retning synes den af regeringen foreslåede linie at have fortrin fremfor enhver anden. Den er ikke alene en længdebane, der gør det let at skabe tilknytning til såvel vestkystens som østkystens vigtigste punkter, nemlig Ballum, Ribe og Åbenrå, Haderslev. For det heles skyld er Ballum af størst betydning og vel også det punkt, som regeringen har sin opmærksomhed henvendt på. Som tidligere nævnt havde der igennem årene fra forskellig side været stillet meget store forventninger til Ballum som et centralt punkt, men at disse forventninger undertiden kunne være noget overdrevne fremgår af, at Dannevirke i sin omtale af Tønder-mødet blandt andet skriver, at »måske mange lader sig afskrække fra tanken om en udvikling ved Ballum enten af sympati for Hamborg, som derved ville lide eller af frygt for de bekostninger et sådant havneanlæg ville medføre«.

Med hensyn til dette møde i Tønder var der dog en ting, som både Ribe Stiftstidende og Dannevirke dybt beklagede, og det var, at Flensborg ikke var repræsenteret ved denne lejlighed. At der alligevel var interesse for sagen fremgår af, at der – på foranledning af et flensborgsk handelsfirma – blev afholdt et møde, hvori mange af Flensborgs mest ansete mænd deltog. På dette møde blev der nedsat

Udsnit af Chr. Hansen jr.'s kort fra 1855 med forslag til en jernbane gennem Nordslesvig.

en komité, der telegrafisk meddelte Tønder-komiteen, der da allerede var taget til København, at man var enig med denne komité i det skridt, som den havde foretaget sig i sagens interesse.⁶⁶

Den 18. april samme år afholdt Tønder-komiteen igen et møde, men denne gang i Åbenrå. Den egentlige årsag til, at dette møde

skulle afholdes, var, at ministeren for Slesvig havde ment det nødvendigt at få nærmere oplysninger om den af komiteen foreslåede baneretning, før der blev foretaget videre i sagen. Det skulle nemlig konstateres, hvorvidt denne jernbane, hvis retning afveg noget fra den af Ovesen nivellerede, »var udførlig uden for store bekostninger, og om der var tilstrækkelig grund til at antage, at den trafik, som banen kunne vinde ved at lægges det nordvestlige Slesvig og sydøstlige Jylland så meget nærmere, ville blive så meget betydeligere, at banens vestlige bøjning derved kunne antages som hensigtsmæssig i forbindelse med dens øvrige formål – en til alle årstider sikker tilknytning til rigets østlige provinser«. ⁶⁷ De nærmere forhandlinger om disse ønskede oplysninger blev dog udsat til senere møder i komiteen.

Derimod var der på mødet den 18. april en del diskussion mellem flensborgerne og Tønder-komiteen, idet denne ikke kunne imødekomme flensborgernes ønske om at blive medlemmer af Tønder-komiteen. Denne hævdede, at hvis dette skete, ville man herved forurette andre kommuner, der ligesom Flensborg ikke havde ladet sig repræsentere i Tønder. Desuden ville komiteen let komme til at omfatte så mange medlemmer, at forhandlingerne ville blive vanskeliggjort, idet den første fordring ofte ville være, at enhver by ville have banen så nær byen som mulig.

Endvidere kunne Tønder-komiteen ikke gå ind på flensborgernes fordring om en udelukkende slesvigsk jernbane uden tilknytning til kongerigske jernbaner. En sådan forbindelse burde fastholdes, da det naturligvis også var i regeringens interesse, at jernbaneanlæggene i den danske stat ikke blev lutter i forskellige retninger førende stykker – uden plan og sammenhæng.

Forøvrigt var der på mødet enighed mellem Tønder-komiteen og flensborgerne om, at hvor stor trangen til og interessen for en jernbane end var, så var øjeblikket – p. gr. af verdenshandelskrisen i 1857 – langt fra at være gunstigt for en aktietegning i dette foretagende, mens det for ikke længe siden ville have været let at tilvejebringe de fornødne midler.

Den 25. juli 1857 afholdt Tønder-komiteen et ekstraordinært møde, der var foranlediget af fire af komiteens medlemmer, som var kommet til en anden anskuelse end den, der var blevet tiltrådt på det sidste møde i Tønder. På mødet den 25. juli vedtoges så en skrivelse, hvori det blandt andet hedder, »at formanden ved indsendelse af de

af det kgl. ministerium for Slesvig forlangte oplysninger over en linie afvigende fra den af ingeniørkaptajn Owesen nivellerede tillige henstiller til ministeriet det af d'hr. rigsrådsmedlem og stænderdeputeret H. Krüger og kammerråd Grove fremsendte forslag sålydende: Komiteen anerkender den af ingeniørkaptajn Owesen foreslåede linie fra Kolding til Tønder, som bedst svarer til at tilfredsstille alle interesser . . . , hvorimod det for banens sydlige tilslutning til Frederik 7.s sydslesvigske jernbane . . . har vist sig, at befolkningen bestemt er udtalt for linien fra Tønder over Bredsted til Husum eller Ø. Ørsted.«⁶⁸

Problemerne om det vestslesvigske jernbaneanlæg var iøvrigt blevet gjort til genstand for en ret indgående behandling i en pjece – Ueber die westschleswigsche Eisenbahnanlage – der i 1857 var blevet udsendt af ingeniør C. Turretin, som også havde deltaget i mødet i Tønder den 6. marts.

Turretin foretrak tværbaner og mente, at linien fra Lille Bælt til Vestslesvig måtte have sit udgangspunkt enten i Snoghøj eller i Fredericia. Af disse to anså han Snoghøj for at være bedst egnet, men mente, at det kunne antages, at regeringen af militære grunde ville forlænge banen til Fredericia.

Det sted på grænsen til Nørrejylland, hvor den slesvigske bane af terrænmæssige grunde bedst kunne støde til den kongerigske, var ved Kolding, og for denne slesvigske jernbane opstillede Turretin da tre muligheder for forløbet af strækningen fra Kolding til Brede, nemlig:

1. Kolding, Stepping, Gram, Højrup, Brede.
2. Som 1 til Stepping, men herfra over Sommersted, Over Jerstal og Arrild til Brede.
3. Kolding, Christiansfeld, Haderslev, Over Jerstal og Brede.

Fra Brede skulle banen følge grænsen mellem geest og marsk, således at den kom til at gå over Visby og Østerby, hvorfra der eventuelt kunne føres en bane til Højer, og herfra til Tønder og Læk. Fra Læk kunne banen så enten føres til Skovkro, Eggebæk, Ø. Ørsted eller Husum.

Turretin kom til det resultat, at den retning, som ville være den mest formålstjenlige for hele landet, måtte være en bane fra Lille Bælt over Kolding, Haderslev, Brede, Tønder, Læk og Bredsted til Ø. Ørsted.

Samtidig med, at der således udfoldedes stærk aktivitet for at få anlagt en vestbane, begyndte man i Åbenrå at arbejde på at få den kommende jernbane lagt så nær byen som muligt. Allerede i maj 1856 havde Åbenrå, som tidligere nævnt, sendt en deputation til København for at overrække kongen en adresse i anledning af jernbanespørgsmålet, og den 4. april 1857 havde de komitterede i Åbenrå et møde om denne sag.⁶⁹ Der var her delte meninger om den retning, banen skulle have. Et flertal gik ind for en bane, der fra Tønder gik over Døstrup, Skærbæk, Vodder og Spandet til Ribe, for derfra at gå over Skodborghus til Kolding. Et mindretal holdt på en linie, der fra Tønder gik over Løgumkloster, Arrild og Toftlund til Vamdrup. Begge de to foreslåede jernbanelinier var altså vestligere end den af regeringen påtænkte, idet denne som nævnt gik fra Løgumkloster over Agerskov og Over Jerstal.

Af disse forslag – skriver Freia – ses, »at Åbenrå vil friste den skæbne: at blive forbigået. Ved denne lejlighed må vi søge trøst i det negative: når jernbanen ikke skal berøre vor by, så må vi ønske den langt bort; thi kommer den os ikke på en mil nær, så vil den afskære såmeget mere fra oplandet, som den nærmer sig vor by«.

I den følgende tid var der noget mere stille om jernbanesagen. Det kan dog nævnes, at kaptajn H. J. Daue i disse år udgav et par pjecer om jernbaneanlæg i Jylland, og herunder kom han også lidt ind på jernbanespørgsmålet i Slesvig.⁷⁰ Efter Daue skulle stambanen gå fra Ø. Ørsted – hvor der via banen til Rendsborg og Neumünster var forbindelse med Kiel-Altona banen – til Læk og Tønder og derfra skulle den i det væsentlige følge Owesens linie. Et vidnesbyrd om, hvor omhyggeligt Daue behandlede jernbanespørgsmålet, fremgår blandt andet af, at han endog udarbejdede en driftsplan med afgangstider for de forskellige stationer. Han regnede således med 3 daglige tog i hver retning. Post- og persontogene skulle have en hastighed af 4½ mil (ca. 34 km) i timen. F. eks. ville et tog, der gik fra Vojensgård om eftermiddagen kl. 3³², ankomme til Altona om aftenen kl. 11⁴³.

Men efterhånden, som det tidspunkt nærmede sig, da der skulle tages en afgørelse om såvel det kommende jernbanenet i kongeriget som i Slesvig, tog diskussionen på ny fart.

Den 11. januar 1860 forelagde indenrigsministeren i folketinget forslag til en jernbanelov for kongeriget, og ved denne lejlighed ud-

talte han, at der var truffet den fornødne overenskomst med den slesvigske minister om, at han, såsnart loven var vedtaget, ville træffe foranstaltning til anlæg af en slesvigske forbindelsesbane.⁷¹

Her anvendes således for første gang betegnelsen »forbindelsesbane« om den kommende jernbane gennem Nordslesvig, og dermed præciseredes faktisk, hvad man nu mente skulle være denne banes hovedformål. Mens et af hovedpunkterne i de foregående års drøftelser havde været det ønskelige i også at skaffe en jernbaneforbindelse til vestkysten for derved at kunne lede udførslen ad denne vej, så blev det afgørende nu, at der skulle bygges en jernbane, der forbandt den i 1854 fuldendte sydslesvigske jernbane med det kommende nørrejske jernbanenet.

I sin tale ved forelæggelsen af lovudkastet om anlæg af en jernbane i Nørrejylland – i december 1860 – fremhævede indenrigsministeren, at det var indlysende, at en længdebane i Nørrejylland ikke kunne stå alene, men at det var nødvendigt, at den ved grænsen til Slesvig stødte op til en bane, der kunne sætte den i forbindelse med den allerede udførte sydslesvigske jernbane. Det var en betingelse for at afslutte kontrakt om en jernbane i Nørrejylland, at der samtidig – eller forinden – afsluttedes en kontrakt om en slesvigske bane, som skabte forbindelse til den sydslesvigske jernbane.⁷²

Det ville altså sige, at Slesvig p. gr. af sin geografiske beliggenhed kom til at indtage en overordentlig vigtig stilling, idet det faktisk stod i dets magt at forhindre gennemførelsen af en længdebane i Nørrejylland, da det ikke ville være hensigtsmæssigt at anlægge en sådan jernbane – i det mindste ikke i det omfang man havde tænkt sig – hvis der ikke kom en forbindelsesbane i Slesvig.

Den 7. januar 1861 bragte Dannevirke ordlyden af en skrivelse af 3. januar 1861 fra det kgl. ministerium for hertugdømmet Slesvig til adskillige overøvrigheder i hertugdømmet. Det meddeles, at kongen under 18. december 1860 har bifaldet en foreløbig overenskomst med Sir Peto angående anlæg og drift af en jernbane i hertugdømmet Slesvig; men der gøres udtrykkeligt opmærksomt på, at spørgsmålet om, hvorvidt den pågældende overenskomst overhovedet vil blive bragt til udførelse, er afhængig af, om det forelagte lovudkast angående anlæg af jernbaner i Nørrejylland og på Fyn bliver lov. Det slesvigske ministerium mener derfor, at de nærmere forhandlinger om retningslinierne m. v. må udsættes, indtil spørgsmålet om de nævnte

baner er helt afklaret, og at det endnu er uvist, om denne forbindelsesbane vil blive ført i nærheden af hertugdømmets østkyst eller ad den i sin tid af Owesen nivellerede linie over Tønder eller muligvis en linie, der ligger midt imellem.

Det slesvigske ministeriums skrivelse var bilagt en genpart af den foreløbige overenskomst af 18. december om »anlæg og drift af en jernbane fra den nørrejske grænse til Flensborg eller en station på kong Frederik 7.s sydslesvigske jernbane med sidebaner til Haderslev og Tønder samt om muligt til Åbenrå under de betingelser m. h. t. banens retningslinie, anlæg og driftsmåde m. v., som den kgl. regering efter forudgående forhandling med Sir Peto nærmere måtte fastlægge i den koncession, som vil være at meddele ham; at der uden omkostning for Sir Peto vil blive stillet til hans disposition det terræn, som påvises at være fornødent til den pågældende banes anlæg«.

Spørgsmålet om den slesvigske banes retning kom ganske naturligt med i drøftelserne på Rigsdagen om den nørrejske bane. Der var her stor uenighed om, hvorvidt banen fra Århus og til grænsen skulle følge Gudenå-dalen, eller om den skulle gå igennem østkystbyerne. Den kendte forretningsmand Alfred Hage, der i 1860–61 spillede en betydelig rolle under forhandlingerne i Rigsdagen om den jyske bane, gik kraftigt ind for Gudenå-linien. Herved kunne man lettere komme i forbindelse med havnene på Slesvigs vestkyst, hvorfra man kunne få sine varer udført til England og Holland ved billigere fragt. »Når vi fik råd til at anlægge en havn ved Ballum, ville den blive af uberegnelig vigtighed«. Hovedsagen måtte være at komme i nærmere forbindelse med England gennem de vestlige havne.⁷³

Men det var naturligvis først og fremmest i Slesvig, at man med stor iver diskuterede, hvor den kommende forbindelsesbane skulle gå.

I en skrivelse, som ministeriet for hertugdømmet Slesvig den 4. marts 1861 sendte til blandt andet Haderslev amt, hedder det, at man nærmere har overvejet, »i hvilken retning en sådan bane måtte være at føre, og her har opmærksomheden i så henseende fornemmelig været henvendt på følgende linier« (jvf. Bilag s. 85):

1. Vamdrup-Vojensgård-Løgumkloster-Tønder-Læk-Flensborg, med sidebane fra Vojensgård til Haderslev.
2. Vamdrup-Vojensgård-Løgumkloster-Flensborg, med sidebaner fra Vojensgård til Haderslev og fra et passende punkt til Tønder.

3. Vamdrup-Vojensgård-Rise-Tinglev, med sidebaner fra Vojensgård til Haderslev og fra Tinglev eller Flensborg til Tønder.
4. Den nørrejske grænse-Haderslev-Åbenrå-Tinglev-Flensborg, med sidebane fra Tinglev eller Flensborg til Tønder.

Det er meningen, at forbindelsesstedet med den sydslesvigske bane kommer til at ligge så nær ved Flensborg som muligt.

I ministeriets skrivelse hedder det, at der naturligvis kan rejses mere eller mindre vægtige indvendinger imod hver enkelt af disse retningslinier. Det fremhæves især, at linierne nr. 1 og nr. 2 vil betyde en væsentlig forlængelse af vejen og altså fordyre transporten, samt at linie nr. 4 »foruden vanskeligere stigninger og krumninger, og altså en kostbarere drift, tillige vil fordre en så betydelig forøgelse af anlægsomkostningerne, at disse ved en foretagen beregning ikke har kunnet anslås ringere end 1.300.000 rdl. i ekspropriationsomkostninger ud over, hvad der er anset fornødent til anlægget af den med nr. 3 betegnede linie med tilhørende sidebaner«.

Inden ministeriet tager endelig beslutning, har det dog ment det rigtigst, at der burde gives »de i banens retning interesserede kommuner lejlighed til at ytre sig derom«, men det bemærkes i den anledning, »at vedkommende kommuner vil komme til selv at afholde samtlige ekspropriationsomkostninger, som hensynet til deres lokale interesser måtte foranledige, altså navnlig ekspropriationsomkostningerne til sidebaner eller til sådanne forlængelser af stambanens retning, som ikke tilsigter hensynet til den gennemgående færdsel«.74

De foreslåede muligheder for den kommende jernbanelinies retning var således i det nordlige Slesvig allesammen rettet mod punkter i nærheden af Haderslev. Her håbede man ganske naturligt, at hovedbanen ville blive ført helt ind til byen for så at gå videre over Tønder til den sydslesvigske jernbane. Man regnede med, at Haderslev derved ville blive det sted, over hvilket hele vesteregnen af Slesvig ville forsyne sig med varer. Men en nødvendig forudsætning for, at Haderslev kunne indtage denne betydningsfulde position, var dog, at byen sørgede for, at indsejlingen gennem den lange og besværlige fjord blev forbedret, og at havneforholdene blev så gode som muligt, og byen havde da også i de sidste 5–6 år anvendt ca. 150.000 rdl. på at gøre besejlingsforholdene bedre – netop med henblik på den kommende jernbane.

Dette fremhævedes da også i den svarskrivelse, som magistraten i Haderslev den 20. marts 1861 sendte amtshuset, efter at den herfra havde modtaget ministeriets skrivelse af 4. marts. I denne svarskrivelse meddeles det som indledning, at bykollegierne i Haderslev primært må erklære sig til fordel for linie nr. 4, selvom det er den dyreste at anlægge. Der henvises i denne forbindelse til, hvorledes det under de seneste forhandlinger i den danske rigsdag om en nørrejysk jernbane var blevet gjort gældende, at en bane, der går gennem østkystens byer, er den eneste rigtige, selvom den bliver langt dyrere.

Hvis den slesvigske bane blev bygget efter en af de under nr. 1, 2 eller 3 nævnte retninger, ville Haderslev kun komme i forbindelse med hovedbanen ved en sidebane, og herved »ville Haderslev by lide en så uoprettelig skade, at vi meget mere må frabede os den, end ønske den, selvom vi får en sidebane«. Ved linierne nr. 1, 2 eller 3 vil »Haderslevs rige opland blive gennemskåret af jernbanen – handels-etablissementer, som vil blive anlagt ved Vojensgård, vil foranledige, at byens samkvem med landet formindskes, byens opland vest for banen og tildels også øst for denne vil gå tabt«. »At frarøve Haderslev sit opland og ligesom udvise den af den almindelige samfærdsel vil være at henvise den til tilbagegang. Byen vil standses i sin udvikling og vil, omend gradvist og langsomt, dog sikker gå til grunde«.

»Kan vi altså ikke få retningen nr. 4, så må vi ønske, at den helt vestlige linie fra Vamdrup over Skodborg, Hjerting, Spandet, Skærbæk til Tønder vælges«, altså en linie, der i hovedtrækkene svarer til den, som et flertal i Åbenrå gik ind for i 1857. . . »Af alle de foreslåede retninger forekommer os«, hedder det videre i skrivelsen fra Haderslev magistrat, »linien nr. 3 at være den, som allermindst fortjener bifald. Denne linie er at sammenligne med en bro, der kastes over Nordslesvig, mellem det danske og det sydslesvigske jernbaneland, og som hverken landet eller byerne i Nordslesvig vil have gavn af«. Da man imidlertid ikke tør håbe på, at den mest østlige linie – by-linien – bliver valgt, og da den helt vestlige linie ikke har været foreslået, så foreslår magistraten enten linie nr. 1 eller nr. 2, men med den forandring, at banen fra et passende sted på den jyske grænse – helst fra Kolding – føres over Haderslev og derfra videre til vestkysten i den under nr. 1 eller nr. 2 angivne retning. Dette ønske om at få banen ført igennem Haderslev begrundes i magistra-

tens skrivelse med en henvisning til, at næst efter Flensborg har ingen anden by i hertugdømmet i de senere år haft en så stor relativ befolkningstilvækst som Haderslev.⁷⁴ Fra 1845 til 1860 havde Flensborg en befolkningstilvækst på 31,8 %, medens det tilsvarende tal for Haderslev var 30,7 %. I Åbenrå havde der i denne periode været en fremgang på 25,5 %, i Sønderborg 18,0 % og i Tønder 13,9 %. Byen Slesvig, der i årene 1845–1860 kun havde en befolkningstilvækst på 8,9 %, havde endog været i tilbagegang i tiden fra 1855 til 1860.⁷⁵

Den 25. marts 1861 afholdt Haderslev amtsråd møde for at afgive betænkning om jernbanesagen, og her udtalte man sig ganske på linie med Haderslev bykollegier, idet man gik ind for en linie, der fra den jyske grænse gik til Haderslev for herfra at følge den af Owesen opmålte linie. Man vedtog endvidere, at amtsrådets formand, kammerherre Stockfleth og P. Bruun skulle rejse til København for at gøre regeringen interesseret i denne linie. Også for vesteregnsens vedkommende viste der sig interesse for denne plan, idet Tønder by dog var mere tilbageholdende.⁷⁶

Den 3. april beskæftigede Dannevirke sig i en længere artikel med jernbanespørgsmålet. Denne artikel blev indledt med, at der udtryktes en vis bekymring for »på et tidspunkt, som det nærværende, da luften er svanger med krigsrygter, og vi ikke kan vide, når det øjeblik kommer, som vore indre og ydre fjender så længe og med så brændende ønske har stræbt at hidkalde, at drøfte en sag, der ret egentlig angår et fredens spørgsmål«.

Men af artiklen fremgår det videre, at man alvorligt frygter for, at den kommende jernbane skal blive en så udpræget forbindelsesbane, at den kun i ringe grad vil blive til gavn for Nordslesvigs befolkning.

Angående spørgsmålet om en forbindelsesbanes retning lå forholdene iøvrigt således, at entreprenørerne havde forpligtet sig til både at anlægge og drive banen, uden at den slesvigske befolkning ydede andet offer for at få del i dette kommunikationsmiddel end at betale en del af ekspropriationsomkostningerne. Det var således særdeles gunstige vilkår for Slesvig, som entreprenørerne var gået med til, og der kunne for så vidt synes at være en vis rimelighed i at lade dem lægge banen, hvor de ville. »Men det forekommer os derfor«, hedder det videre i artiklen, »at mens det øjensynligt er Sir Morton Peto's interesse at betragte Nordslesvig som en bro, hvilket det er ham om

at gøre at komme over så hurtigt og billigt som muligt, så må fordringerne fra vor side blive, at linien bestemmes således, at den virkelig tilfredsstillende Nordslesvigs krav«.

Artiklen fremhæver, at ministeriet for hertugdømmet Slesvig havde vist, at det havde blikket åbent for dette forhold. For at forhindre, at entreprenørerne udelukkende betragtede Nordslesvig som en bro og derfor lagde banen i de mere magre egne, hvor den kun ville komme en højst uvæsentlig del af befolkningen til gode, havde ministeriet i kontrakten pålagt entreprenørerne at føre sidebaner ind til byerne, når vedkommende kommuner selv afholdt ekspropriationsomkostningerne ved disse anlæg. Det slesvigske ministeriums bestræbelser for at blive klar over befolkningens ønsker havde jo vist sig, da det havde givet de kommuner, der kunne tænkes at være interesseret i det kommende jernbaneanlæg, lejlighed til at fremkomme med deres syn på de foreslåede retninger. Dannevirke slutter med at udtrykke forvisning om, at den deputation fra Haderslev, som på dette tidspunkt var i København, »vil vide at give regeringen et i den slags sager sjældent vidnesbyrd om enighed i opfattelsen, og det er i denne henseende heldigt, at syv ottendedele af Tønder amt er villige til at slutte sig hertil, samt at Åbenrå amts repræsentanter, hvis votum i denne sag vi ikke kender, ifølge forholdene naturligvis ingen anledning kan have til at rejse modstand mod de tvende andres bestræbelser«.

Helt så enkelt var forholdet nu ikke. Den 6. april tog Freia til orde mod den ovenfor citerede slutningsbemærkning i Dannevirke. »Efter hvad vi vide, vil tværtimod repræsentanterne for Åbenrå amt og by netop ifølge forholdets natur finde sig på det stærkeste foranlediget til at rejse den bestemtteste modstand mod en sådan bane [Haderslev-Tønder-Læk], der vil have byens fuldkomneste ødelæggelse til følge. De vil protestere mod, at [Åbenrå] skulle sultefødes, mens de andre kunne fedes«.

Iøvrigt havde Åbenrås kommunalbestyrelse ved forestilling af 26. marts 1861 udtalt, at det bør tilstræbes, at stambanen gennem Nordslesvig bliver ført umiddelbart til Åbenrå by, eller – hvis der herved skulle frembyde sig uovervindelige vanskeligheder – da at forbindelsen med stambanen må ske således, at der bliver et fælles tilknytningspunkt på stambanen for sidebanerne fra Åbenrå og Tønder.⁷⁷

Både i Haderslev og Åbenrå var man således klar over, at den

østligste linie ville blive så kostbar, at ministeriet ikke kunne pålægge entreprenørerne at bygge den uden tilskud fra de pågældende kommuner, og at disse nødvendige tilskud sikkert ville blive så store, at de helt ville overstige byernes evner. Noget helt andet var, som det den 6. april skrives i Dannevirke, at man naturligvis ikke måtte være blind for, at denne meget ønskede bylinie ville lade de vestlige egne fuldstændig uberørt af jernbanen, og når myndighederne i Haderslev gik ind for en forening af de af ministeriet foreslåede retninger ved at anbefale linien Kolding-Haderslev-Løgumkloster-Tønder, var det, fordi man var overbevist om, at en sådan bane »ville erholde fortrinnet, fra hvilket synspunkt man end så den, såvel fra entreprenørernes som fra befolkningens side«. Den ville komme til at berøre nogle af Nordslesvigs bedste egne og føre trafikken gennem tre byer [Haderslev, Løgumkloster, Tønder], hvoraf den ene, Haderslev, må betragtes som den næstvigtigste i provinsen«. På langt den største del af denne strækning ville terrænforholdene ikke frembyde vanskeligheder, og så ville man desuden, skrives der, undgå sidebaner.

Når Åbenrå som den eneste by ikke var med i denne plan, var det, fordi man her i 1857 havde erklæret, at man helst ønskede jernbanen så langt som muligt bort fra Åbenrå, hvis den ikke kunne komme til at gå lige ind til byen. I de andre byer mente man derfor, at Åbenrå ikke kunne have noget at indvende mod en banestrækning, som dog ville blive til virkelig gavn for de tre andre byer.⁷⁸

Striden mellem Haderslev og Åbenrå blev efterhånden mere og mere tilspidset. I den ovenfor nævnte artikel i Dannevirke fra 2. maj skrives der således, at Freia har indeholdt flere »harniskklædte artikler, hvis indhold dog har været så lyriske, ligesom tonen så personlig, at vi ikke kan inklade os på en drøftelse«.

Naturligvis argumenterede man i såvel Haderslev som Åbenrå kraftigt for, at det var netop deres by, som det var det mest naturlige at føre jernbanen til. Åbenrå henviste til sin lidenhed og til byens fortræffelige havn, og man påstod, at det ville være en skammelig forurettelse, hvis banen ikke kom til at gå lige ned til denne havn, ligesom man fandt, at forurettelsen ville blive den helt store, hvis Haderslev fik dette gode. Og yderligere blev der peget på den betydning, som en jernbane ville have for Als og Sundeved.⁷⁹

I Haderslev pegede man på, at byen ikke blot var den tredjestørste i Slesvig, men at den p. gr. af sit store og gode opland havde en

kommerciel betydning, som kun blev overgået af Flensborg. Alene af den grund burde Haderslev ikke forbigås. Dannevirke nævner i den forbindelse 6. april, »at man på den anden side af Kongeåen har anset det for nødvendigt – ved store opofrelser – at bringe en lille by som Vejle i den direkte forbindelse med hovedbanen«, og at man »ved forhandlingerne på Rigsdagen erklærede det for uforvarligt at forbigå en by som Horsens, der dog kun har 600 flere indbyggere end Haderslev«.

I Åbenrå var man iøvrigt nu i 1861 kommet på andre tanker end dem, man havde givet udtryk for i 1857, og man kunne nu, da den østlige bane sikkert var uopnåelig, anbefale en linie Vamdrup-Vojens-Rise-Skovkro med sidebaner til Haderslev, Åbenrå, Løgumkloster og Tønder – en beslutning, som Dannevirke 2. maj ikke kan forstå, da »en sådan linie for det første vil slå en vestbane ihjel for mindst et århundrede og dernæst ikke ville gavne østkysten for en skilling«.

Imidlertid syntes det, som om Haderslevs store ønske om at få banen direkte ind til byen mødte god forståelse hos det slesvigske ministerium, idet dette allerede under 19. april 1861 sendte amtmand Stockfleth, Haderslev, en skrivelse, hvori det meddeles, at ministeriet allerede, forinden det havde modtaget indberetningerne fra Haderslev by og amt angående deres syn på den kommende jernbanelinies retning, »havde følt det meget magtpåliggende at undersøge, hvorvidt det ville være muligt, uden uforholdsmæssige ulemper, at føre stambanen umiddelbart forbi Haderslev«, og allerede den 4. marts havde ministeriet derfor pålagt chausseedirektøren for hertugdømmet Slesvig, major Owesen, at foretage de nødvendige undersøgelser.⁸⁰

Disse undersøgelser, som Dannevirke 13. maj karakteriserer som »en meget løs rekognoscering«, havde Owesen foretaget i løbet af marts måned og havde derefter afgivet en længere indberetning, som ministeriet bringer i skrivelsen af 19. april. Owesen mente at måtte afvise tanken om at føre stambanen fra syd over Skovby til Haderslev. Denne strækning, der er ret kuperet, var som tidligere nævnt blevet nivelleret i 1844, da der var planer fremme om at bygge en bane, der fra Åbenrå skulle gå over Skovby og Haderslev til Årø-sund. For at undgå dette vanskelige terræn kunne man eventuelt lade en bane sydfra gå over Arnitlund og Marstrup, hvorfra den kunne fortsættes gennem den lille dal, hvori Humlegårdsbæk løber, og som udmunder lige øst for Haderslev. Men også på denne linie ville jord-

arbejderne blive meget betydelige. Ovesen var desuden meget betænkelig ved de store vanskeligheder, der ville være forbundet med at føre banen over Haderslev Dam – eller måske ved en svingbro over det inderste af Haderslev Fjord. Nord for Haderslev kunne banen eventuelt føres til Vojens, men Ovesen kunne også tænke sig, at den enten blev ført gennem Krejsel skov og Jomfruled til Sommersted eller over Christiansfeldt og derfra i retning af Vamdrup.

Han foretog omhyggelige sammenligninger af længden af »den direkte bane« (Arnitlund-Vojens) og »buelinien« (Arnitlund-Haderslev-Vojens) og sammenfattede resultatet af sine undersøgelser ved at skrive, at »under disse omstændigheder og ganske afset fra, hvorvidt det overhovedet vil være forsvarligt at tilstede, at hele Mellem- og Sydslesvigs samfærdsel med Nørrejylland og øerne bebyrdes med en sådan forlængelse af vejen og af køretiden, som endog langt vil overgå den besparelse af vejlængde og køretid, som den haderslevske færdsel ville vinde ved arrangementet, må ministeriet gøre opmærksom på, hvorledes det næppe kan forventes, at entreprenøren Morton Peto, der ikke ved den under 18. december f. å. indgæede overenskomst er forpligtet til at tilvejebringe en jernbaneforbindelse med Haderslev anderledes end ved en sidebane, nu skulle være villig til at give stambanen en sådan bøjning, at den ville komme til at berøre Haderslev, når vanskelighederne og ulemperne ved en sådan retning viser sig at være så betydelige, som de tilvejebragte oplysninger lader formode«.

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at ministeriet trods denne indberetning alligevel ikke anså sagen for endelig afgjort. Efter at have meddelt Ovesens indberetning fortsætter ministeriets skrivelse nemlig således: »Af hensyn til den særdeles interesse, som i Haderslev by og omegn har ytret sig for at få jernbanen ført til byens umiddelbare nærhed – en interesse, som ministeriet ganske må dele, når den ikke medfører uforholdsmæssig tilsidesættelse af andre berettigede interesser – har ministeriet imidlertid ikke straks på grundlag af, hvad der for tiden foreligger, villet skride til de endelige forhandlinger med entreprenørerne, men derimod villet henstille til de respektive kommunalbestyrelser for Haderslev by og amt, om de måtte være i stand til ved yderligere, af dem selv for kommunernes regning foranstaltede undersøgelser, at påvise muligheden for at føre stambanen til Haderslev på en sådan måde, at den gennemgående færdsel ikke

uforholdsmæssig besværes, og derhos omkostningerne ved anlægget og driften ikke stiger til en sådan højde, at entreprenørerne må finde forslaget uantageligt«.

Denne skrivelse videresendtes til magistraten, og den 8. maj 1861 afholdt så Haderslev kommunalbestyrelse og Haderslev amtsråd et fællesmøde for at tage stilling til, hvilket skridt man nu skulle foretage. Man enedes om at overdrage det til amtmanden og borgmesteren at engagere en ingeniør, der skulle undersøge mulighederne for en passende linie for en bane, der gik over Haderslev, og som eventuelt kunne udgå fra Kolding i stedet for Vamdrup. Iøvrigt var man enige om at fastholde ønsket om den jernbanelinie, som man i forbindelse med Tønder amts repræsentanter tidligere havde anbefalet, og om på det bestemteste at fraråde banen fra Vamdrup over Vojens, Rise og Tinglev til Flensborg.⁸⁰

Dannevirke mener 13. maj, at der er god grund til at ønske til lykke med resultatet af dette møde. »Det havde været både urigtigt og uklogt, hvis man mismodig over de hindringer, der rejser sig – navnlig fra kongerigets indenrigsministers side – imod enhver slesvigsk bane, som er andet end en *forbindelsesbane*, havde givet tabt straks og slået af på sine fordringer i det håb, at man ved at opgive en del af den linie, som man har anset for gavnligest for Nordslesvig, ville kunne få banen helt ind til Haderslev. Det ville for det første ikke være åbent spil overfor vore allierede i denne sag – Tønder amts repræsentanter – og det ville rent taktisk være uklogt«, idet ministeriet, hvis der opstod uenighed mellem kommunerne, ville være frit stillet, således at Peto kunne lægge banen, hvorsomhelst han ville have den.

Resultatet af amtmandens og borgmesterens anstrengelser for at få en »duelig« ingeniør til at foretage de nødvendige undersøgelser blev, at man fik ingeniørmajor Jørgensen fra Odense til at påtage sig denne opgave.

Major Jørgensen gik omgående igang med arbejdet, og allerede den 25. juni 1861 kunne han indsende sin indberetning.⁸⁰ På de to kort, som ledsager denne indberetning – men som det desværre ikke har været muligt at finde frem til – havde han integreret såvel de baneretninger, der var nævnt i ministeriets skrivelse af 4. marts 1861, som den af ham selv foreslåede banelinie mellem Haderslev og Kolding. På grund af den korte tid, som Jørgensen havde haft til sine

Sir Morton Peto (1809–89), hovedentreprenøren ved bygningen af de slesvigske jernbaner. (Det kongelige Bibliotek).

undersøgelser, havde han ikke kunnet foretage de nødvendige nivellementer og opmålinger; men han kommer ud fra sine »rekognosceringer«, som han siger, til det resultat, at det mest hensigtsmæssige forløb for denne bane ville være, at den fra Kolding blev ført langs

fjordens sydside til Tved, hvorfra den skulle gå vest om Skartved og Sjølund til et punkt lidt øst for Christiansfeld. Herfra skulle banen så følge østsiden af hovedvejen Haderslev-Kolding til Errested og Stendetgård, hvorfra den over Ladegård skulle føres ned til Haderslev gennem den lige øst for byen værende Favrdal.

Ved en videreførelse af banen fra Haderslev i retning af Rise ville det medføre meget store vanskeligheder at føre den over Haderslev Dam. Men hvis jernbanen skulle føres til Løgumkloster og Tønder, ville det kun være en ringe omvej, hvis man fra Haderslev lod den følge den påtænkte sidebane til Vojens og derfra til Løgumkloster o. s. v.

Jørgensen oplyste, at den af ham foreslåede jernbane fra Kolding over Christiansfeld og Haderslev til Vojens ville blive 0,8 mil (ca. 6 km) længere end en bane fra Kolding over Vamdrup til Vojens. Dette vil, når togets hastighed sættes til »1/6 time pr. mil« (ca. 45 km/timen), betyde en forlængelse af køretiden for den gennemgående trafik på kun 8 minutter, og »dette kan ikke anses for nogen uforholdsmæssig besværing af kørselen«.

Når det ovenfor har været nævnt, at ministeriet havde modtaget overensstemmende svar fra de i jernbaneanlæg interesserede kommuner, må det dog fremhæves, at Åbenrå aldeles ikke var enig med Haderslev, Løgumkloster og Tønder. Den 29. april 1861 blev en deputation, som var valgt af Åbenrå amt, Sønderborg og Als landdistrikter, modtaget af kongen.⁸¹ Deputationen begrundede såvel mundtligt som ved et skriftligt andragende den overbevisning, at ligesom Åbenrå ved det »fra anden side« foreslåede jernbaneanlæg »ville blive afskåret fra den udstrakte handel med tømmer og jern til vestkystegnene, og enhver betydning for byen som handelsplads ville ophøre«, således var Sønderborg og Als interesseret i, at jernbanen kom disse distrikter så nær som muligt »med særligt hensyn til vigtigheden at lette forbindelsen med marskegnene på nordvestsiden af Slesvig«.

Samtlige distrikter, som denne deputation repræsenterede, var enige om, at en stambane Haderslev-Løgumkloster-Tønder ikke alene stred mod deres interesser, men også mod det, som de betegnede som denne banes hovedformål, nemlig at danne den kortest mulige forbindelse mellem kongeriget og »de i andre landsdele allerede eksisterende hovedbaner«.

Man påpegede den betydning, som det ville have for Als nørreherred, at det blev den østlige bane, der blev anlagt. Det nordlige Als stod nemlig i nær forbindelse med Åbenrå for det første ved den direkte forbindelse ad søvejen og for det andet ved færgeforbindelsen Hardeshøj-Ballebro, og det var derfor meget ønskeligt for beboerne på det nordlige Als, at Åbenrå ikke kom til at ligge uden jernbaneforbindelse. Når der fra denne bys side var andraget om en sidebane ud til Rise, hvis en egentlig købstadsbane ikke lod sig gennemføre, så kunne Als nørreherred i næsten lige så høj grad som Åbenrå amt ønske, at denne sidebane blev forlænget til Tønder. I så fald bortfaldt også enhver grund til den østlige linies uheldige bøjning mod vest ud til Tinglev. At Sønderborg og den sydlige del af Als, der var enige om at ønske banen så langt mod øst som muligt, hellere så den, blandt andet for kvæghandelen så vigtige forbindelse med Tønder, etableret noget sydligere end Rise, var en ligefrem følge af de lokale forhold og af hensyn til en mulig forlængelse af Tønderbanen til Sønderborg.

Den 4. marts 1862 blev der påny – i Åbenrå – afholdt et møde om jernbanesagen. På dette møde blev der vedtaget en resolution, hvori der bl. a. udtaltes, »at man uanset de tidligere af kommunalbestyrelsen foretagne skridt skulle [hvis by-banen ikke lod sig gennemføre] søge en forbindelse med stambanen med et fælles tilknytningspunkt ved Rise med den fra Tønder kommende bane, og hvis heller ikke dette kunne opnås, da at søge et tilknytningspunkt ved Uge, såfremt det bekræfter sig, at denne by af entreprenørerne er blevet foreslået som tilknytningspunkt til vestbanen«. ⁸²

Efter at der den 18. december 1860 var afsluttet en foreløbig overenskomst med Peto om bygning af den nordslesvigske jernbane, indgav firmaet Peto, Brassey & Betts i begyndelsen af 1862 et andragende til ministeriet for hertugdømmet Slesvig om, at der måtte blive givet ansøgerne koncession på anlæg og drift af en jernbane, der skulle forbinde den sydslesvigske jernbane med det nørrejske jernbanenet. Efter dette andragende ville det mest hensigtsmæssige forløb for en sådan forbindelsesbane være, at den fra Skovkro førtes forbi Harreslev og Vejbæk, nord for Fårhus, til Uge, hvorfra der skulle føres en sidebane til Tønder. Fra Uge skulle hovedbanen gå over Bolderslev og Hjordkær til Rise, »hvor der oprettes en station af 3. klasse, som det nærmeste punkt ved Åbenrå«; der nævnes ikke noget om en sidebane til Åbenrå. Fra Rise føres banen videre mod nord tæt

øst for Lunderup, Rugbjerg, Nr. Hjarup og Over Jerstal til Vojens, hvorfra der føres en sidebane til Haderslev. Hovedbanen fortsattes så over Sommersted til Vamdrup, hvor den forenes med det nørre-jyske jernbanenet.⁸³

I anledning af Peto's ansøgning sendte ministeriet for Slesvig den 10. marts 1862 en skrivelse til såvel Haderslev som Åbenrå for at meddele, at ministeriet, forinden man foretog sig videre i denne sag, anså det for rigtigst, at der blev foretaget en lokalbesigtigelse af de af Peto anførte linier og af de fra vedkommende byer fremsatte ønsker vedrørende jernbaneanlæg. Ministeriet havde overdraget major Owe-sen og en af Peto udpeget engelsk ingeniør til i forening med en dele-geret fra hver af de to købstæder at danne en komité, som skulle be-rejse terrænet for at undersøge retningsforløbet for de forskellige linier.

Haderslev-komiteen, hvori var indvalgt borgmester Hammerich, og hvor major Jørgensen var med som konsulent, skulle undersøge linien Vojens-Haderslev samt en linie »tæt forbi Haderslev og derfra i retning af Kolding«. ⁸⁰

For Åbenrås vedkommende blev det pålagt komiteen at besigtige linien Rødekre-Åbenrå. Da bykollegierne anså Åbenrås interesser for at være på det alvorligste truet ved et jernbaneanlæg, som det af entreprenørerne anførte, besluttedes det at lade en deputation over-række kongen en adresse, hvori man anmodede om, at Åbenrå måtte blive optaget i det nordslesvigske jernbaneanlæg. ⁸⁴

Deputationen søgte overfor kongen og den slesvigske minister at give en yderligere redegørelse for de i byens forestilling af 26. marts 1861 påpegede grunde, »der synes at give Åbenrå by ganske særlig adkomst« til at komme i betragtning ved dette jernbanespørgsmål, og udtalte det håb, at der nu, »da det ved foretagne undersøgelser af terrænet har vist sig, at der ikke foreligger tekniske vanskeligheder for anlægget af en jernbane fra højsletten ved Rise til Åbenrå, således som man ved afslutningen af den foreløbige overenskomst med Sir Peto synes at have befrygtet, måtte blive skænket disse grunde det hensyn, som de fortjener«. ⁸⁵

Mens man i Åbenrå glædede sig over det, man havde vundet ved deputationens rejse til København, følte Dannevirke sig 16. april for-anlediget til at advare »vore medborgere i Åbenrå« mod at stille for store forventninger, »thi vi er mere og mere blevet bestyrket i den

anelse, der for et årstid siden dæmrede i os, at sagen alt dengang, følgelig inden kommunerne var blevet hørt, *i realiteten var afgjort*«. Og når det i den foreløbige overenskomst med Peto står, at Åbenrå »om muligt« vil få en sidebane ind til byen, »da kan man være overbevist om, at denne »mulighed«, der koster penge, lige så lidt vil gå op for d'hrre Peto & Co. som disse vil kunne bringes til at indse, at den hele trafik vil vinde ved hovedbanens forlæggelse til Haderslev. Thi d'hrre entreprenører står sig utvivlsomt bedst ved at kunne behandle Nordslesvig som en bro, hvorover man må se at komme hurtigst muligt«.

»Men Gud bevares«, hedder det videre i den syrlige artikel, »enhver kan få sine ønsker opfyldt, når han betaler: Åbenrå kan få en bane lige ned til havnen, og Haderslev kan slippe for at anlægge en filialby ved Vojens, når disse byer kan affinde sig med entreprenørerne; thi det vil koste en million rdl.«.

Og der fortsættes i samme mistrøstige tone: »Det er ikke et lysteligt billede, vi har givet af Nordslesvigs stilling i henseende til jernbanesagen; men vi tror, at det i hovedsagen er sandt, og så siger man endda i kongeriget, at Nordslesvig kan være glad for, at man i virkeligheden betaler banen for os; men i følelsen af sin egen generøsitet glemmer man rigtignok at undersøge, om vi har gavn af denne bane eller ej. Vi ville have ønsket, at det kgl. ministerium for et par år siden havde oplyst almenheden om de faktiske forhold – der var da bygget så langt færre luftkasteller. Vist er det imidlertid, at det er et bagvendt forhold, der finder sted: Ministeriet kan ikke lægge en bilandevæg, uden hvor stænderforsamlingen vil have det; men om retningen af en jernbanevej, der ligeledes hører under særlige anliggender, behøver man ikke at spørge et menneske i Slesvig«.

Bestemmelsen om, at regeringen ikke indrømmede stænderforsamlingen noget ret til at blive spurgt i sager om jernbaneanlæg, stammede helt tilbage fra 1840, da begge de kongerigske stænderforsamlinger vedtog et andragende om, at samtlige stænderforsamlingers tilladelse måtte blive indhentet, inden der meddeltes nogen tilladelse til et jernbaneanlæg. Regeringen ville imidlertid ikke indrømme stænderforsamlingerne nogen ret til at blive spurgt i sager om jernbaneanlæg, men »lod dem ganske naturligt udtale sig om forskellige spørgsmål, der i denne forbindelse angik borgernes personlige og økonomiske rettigheder«. ⁸⁶

I anledning af Peto's andragende til det slesvigske ministerium var der iøvrigt fra dette ministeriums 1. departement, hvortil det var indsendt, blevet rettet en forespørgsel til 2. departement om, hvorvidt der måtte være noget at erindre imod, at der i koncessionen optoges et tilsagn om, at entreprenørerne skulle være fritaget for kongelige skatter og afgifter.

I skrivelsen fra 2. departement af 19. marts 1862 til 1. departement meddeles det, at »ihvorvel de skattebegunstigelser, der ved bekendtgørelsen af 18. maj 1840 er stillede i udsigt, udtrykkelig kun er indrømmet de jernbaner, der tilsigter en forbindelse mellem Østersøen og Nordsøen, så skønner departementet dog ikke rettere, end at der p. gr. af heromhandlede jernbaneanlægs store offentlige interesse turde være anledning til på allerhøjeste sted at søge udvirket, at der tilstås vedkommende de samme begunstigelser i henseende til skatter og afgifter, som ved den nævnte bekendtgørelses § 12 og § 13 er indrømmet de hersteds nævnte jernbaner«. ⁸⁷

Under 1. maj 1862 fik firmaet Sir Samuel Morton Peto, Thomas Brassey og Edward Ladd Betts så koncession til anlæg og drift af jernbanerne i Nordslesvig. I koncessionen, der i henhold til dens § 28 skal gælde til 1. oktober 1954, prøves der på at se på den eventuelle udvikling, som disse jernbaner kan gennemgå. I § 2, stk. 2 står der således: »Såsnart der måtte blive lagt et dobbeltspor på de nærmest nord for den nørrejske grænse liggende 4 mil af kongerigets jernbanenet, skal bevillingshaveren inden 1 år derefter forsyne stambanen gennem Nordslesvig med dobbelt spor«. I § 6, stk. 1 bestemmes det, at samtlige baner bør drives ved dampkraft, og § 6, stk. 3 fastsætter driften på sidebanerne således, at såvel Åbenrå som Tønder daglig sættes i umiddelbar forbindelse med 2, og Haderslev med 3 nordgående tog og de samme forbindelser med sydgående tog.

Endelig fastsættes det i koncessionens § 25, at stambanen skal være færdig og overgivet til offentlig færdsel inden 1. juli 1865, Haderslev sidebane inden 1. juli 1866, Tønder sidebane inden 1. juli 1867 og Åbenrå sidebane inden 1. juli 1868. ⁸⁸

Iøvrigt var det kun i en kort tid, at Peto var indehaver af denne koncession, idet den ved kgl. resolution af 26. august 1863 blev overdraget til et aktieselskab med navnet Nordslesvigske Jernbaneselskab. ⁸⁹

Jernbaneliniernes forløb anføres i Regulativ for Anlægget af den

nordslesvigske Jernbane (1. maj 1862). Stambanen skal udgå fra et punkt ved den nørrejske grænse i nærheden af Vamdrup (»tæt øst for Bastrup«) og slutte sig til den sydslesvigske jernbane på Flensborg købstads grund, således at der udgår sidebaner fra Vojens til Haderslev, fra Rødekro til Åbenrå og fra Tinglev til Tønder. I regulativet anføres desuden, at der skal anlægges stationer af 2. klasse ved Vojens, Rødekro og Tinglev samt i Haderslev, Åbenrå og Tønder, mens der skal være stationer af 3. klasse ved Mølby-Sommersted, Over Jerstal, Frydendal og Bylderup-Bov.

I Åbenrå var glæden over, at der skulle bygges en sidebane fra Rødekro til Åbenrå meget stor. På det møde, hvor kommunalbestyrelsen fik denne glædelige meddelelse, besluttedes det da også, at der i den anledning skulle udfærdiges en takkeskrivelse til ministeren for hertugdømmet Slesvig.⁹⁰

Dannevirke gjorde dog 23. maj sit bedste for at dæmpe nabobyens glæde over at have fået den sidelinie, som den havde kæmpet så meget for. »Lad os tales ved i 1868, og det vil desto værre nok vise sig, at den så at sige ikke har tilføjet vores naboby synderlig større trafik, end Haderslev vil erholde ved sidebanen«.

Debatten om, hvorledes den nordslesvigske jernbanes linieføring skulle være, havde iøvrigt stået på til allersidste øjeblik, idet ministeriet, umiddelbart før koncessionen blev udstedt, gjorde et sidste forsøg på at få banen ført ind til Haderslev.

Den 24. april 1862 blev der afholdt et møde, hvor der skulle forhandles om den koncession, som regeringen havde forpligtet sig til at give Peto angående den nordslesvigske bane. I dette møde deltog det slesvigske ministeriums befuldmægtigede, major Owesen, samt den befuldmægtigede for firmaet Peto, Brassey & Betts, justitsråd, dr. phil. C. M. Poulsen, der var ledsaget af firmaets overingeniør i Danmark, Rowan, samt den engelske ingeniør Human, der var udset til at skulle lede arbejdet med banen.

Mødet blev indledt med, at major Owesen meddelte, »at regeringen ønskede at få den foreløbige overenskomst af 18. december 1860 ændret således, at Haderslev ikke skulle forbindes med stambanen ved en sidebane, men at derimod stambanen blev ført fra den nørrejske grænse ved Kolding direkte til Haderslev, og derfra videre over Vojens sydefter, samt at regeringen var villig til at søge udredet det til 80.000 rdl. skønnede merbeløb af ekspropriationsomkostnin-

gerne til opnåelse af dette øjemed, og at den derfor må opfordre ovennævnte firma til at fremsætte de yderste vilkår, under hvilke det ville gå ind på en sådan forandring i overenskomsten af 18. december 1860«.

Som svar på dette forslag fra regeringen afgav justitsråd Poulsen den erklæring, »at firmaet Peto, Brassey & Betts som betingelse for at gå ind på det nævnte forslag fordrede

- a) at den kgl. regering ville forpligte sig til at udrede til firmaet på nærmere forbeholdt måde det beløb, som firmaets ingeniør Humman havde beregnet, at det foreslåede baneanlæg ville koste mere end det til overenskomsten af 18. december 1860 svarende baneanlæg, for hvilket beløb, der var beregnet til 600.000 pund sterling, forøvrigt en nærmere revision forbeholdes.
- b) at den kgl. regering vil forpligte sig til at drage omsorg for, at der for kongerigets vedkommende blev tilbudt firmaet en sådan ny kontrakt for en banesektion fra Fredericia over Kolding til grænsen i stedet for den eksisterende kontrakt for sektionen Fredericia-Kolding-Vamdrup, at firmaet ville finde sig holdt skadeløst med hensyn til den kongerigske jernbaneentreprise«. ⁹¹

Efter at Owesen derpå havde forelagt det slesvigske ministerium disse betingelser, afgav han på dette ministeriums vegne den erklæring, at ministeriet ubetinget måtte forkaste dem, og at det altså frafaldt forslaget om en forandring af overenskomsten af 18. december 1860.

Dernæst begyndte de egentlige forhandlinger om en koncession, og disse forhandlinger fortsattes den 28. april, indtil der var opnået enighed. Den protokol, der var optaget over disse forhandlinger, blev undertegnet den 28. april af Poulsen og Owesen.

Det sidste håb om dog på et enkelt punkt at få forbedret entreprenørernes forslag, var således glippet. Den meddelelse, som Dannevirke den 3. maj bragte om, at koncessionen var tildelt, var yderst kort, men til gengæld meget talende: »Vi bringer Sir Morton Peto & Co. og firmaets provisionærer vor lykønskning til dette udfald – Andre vil næppe modtage den.«

Hvor mistrøstig stemningen nu var i Nordslesvig, fremgår med al ønskelig tydelighed af en lang artikel i Dannevirke den 14. og 15. maj, hvor det blandt andet hedder: »Ingen regeringsforanstaltning

siden 1850 [sprogreskripterne] har i den største del af Nordslesvig afstedkommet et større røre og været mere upopulær end koncessionen af 1. maj«.

En meget væsentlig grund til misstemningen måtte – foruden den for Nordslesvig meget uheldige linieføring – også søges »i den mere eller mindre bevidste følelse af det modsætningsforhold, som ved denne lejlighed er tilvejebragt mellem Slesvig og kongeriget, og som næppe nogensinde er fremtrådt krassere, samt af den trykkende følelse af forladthed og skuffelse, som den hele sags behandling ikke har kunnet undlade at avle herovre. . . I kongeriget har jernbaneanlæggene været genstand for en yderst omhyggelig drøftelse i den lovgivende forsamling, mens denne hovedforbindelsesvej i Slesvig er blevet lagt ensidigt administrativt«.

I kongeriget havde man, som tidligere nævnt, fastslået det princip, at stambanen skal gå fra by til by, selvom det bliver meget dyrere; »men næppe berører stambanen slesvigsk grund, førend dette princip forkastes, for at entreprenørerne så hurtigt og billigt som muligt kan slippe over det terræn, hvor der ingen særlig godtgørelse erholdes for at lægge banen. . . I kongeriget lægger man banen, eftersom det stemmer med landets interesse; men i Slesvig er entreprenørerne det bestemmende«.

»Ministeren burde – hedder det videre – i god tid have rådført sig med repræsentanter for kommunerne for at erfare stemningen om jernbanens retning m. v. Det blev ganske vist også gjort, men først i begyndelsen af 1861 – altså nogle uger efter, at der var afsluttet en foreløbig overenskomst om et nordslesvigsk jernbaneanlæg. Rent moralsk kunne regeringen ikke fravige hovedtrækkene i denne overenskomst, og det ses da også, at regeringen nøje fulgte de bestemmelser, der blev fastsat der. Men det beklagelige er, at det netop var regeringen, som ved at anmode om kommunernes syn på banens retning havde vakt forhåbninger.

Faktisk var der i de sidste fem fjerdingår, før koncessionen blev udstedt, sket det, at rollerne var byttet om. Nu var det ikke længere det slesvigske ministerium, der havde det sidste ord at sige; men det var entreprenørerne, og man kunne vel ikke fortænke dem i, at de som forretningsmænd søgte at udnytte deres stilling, som var blevet forandret i væsentlig gunstigere retning efter den formelt foreløbige, men i virkeligheden endelige overenskomst af 18. december 1860«.

Afslutning

I slutningen af Dannevirkes artikel den 15. maj om, hvorledes sagen har kunnet få »det forunderlige udfald« omtales en betragtning, som var blevet gjort gældende, og som skulle bidrage til at forklare den mindre hensyntagen til Slesvig i denne sag. Der kunne, sagde man, ikke lægges forøgede byrder på hovedentreprenøren, Sir Peto. Ved de store summer, som Peto havde anvendt på den sydslesvigske jernbane i håb om, at han ville få koncession på dens fortsættelse mod nord, var man faktisk moralsk bundet til at give ham fortrinnet for koncessionen. »Men«, hedder det videre i denne artikel, »i pengesager hører gemytligheden op, og hensyn som nænsomhed og hårdhed hører slet ikke hjemme i forretningsanliggender«.

Af protokollen af 28. april 1862 var det således klart fremgået, at den danske regering havde indset den fejl, som det slesvigske ministerium i sin tid havde begået ved ikke at forlange stambanen ført ind til de to byer. Det var ganske vist meget beklageligt, at denne erkendelse af at have begået en fejl først indfandt sig, da det var for sent; men det fortjener alligevel at fremhæves, at den danske regering gjorde sig store anstrengelser for at efterkomme Haderslevs ønsker, samt at det lykkedes for den at få gennemført, at der skulle bygges en sidebane fra Rødekro til Åbenrå.

Der skal i denne forbindelse henvises til, at den danske regering også ved andre lejligheder havde vist, at den var indstillet på såvidt muligt at gøre, hvad den kunne for at skaffe de to østkystbyer tilfredsstillende jernbaneforbindelser. Dette var således tilfældet, da ministeren i 1861 henstillede til Haderslev by og amt, at de selv lod foretage en undersøgelse af mulighederne for at føre en banelinie til Haderslev, »en interesse som ministeriet ganske må dele«, efter at Owesen i sin indberetning havde udtalt sig imod en sådan bane. Yderligere kan henvises til, at det af indenrigsministerens skrivelse af 22. januar 1856 fremgik, at planen om en jernbanelinie gennem østkystbyerne kun ville blive opgivet, hvis danske ingeniørers undersøgelser af dette terræn bekræftede den engelske ingeniørs påstand om, at det ikke kunne lade sig gøre at bygge denne bane.

Der er så meget mere grund til at nævne det ovenfor anførte, som der i nogle tyske behandlinger af det nordslesvigske jernbanespørgsmål har været tillagt den danske regering helt forkerte motiver m. h. t. jernbanens uheldige placering på »højderyggen« gennem Nordslesvig.

Som et enkelt eksempel herpå skal nævnes en artikel af E. Trümpener i Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920.⁹² Heri skrives der blandt andet, at »det fra tysk side atter og atter er blevet hævdet, at den danske regering med forsæt havde gennemført denne jernbanelinie for at skade byerne; thi disse var allerede dengang midtpunkter for det tyske liv i Nordslesvig«. Som eksempel på, hvor lidt underbygget denne påstand om, at den danske regering »med forsæt« havde gennemført jernbaneanlægget, skal blot nævnes, at Trümpener som støtte for sin påstand blandt andet skriver, »at linien blev endeligt fastlagt i 1862, altså under dansk herredømme og i en tid med de skarpeste nationale kampe«. Men han nævner overhovedet ikke, hvad der skete under de forhandlinger, der fandt sted den 24. april 1862 og nævner heller ikke ministeriets ovenfor nævnte henstilling til Haderslev i 1861.

Men i forbindelse hermed må imidlertid nævnes, at Hedrich i sit udmærket underbyggede værk om udviklingen af hertugdømmernes jernbanevæsen tager bestemt afstand fra denne beskyldning om »chikane« og fra, at det skulle være en hævnakt fra den danske regerings side, fordi disse byer efter regeringens opfattelse havde været det stærkeste bolværk til beskyttelse af tyskheden under opstanden i 1848.

Hedrich har gjort disse forhold til genstand for en indgående undersøgelse, og kommer til den konklusion, som han i sin bog fremhæver med spærrede typer, at »efter indgående at have undersøgt og afvejet alle omstændigheder, som kan komme i betragtning, er jeg kommet til den overbevisning, at grunden til denne linieføring, som ved første øjekast kan synes ejendommeligt, fremfor alt må søges i østkystens bakkede terræn og de deraf følgende vanskelige byggeforhold«.

Han påpeger, hvorledes den danske regering »på det alvorligste har bestræbt sig på at imødekomme Haderslevs og østkystens ønsker trods de høje omkostninger«. Og han tilføjer så: »At det virkelig drejede sig om en i forhold til de forventede driftsindtægter usædvanlig stor bekostning, viser sig i de nuværende [1914] jernbanemyndigheders tilbageholdenhed overfor den planlagt østkystbane«. Og han føjer yderligere til, at »hvis den danske regering ville have skadet østkystbyerne, så kunne den dog sikkert ikke have tilladt sidebanerne til disse byer«. Som en understregning af sin påstand nævner Hedrich, at

selv amtmand v. Stockfleth, Haderslev, der var overbevist ejderdansker og meget ilde lidt af tyskerne, stærkt gik ind for en banelinie, der gik ind til Haderslev.⁹³

De i koncessionen fastsatte terminer blev i det store og hele overholdt; men det kunne naturligvis ikke undgås, at åbningen af stambanen blev noget forsinket p. gr. af krigen. Den 15. april 1864 kunne afsnittet fra Flensborg til Rødekro, der ikke mere var under dansk styre, åbnes for driften, og den 1. oktober 1864 var strækningen til Vojens færdig. Hele strækningen fra Flensborg, over Vamdrup til Kolding blev åbnet for driften den 1. november 1866. Banen Rødekro-Åbenrå, der skulle have været færdig den 1. juli 1868, kunne først åbnes den 12. september samme år. Derimod kunne man allerede den 2. maj 1866, ca. 2 måneder før den fastsatte termin, åbne banen fra Vojens til Haderslev.

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København (RA):

Aflleveringen fra Kiel. 1. afd., 402 A (Owesens kort).

Ministeriet for hertugdømmet Slesvig. 2. dept. A, nr. 216, jernbanesager.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå (LA):

Åbenrå byarkiv nr. 32 d. Borgerprotokol 1859–69.

Haderslev byhistoriske arkiv:

Haderslev rådstuearkiv, Acta 9, nr. 1 b.

Haderslev Handelstandsforenings arkiv:

Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol 1844–1920.

Trykte kilder

Aviser: Correspondenz-Blatt (Kiel)

Dannevirke

Freia

Intelligentsblad for Tønder og Omegn

Lyna

Ribe Stiftstidende

Tondersches Intelligenzblatt

Den vestslesvigske Tidende

R. Berg: Dansk Jernbanepolitik 1850 til 1863. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1898.

H. E. v. Buchwald: Ueber die naturgemässe Entwicklung der Eisenbahnen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Hamborg 1845.

- Olav Christensen: Haderslev Handelsstands-Forening 1844–1969. Haderslev 1969.
- H. J. Daue: Om Anlæg og Drift af et fuldstændigt Jernbanesystem i Danmark. 1859.
- H. J. Daue: Om Jernbanerne på den cimbriske Halvø. 1857.
- Claus Eskildsen: Tønder 1243–1943. Tønder 1945.
- M. Favrholdt: Haderslev Latinskoles Historie. Haderslev 1967.
- Flensburg Bys Historie bd. 2. 1955.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966.
- H. V. Gregersen: Da man drøftede en jernbanelinje fra Åbenrå til Hjerting. Sønderjysk Månedsskrift 1959.
- H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. Tønder 1970.
- Chr. Hansen jr.: Die projektierten Eisenbahnen in den Herzogthümern Schleswig-Holstein und ihre Folgen für den ganzen dänischen Staat mit besonderen Hinsicht auf Hamburg. 1839.
- Chr. Hansen jr.: Prospectus betreffend die Flensburg – Husumer Eisenbahn. Flensburg 1841.
- Chr. Hansen jr.: Ueber die Anlage eines Seehafens an der Westküste als Ausgangspunkt für die Eisenbahnenlinien der dänischen Halbinsel. Flensburg 1855.
- O. Hedrich: Die Entwicklung der schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens. Kiel 1915.
- Holger Hjelholt: Christian Hansen junior (1804–1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab. 1963.
- N. H. Jacobsen: Et jernbaneprojekt fra 1844 (Åbenrå-Haderslev-Årøsum). Sønderjyske Årbøger 1971.
- N. H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav. 1937.
- G. Japsen: Aabenraa Bys økonomiske Historie 1850–64, I. Sønderjyske Årbøger 1935.
- Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848, bd. 2. 1934.
- Fr. Klee og C. M. Poulsen: Motiveret Forslag til successiv Fuldførelse af et Jernbane-, Dampskibs- og Telegraphsystem for Danmark og Slesvig. 1850.
- Fr. Klee: Om Udvidelse af Danmarks indenrigske og Nordens udenrigske Post- og Kommunikationsvæsen. Fædrelandet nr. 239 og 244 1849.
- Luftbildatlas Schleswig-Holstein II. Neumünster 1968.
- John Paton: Om Jernbanerne i Jylland og Slesvig. 1856.
- John Paton: On the Proposed Plans for Railway-Communication in Jutland and Schleswig. Flensburg 1856.
- Rigsdagstidende, Landsting. 1856.
- Slesvigske Provindsial-Efterretninger 1862.
- F. C. Stiernholm: Om Jernbaner, betragtede fra et militairt Standpunkt. 1854.

Sønderjyllands Historie bd. IV.

Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland
1846.

J. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig.
1864.

E. Trümpener: Dänische und deutsche Eisenbahnpolitik. Schleswig-Hol-
steinisches Jahrbuch 1920.

C. Turretin: Ueber die westschleswigsche Eisenbahnanlage. Slesvig 1857.

Åbenrå Bys Historie bd. 2. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr.
Iversen. Åbenrå 1967.

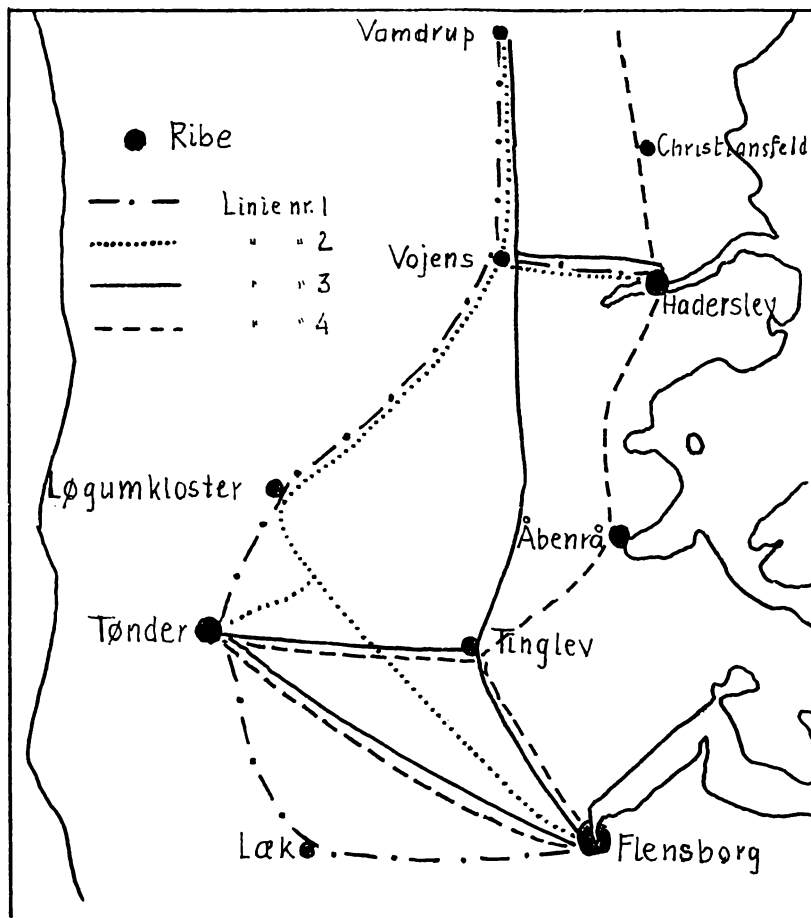
HENVISNINGER

1. D. S. B. 1947, s. 21.
2. Hedrich: Die Entwicklung, Anlage I.
3. Correspondenz-Blatt, 11. november 1837.
4. Slesvigske Provindsial-Efterretninger, s. 265.
5. Hjelholt: Chr. Hansen, s. 33.
6. Chr. Hansen jr.: Die projektierten Eisenbahnen.
7. Hjelholt: Chr. Hansen, s. 37.
8. *ibid.*, s. 44 f.
9. Chr. Hansen: Prospectus.
10. Hedrich, s. 66.
11. *ibid.*, s. 29 f.
12. *ibid.*, s. 28.
13. Dannevirke 19. april 1845.
14. Lyna 5. november 1845.
15. Dannevirke 8. oktober 1842.
16. Sønderjyllands Historie IV s. 317.
17. Dannevirke 25. maj 1844.
18. Trap 1864 s. 436 og Chr. Hansen: Ueber die Anlage, s. 2.
19. Buchwald: Ueber die naturgemässe Entwicklung.
20. Trap 1864 s. 164.
21. Dannevirke 10. marts 1847.
22. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland s.
129 ff.
23. *ibid.* Anhang, 2. Afdeling s. 1–6.
24. Dannevirke 15. september 1847.
25. *ibid.* 6. oktober 1847.
26. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling s. 439.
27. Dannevirke 9. oktober 1847.
28. *ibid.* 20. november 1847.
29. Klee og Poulsen: Motiveret Forslag.
30. Jacobsen: Skibsfarten s. 221 f.
31. *ibid.* s. 51.
32. *ibid.* s. 200.
33. Eskildsen s. 52 og Intelligentsblad 29. maj 1862.
34. Den vestslesvigske Tidende nr. 25, 1857.
35. Jacobsen: Skibsfarten s. 224.

36. *ibid.* s. 233.
37. Japsen s. 39.
38. Dannevirke 7. august 1851.
39. Gregersen: Da man drøftede en jernbanelinie.
40. Hjelholt s. 84.
41. Dannevirke 18. maj 1852.
42. *ibid.* 5. og 28. oktober 1854.
43. Trap 1864, Alm. Deel s. 62.
44. *ibid.* s. 581.
45. Hedrich s. 67
46. Klee og Poulsen s. 74.
47. Trap 1864, s. 435.
48. Correspondenz-Blatt 1. december 1852.
49. Trap 1864, s. 275.
50. Luftbildatlas s. 136.
51. D. S. B. 1947, s. 46.
52. Freia 20. januar 1853.
53. Dannevirke 24. februar 1853.
54. Paton: Om Jernbanerne, s. 3 ff.
55. Berg: Dansk Jernbanepolitik s. 434.
56. Chr. Hansen: Ueber die Anlage.
57. *ibid.*, s. 46.
58. Paton: Om Jernbanerne, s. 16 f.
59. *ibid.* s. 18 ff.
60. Dannevirke 3. marts 1856.
61. Freia 27. maj 1856.
62. RA. Owesens kort.
63. Dannevirke 30. maj 1856.
64. Intelligentsblad 5. februar 1857.
65. *ibid.* 12. marts 1857.
66. Dannevirke 17. marts og 2. april 1857.
67. *ibid.* 1. maj 1857.
68. *ibid.* 31. juli 1857.
69. Freia 23. april 1857.
70. Daue 1857 og 1859.
71. Dannevirke 13. januar 1860.
72. *ibid.* 22. december 1860.
73. *ibid.* 14. januar 1861.
74. Haderslev rådstuearkiv Acta 9, nr. 1 b.
75. Trap 1864, s. 565.
76. Dannevirke 26. marts 1861.
77. LA. Åbenrå borgerprotokol 29. marts 1861.
78. Dannevirke 2. maj 1861.
79. *ibid.* 13. maj 1861.
80. Jvf. note 74.
81. Dannevirke 4. juni 1861.
82. *ibid.* 19. marts 1862.
83. *ibid.* 26. marts 1862.
84. LA. Åbenrå borgerprotokol 29. marts 1862.
85. Dannevirke 16. april 1862.

86. Hans Jensen: Stænderforsamlingernes historie, s. 557.
87. RA. Ministeriet for hertugdømmet Slesvig.
88. Dannevirke 5. maj 1862.
89. Trap 1864, Alm. Deel s. 63.
90. LA. Åbenrå borgerprotokol 23. maj 1862.
91. Dannevirke 6. maj 1862.
92. Trümpener, s. 149 ff.
93. Hedrich, s. 72.

BILAG

Kort over de fire forskellige forslag til en forbindelsesbane fra det norrøjske jernbanenet til den sydslesvigske jernbane, som det slesvigske ministerium fremsatte i 1861 (se s. 61 ff).

Den Slesvigske Forening 1849-1852

Af Jørgen Witte

Den Slesvigske Forening var en sammenslutning af antislesvig-holstenske kræfter i Nord- og Mellemslesvig under Treårskrigen. Den arbejdede bl. a. for Slesvigs adskillelse fra Holsten og nøje tilknytning til kongeriet. Foreningens opbygning og virke frem til 1852 skildres her for første gang i en samlet fremstilling.

Indledning

Under Treårskrigen opstod der i Sønderjylland et politisk parti af slesvigere, som var loyale over for forbindelsen med kongeriget. Noget fuldt udbygget parti i moderne forstand var det ikke, som det vil ses af denne artikel, hvor partiets struktur og politik skal skildres. Dette parti, den Slesvigske Forening, fortjener at være hovedemne for en fremstilling; men hidtil har historikere kun omtalt foreningen i andre sammenhænge. Historikeren A. D. Jørgensen, hvis far havde været formand for en filial af foreningen i Gråsten, gav således allerede i slutningen af sidste århundrede en kort oversigt over foreningens virke i bind VI af Danmarks Riges Historie.¹ I sin skildring af Slesvig Mellem Slagene. En Fremstilling af den civile Kamp om Sønderjylland 1849-50² kom P. Lauridsen mærkeligt nok ikke ind på foreningens virke, men nævnte kun dens eksistens. Da Elisabeth Kardel tre årtier senere skrev sin disputats Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts (1929),³ kom hun ind på foreningens flensborgske ledelse og hovedforening, men måtte konstatere, at kildematerialet var meget sparsomt. Hun satte den for øvrigt i forbindelse med den kendte nordslesvigske Slesvigske Forening fra 1843, som den ikke har meget andet end navnet til fælles med. Denne havde standset sin virksomhed i 1848 og genoptog den først igen i 1851, og da begrænset til virke

for Rødding højskole.⁴ Få år efter Kardels bog omtalte professor Knud Fabricius foreningens dannelse og noget af dens virksomhed i bind IV af Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk, og senest har overarkivar Holger Hjelholt i Sønderjylland under Treårskrigen omtalt forskellige dele af foreningens virke.⁵

Når foreningen er så forholdsvis lidt kendt, kan dette skyldes to forhold, dels at foreningen søgte at skjule en del af sin virksomhed for modstanderne og dermed også for offentligheden, dels at foreningens arkiv syntes at være gået tabt. De ovennævnte forfattere har fortrinsvis bygget på den gråstenske filialforenings arkiv, hvis papirer imidlertid er en blanding af den centrale forenings og den gråstenske filialforenings arkiver. Af centralforeningens protokoller er kopi-bogen faktisk også blevet bevaret, nemlig under navnet Andreas Christiansens kopibog. Desuden findes materiale fra F. F. Tillischs privatarkiv, Conseilpræsidiets journalsager og artikler i Flensburger Correspondent.

I det følgende skal den historiske baggrund ganske kort rides op. I marts 1848 nåede den europæiske februarrevolution den danske helstat. Det liberalistiske bourgeoisie i hertugdømmerne gjorde oprør og virkeliggjorde sin idé om en selvstændig stat Slesvig-Holsten.⁶ Helstaten var dermed sprængt. I den følgende krig i foråret 1848 havde de danske styrker kortvarigt overtaget, indtil Preussen greb ind til fordel for slesvig-holstenerne, og de tyske tropper endda for en tid trængte op i Nørrejylland. Det var klart, at oprøret ikke kunne nedkæmpes, så længe Preussen støttede slesvig-holstenerne. I vinteren 1848–49 var der våbenstilstand og forgæves forhandlinger om fred, mens en slesvig-holstensksindet fællesregering styrede hertugdømmerne. Danmark genoptog derfor i april 1849 krigen indtil juli 1849, hvor der efter russisk pres etableredes en ny våbenstilstand den 10. juli 1849. Ifølge denne blev den nordlige del af Slesvig besat af neutrale svensk-norske tropper og den sydlige af preussiske tropper. Demarkationslinjen mellem de to dele gik fra Gelting bugt, syd om Flensborg, nord om Tønder og syd om Rudbøl kog ud til kysten. Hele hertugdømmet skulle administreres i den danske konges navn af en kommission bestående af en dansker, kammerherre F. F. Tillisch, en preusser, viceregeringspræsident Eulenburg, og som mægler englænderen oberst Hodges. Dette styre blev ikke effektivt i Sydslesvig, hvor slesvig-holstenerne udøvede den reelle magt uden synderlige

indgreb fra de preussiske troppers side. Den tidligere slesvig-holstenske krigsminister Jacobsen kunne således slå sig ned som amtmand i Sørup i Angel og endda søge at udvide sit styre til også at omfatte sognene nord for demarkationslinjen.⁷ Nord for demarkationslinjen fik slesvig-holstenernes modstandere bedre betingelser, bl. a. kunne de landflygtige vende tilbage, og nu dannedes den Slesvigske Forening. Straks efter denne våbenstilstands ophør blev fredsforhandlingerne optaget med Preussen. Under disse kom parterne ikke hinanden meget nærmere, og krigen sluttedes derfor den 2. juli 1850 med en såkaldt »ren og simpel fred«, som udkød afgørelsen af den endelige ordning. Slesvig-holstenerne stod alene og blev slået militært den 25. juli 1850, hvorpå de danske tropper besatte hertugdømmet ned til Danevirke. Hele magten i Slesvig blev nu overdraget Tillisch som overordnet regeringskommisær, og da han fratrådte i marts 1851, overtog han i stedet ledelsen af hertugdømmet som minister for Slesvig. Efter pres fra udlandet måtte han i juli 1851 forlade denne post, der derpå blev overdraget hans svoger Bardenfleth. Et halvt år senere, i januar 1852, faldt også dette ministerium, og den hidtidige ejderpolitik forsvandt med ministeriet Bluhme, der med Carl Moltke som slesvigsk minister agtede at føre helstatspolitik.

Den nationale udvikling, som resulterede i den ovennævnte konflikt, bør også skitseres i denne sammenhæng. Omkring 1800 fandtes der i hele hertugdømmet en udbredt helstatspatriotisme, centreret om monarken, om monarkiets fælles institutioner, historie m. m.⁸ Byernes overklasse, embedsmændene og deres venner, det velhavende borgerskab, bevægede sig imidlertid bort fra denne patriotisme. Den afløstes hos dem af den moderne nationalisme, som er nøje knyttet til den liberalisme, der fra 1830 i stigende grad vandt indpas i disse kredse. Ligesom byernes økonomiske forbindelser pegede mod syd, mod Hamborg, vendte bourgeoisiets nationalfølelse sig mod syd mod den tyske kultur og det Stortyskland, det håbede ville opstå, og af hvilket Slesvig-Holsten skulle være en del.⁹

Flensborg indtog en særstilling i denne udvikling. Dens økonomiske forbindelser pegede i samme retning som Københavns, og størstedelen af dens købmandsoverklasse, skønt tysksproget, forblev loyal imod den danske helstat.¹⁰ Hos de lavere klasser i by og på land fandtes den gamle statspatriotisme stadig. Der var en næsten grænseløs hengivenhed for kongen og en stærk følelse for den danske helstat lige til

Elben. Spørgsmålet var for dem i 1848 ikke, om de skulle være danske eller tyske, men om de skulle være slesvigere eller slesvig-holstenerne, kongetro eller oprørere. I disse loyale lag samledes allerede i slutningen af 1848 talrige underskrifter på adresser rettet mod Slesvigs løsrivelse fra kongeriget og tilknytning til Tyskland.¹¹ Når slesvig-holstenerne så stærkt betonedede sammenhængen mellem hertugdømmerne Slesvig og Holsten, måtte disse loyale slesvigere i modsætning hertil gå ind for en skarp adskillelse fra Holsten og nærmere tilknytning til kongeriget.

Tesen bag denne fremstilling er, at den Slesvigske Forening var en sammenslutning af antislesvig-holstenske kræfter af forskellig art blandt slesvigerne. Den spændte vidt fra de nordslesvigske filialforeninger, for hvilke det danske var det væsentlige, over den flenborgske stamforening, som var tysksproget, men stemt for en nær tilknytning til kongeriget, til filialforeningen i Angel, hvis grundlag var lov og orden samt kongetroskaben.

Også socialt var der store forskelle, fra de angelske og sundevedske bønder, over byernes håndværkere til den flensborgske ledelse, som kom fra byens købmandspatriciat.

Det fælles grundlag for disse foreninger var Slesvigs selvstændighed i nær tilknytning til kongeriget og skarp adskillelse fra det Holsten, hvor meget af den tyske slesvig-holstenisme kom fra. Altså en slags ejderpolitik, som måtte glæde regeringen, ministeriet A. W. Moltke, i København. Foreningerne opstod, da de antislesvig-holstenske kræfter ved tremandsbestyrelseskommissionens oprettelse i sommeren 1849 fik forbedrede muligheder i den nordlige halvdel af Slesvig. Efterhånden fik den Slesvigske Forening et betydeligt samarbejde med det danske medlem af kommissionen, Tillisch, som boede i huset hos foreningens ledende person, storkøbmanden Andreas Christiansen, jr.

Fra sommeren 1850 formindskedes foreningens aktiviteter, og i foråret 1851 var der fare for, at samarbejdet mellem de forskellige filialforeninger under foreningens overdirektion skulle gå helt i stykker. Årsagerne hertil skal sikkert søges i, at nødvendigheden af en privat kamp mod slesvig-holstenerne følte mindre presserende, efter at Danmark atter besad sine rettigheder i hertugdømmet fuldt ud. Kampen måtte nu i højere grad føres fra administrationens side, og foreningens væsentlige interesse bestod nu i at beholde Tillisch, som den anså som garant for denne udvikling. Efter at han var gået af som slesvigsk

minister, fik foreningen som politisk parti vel det sidste stød ved helstatspolitikken genoptagelse med Januarkundgørelsen 1852. Dertil kom foreningens økonomiske svaghed, idet filialforeningerne ikke ville fortsætte med at yde økonomisk støtte til foreningens forbindende og igangsættende organ, overdirektionen.

Foreningens resultater var hverken varige eller store. Dens mål, en fri forfatning for Slesvig i tilknytning til kongeriget, opfyldtes ikke trods et stort arbejde med petitioner og deputationer samt i notabelforsamlingen. Men for den danske stats ledelse har dens virke sikkert været en væsentlig støtte i den vanskelige tid under Treårskrigen. Og på lokalt plan var tidligere ledende personer i foreningen i mellemkrigstiden frem til 1864 med til at påvirke udviklingen.

Foreningens dannelse

Den 15. juni 1849 sendtes en dansksproget petition til kongen fra en gruppe på 26 landflygtige slesvigere, som opholdt sig i Sønderborg, der var under dansk militær kontrol. De fremhævede, at selv om de var fordrevne fra hus og hjem, så ønskede de dog ikke våbenstilstand, hvorved, som rygterne lød, den sydlige del af hertugdømmet Slesvig skulle besættes af preusserne, og den danske flådes blokade af Tysklands handel hæves. Dette kunne kun være til gavn for Preussen. Det eneste, disse slesvigere ønskede, var en varig og ærefuld fred. De fleste af underskriverne var flensborgere, og en trediedel var købmænd. Af dem skulle man senere finde købmænd og deputeret borger P. A. Petersen, skibsfører Hans Bladt og købmænd Andreas Christiansen i ledelsen af den Slesvigske Forening.¹ Samme Andreas Christiansen, Flensborgs rigeste købmænd, var i denne sidste del af krigskampagnen ansat som ordonnansofficer, som løjtnant i generalmajor de Mezas stab, og havde dér sammen med generalen lejlighed til at se og opføres over det slesvig-holstenske uvæsen. Han synes allerede på Als at have haft den tanke at tage kampen op med slesvig-holstenismen.²

Det kom alligevel til en sådan våbenstilstand, og den 27. august 1849 drog de preussiske tropper sydpå ud af Flensborg, da de svenske tropper skulle overtage ansvaret for ro og orden.³ Situationen lyste noget for Flensborgs landflygtige modstandere af slesvig-holstenismen, og ud over de ovennævnte vendte også andre, såsom hjulmager Kruse, advokat Blaunfeldt og stenhuggermester Klewing, som var

kendte dansksindede slesvigere, tilbage til byen.⁴ Der forekom visse voldsomheder den 27. august mellem dansk- og tysksindede; men derpå var det slesvig-holstenske herredømme i byen brudt.⁵

Allerede dagen efter, den 28. august 1849, dannedes en Schleswigscher Verein i Flensborg. På dette første møde valgtes fem direktører for foreningen. Det blev købmand Andreas Christiansen, købmand P. A. Petersen, købmand F. N. Friedrichsen, købmand C. P. Kruse og farver Hans Jensen, som alle var kendt for deres sympati for Slesvigs forbindelse med kongeriget.⁶ Sandsynligvis fastsattes allerede på dette møde, at grundlaget for foreningens virke skulle være kongens proklamation til slesvigerne mere end et år tidligere, få dage efter det slesvig-holstenske oprørs udbrud. I proklamationen af 27. marts 1848 erklærede kongen, at den forfatningsmæssige enhed, en fri forfatning for hele folket, havde måttet opgives på grund af februarrevolutionen. Slesvigerne havde han tilsagt og tilsagde nu igen, at de i forening med kongeriget og med deres egen medvirken skulle få en fri, folkelig forfatning. Deres selvstændighed som slesvigere skulle ved siden af den fælles forfatning sikres ved en egen landdag, administration, domstole, ligelig andel i statsafgifterne i forhold til folkemængde, retfærdig anvendelse af statsindtægternes overskud, ingen consumption, samt ligeberettigelse af det danske og det tyske sprog på rigsforsamlingen og landdagen. Kongens proklamation opfordrede til sidst slesvigerne til ikke at fornægte deres nedarvede troskab mod kongen og forspilde deres selvstændighed og velfærd.⁷ Dette tilbud om en fri forfatning sammen med kongeriget på betingelse af, at slesvigerne tog afstand fra det slesvig-holstenske oprør, blev basis for den Slesvigske Forening. Dens bestræbelser måtte gå ud på at vise, at slesvigerne tog afstand fra oprøret.

Der var fra foreningens start betydelig interesse for den i byens befolkning, og mere end 300 mænd sluttede sig til den.⁸ På et nyt møde i foreningen den 3. september valgtes endnu et organ til ledelse af foreningen, nemlig et ti-mandsudvalg. Det kom til at bestå af købmand agent H. C. Jensen, krovært Peter Jordt, hårdugsfabrikant Johann Michael Neuffert, lægen dr. Arnold Levestamm, kollektør og krovært Peter Christian Fessel, broskriver Christian Hansen jr., købmand Erich Hansen, købmand Christian Sibbern Sibbers, købmand Carl Wilhelm Overbeck samt ejendomsmægler H. F. Struckmann.⁹

Blandt de sager, som foreningen straks gik i gang med, var enhver-

velsen af korporationsret og eget blad. Opnåelsen heraf ville styrke partiet meget. Direktionen indgav en ansøgning til den ny bestyrelseskommission om tildeling af korporationsret til foreningen, men fik afslag på ansøgningen den 19. september.¹⁰ Korporationsretten ville have gjort foreningen til en juridisk person og især i formuesforhold have stillet den stærkere.¹¹

Denne afgørelse har Tillisch sikkert billiget. Ganske vist boede han i Andreas Christiansens hus, kom sammen med ham og kunne ikke være i tvivl om den Slesvigske Forenings hensigt: at befordre og vedligeholde dansk sindelag, anerkendelse af kongen af Danmarks herredømme og rettigheder o. s. v.¹² Tillischs egen opfattelse ses i øvrigt tydeligt af et brev, han allerede den 15. august havde skrevet til konseilspræsident A. W. Moltke. Heri bad han om tilsendelse af adresser, specielt én fra Flensborg, som udtalte, at man ikke ønskede at skilles fra Danmark, og at man frabad sig andet end det danske flag.¹³ Men når Tillisch sikkert har billiget den nævnte afgørelse, hænger det sammen med, at han på grund af det vanskelige samarbejde i bestyrelseskommissionen i den første tid måtte holde sig uafhængig af partierne. Det var hans agt at vise sin danske tænkemåde ved sine handlinger, ikke ved at knytte sig til bestemte partimænd, udtalte han over for statsrådet.¹⁴ Hans forbindelser med det loyale parti, den Slesvigske Forening, måtte derfor foregå i det skjulte.

I sin landflygtighed på Als havde Andreas Christiansen talt med general de Meza om nødvendigheden af et såkaldt »modsigelsesblad«, der på tysk kunne tage kampen op med de slesvig-holstenske blades »løgne«. Denne plan tog den nydannede Slesvigske Forening straks op, idet et sådant blad ville være velegnet til at udbrede og bekræfte det danske sindelag samt styrke partiet. Christiansen bad nu sin tidligere foresatte om hos konseilspræsidenten at virke for, at et sådant bladforetagende, hvis redaktør udvalgsmedlemmet dr. Levestamm passende kunne være, fik tildelt nogle penge. Der kom imidlertid til at gå en måned, før sagen om bladet, hvis navn skulle være Schleswigsches Echo, blev sendt fra konseilspræsidenten til Tillisch,¹⁵ og da havde bestyrelseskommissionen allerede taget stilling til foreningens officielle ansøgning. Efter udførligt at have præsenteret det kommende program for bladet anmodede foreningen kommissionen om at tildele det eksklusivret til regeringens bekendtgørelser. Den 19. september svarede bestyrelseskommissionens første departement noget

Den ledende direktør i den Slesvigske Forening, den flensborgske storkøbmand Andreas Christiansen junior (1816–1900). Han havde ikke indtaget nogen fremtrædende plads i det politiske liv før Treårskrigen, og efter foreningens opløsning 1852 helligede han sig atter driften af det gamle familiefirma, til det gik fallit i 1857. I 1864 flyttede han til København. (Det kongelige Bibliotek).

henholdende, at de bekendtgørelser, der egnede sig for bladet, ikke ville blive det nægtet, såfremt bladet kom til at svare til bestyrelseskommissionens forventninger.¹⁶ Dette svar fulgte linjen i myndighedernes pressepolitik fra før 1848, aldrig at give et blad en forestilling, før det havde bevist, at det var værdigt til myndighedernes tillid, og var derfor ikke overraskende.¹⁷ Men den Slesvigske Forening var ikke tilfreds med dette spinkle løfte og opgav derfor denne plan. I stedet anmodedes kommissionen om et trykkerprivilegium til trykning af et blad i Flensborg.¹⁸ Svaret kendes ikke; men det har sikkert været et afslag. Løsningen på dette problem kom ad anden vej.

Når foreningens overdirektion hurtigt opgav sin oprindelige plan om et blad, skyldes dette sikkert viden om, at A. S. Kastrup, der havde udgivet og trykt Flensburger Zeitung fra 1840 til 1848, igen ønskede at udgive et blad i byen. Hans gamle ven og advokat M. Blaunfeldt ansøgte via finansministeren grev Sponneck bestyrelseskommissionen om at måtte redigere et dansk-tysksproget loyalt blad i

Flensborg. Både Sponeck og flere andre ministre syntes, at det måtte være behageligt for bestyrelseskommissionen at have et upartisk – forstået som loyalt – organ til sin rådighed. Blaunfeldt havde ikke bedt om egentlig økonomisk støtte; men finansministeren var i øvrigt villig til at yde ham pekuniær hjælp i denne sag.¹⁹ Tillisch, der vel kendte Blaunfeldts ikke uoplyste rygter fra 1840'erne, foretrak åbenbart dr. Levestamm, eventuelt dr. Claus Manicus.²⁰ Tilsidst fik Sponeck sin vilje, det blev bogtrykker Kastrup, som kom til at udgive Flensburger Correspondent, der redigeredes af Blaunfeldt, og åbenbart med økonomisk støtte fra finansministeriet i København.²¹ At dømme efter dr. Levestamms udtalelser i en ansøgning fem år senere, havde også Tillisch tænkt sig, at der skulle statsstøtte til et bladforetagende med dr. Levestamm i spidsen.²²

Selv om det ikke blev et fremtrædende medlem af den Slesvigske Forening, der blev redaktør af det ny blad, betød dette ingenlunde, at der ikke var forbindelse mellem bladet og foreningen. Som bagmand ved indretningen af bladets hurtigpresse virkede nemlig Andreas Christiansen. Det var ham, der allerede den 27. september bestilte hurtigpressen i København og i Hamborg de ny typer dertil, – i øvrigt svarende til dem, der tidligere anvendtes af Flensburger Zeitung. Han skyndede på leveringen af maskinen og sørgede for betalingen af den; det var dog finansministeriet, der i sidste instans stod bag.²³

Flensburger Correspondent viste fra første nummer, at det var modstander af det slesvig-holstenske oprør, og at det opfattede sig som talerør for den loyale befolkning: »Schleswigs gutgesinnte Bevölkerung«. Bladets program kom i dets tredje nummer. Bladets formål skulle være samlingen af de forskellige antislesvig-holstenske synspunkter i hertugdømmet, og det måtte derfor tale til de forskellige partier, som fandtes dels i Syd- dels i Nordslesvig, og altså både på tysk og på dansk. Det var en holdning, som både Tillisch og den Slesvigske Forening kunne gå ind for.²⁴ I praksis kom det dog til at knibe med det dansksprogede, der udgjorde en stadig mindre del af bladets stof. Vel var bladet loyalt indstillet; men ukritisk overfor bestyrelseskommissionen var det ikke.

Politisk set var Flensburger Correspondent den Slesvigske Forenings organ; men det var ikke ukritisk overfor foreningen. Det kritiserede således i juni 1850 foreningens statutter for at afskære en

bredere diskussion inden for foreningen. Bladet aftrykte mange af foreningens adresser og andre henvendelser i deres helhed, hvad der viser tilknytning til foreningen. Da bladet i efteråret 1850 vendte tilbage til sit gamle navn fra 1840'erne, Flensburger Zeitung, blev dets ny redaktør dr. Claus Manicus, som i foråret 1851 valgtes til foreningens overdirektion.²⁵ Både Dannevirke i Haderslev og Freia i Åbenrå åbnede deres spalter for den Slesvigske Forenings synspunkter, da deres redaktører var medlemmer af foreningens filial i disse byer; men pladsen som den Slesvigske Forenings organ tilkom Flensburger Correspondent.

Fællesforeningen og statutterne

Som parti ville den Slesvigske Forening i Flensborg ikke kunne udrette meget alene. Den måtte etablere forbindelser til andre anti-slesvig-holstenske kræfter, først og fremmest de dansksindede i Åbenrå og Haderslev. I Åbenrå havde de dansksindede allerede i november 1848 dannet en forening, Frederiksklubben. Den opstod som en reaktion på hjemmetyskernes bestræbelser for at udrydde danskheden i politisk og national henseende. Foreningens vedtægter var ganske enkle, og i begyndelsen var foreningen vel fortrinsvis et selskabeligt samlingssted for dansksindede borgere og beboere i Åbenrå og omegn. Efter at foreningens ledelse, vært og flere andre i marts 1849 var fordrevet fra byen af slesvig-holstenerne, vovede de øvrige medlemmer af klubben ikke at røre på sig. Men tiden forandrede også her situationen til det bedre under bestyrelseskommissionen og de svenske troppers besættelse af Nordlesvig. De bortrejste og flygtede dansksindede vendte tilbage til Åbenrå, og klubben samledes igen. Nu havde medlemmerne andet og mere at varetage end blot at samles til adspredelser. I september-oktober 1849 samledes ca. 140 medlemmer i klubben, og tilvæksten af medlemmer fortsatte. Klubbens sekretær, Frederik Fischer, hævdede ganske vist senere i sin historiske indledning til klubbens første protokol, at foreningen altid havde opretholdt sin upolitiske karakter, og at det store antal adresser, petitioner og erklæringer, hvormed de dansksindede borgere havde grebet ind i politikken, ikke skyldtes foreningen som sådan, men at de dansksindede borgere, som var aktive i dette arbejde, kendte hinanden fra foreningen. Denne påstand er ikke rigtig, da

Frederiksklubbens ledelse i foreningens navn greb ind i datidens politik.¹

Forbindelsen mellem den Slesvigske Forening i Flensborg og de dansksindede i Åbenrå eksisterede allerede i september 1849. Frederik Fischer arbejdede da på at rundsende en dansksproget petition i Åbenrå rettet til bestyrelseskommissionen. Andreas Christiansen skrev til ham og udtrykte håb om, at også landdistrikterne måtte formås til at deltage i petitionen. Han lovede Fischer at sende eksemplarer af proklamationen af 27. marts 1848 forsynet med kongens portræt og nye henvendelser til slesvigerne, så snart de var trykt. Desuden udtrykte Christiansen et stærkt ønske om, at man ville danne en Slesvigsk Forening i Nordslesvig; men nordslesvigerne forstod åbenbart ikke rigtig sagen endnu at dømme efter, hvor lidt man hørte fra dem.²

Senere på måneden tog Andreas Christiansen også skridt til et nærmere samarbejde med de kendte dansksindede ledere i Haderslev. Her var der nemlig også dannet en forening af dansksindede.³ Denne forening må efter alt at dømme være Harmonien, der var dannet den 27. september 1849, og som ved et møde den 13. oktober med deltagelse af 52 danske borgere fik sine love. Det var en selskabelig forening som en foregående af samme navn; men det afgørende nye var, at den satte sig for »at befæste den loyale danske ånd«, som Koch sagde i 1852. I øvrigt stod den i et modsætningsforhold til den slesvig-holstenske klub »Die Union«.⁴

Christiansen havde kontakt med haderslevske personligheder som pastor Helweg, pastor Hertel, tingmand J. A. Schmidt, Laurids Skau, P. C. Koch og dr. phil. Emil Manicus. Disse fremsatte i slutningen af oktober 1849 et forslag til formålsparagraf for en fælles Slesvigsk Forening og nogle bestemmelser om finansiering af en sådan. Det kunne måske have været nogen tid, før dette nærmere samarbejde var kommet istand, hvis ikke den flensborgske ledelse i en skrivelse den 27. oktober 1849 havde krævet, at det skulle ske allerede i begyndelsen af november. Samarbejdet skulle formaliseres i statutter for den fælles forening, og i begrundelsen for indkaldelsen til et møde i november henviste ledelsen i Flensborg til, at de flensborgske lokalstatutter var afhængige af godkendelsen af de fremtidige almene statutter for fællesforeningen. Da direktion og udvalg i Flensborg havde godkendt de flensborgske lokalstatutter, som skulle vedtages

endeligt på en generalforsamling den 6. november, måtte der nødvendigvis holdes et fællesmøde med de ledende personer fra Haderslev og Åbenrå før dette tidspunkt. Sagen ville kunne afgøres endeligt ved et sådant møde – i stedet for ved lange brevskriverier – og de implicerede personer kunne lære hinanden bedre at kende ved mødet, der for ikke at vække opsigt helst skulle holdes i et afsides liggende værtshus, skrev Christiansen til herrerne i Haderslev. Han tilføjede, at det ville være den flensborgske direktion kært, om de ville tale dansk i stedet for tysk.⁵

Mødet fandt sted i Nørby kro i Løjt sogn, lidt nord for Åbenrå, den 4. november 1849. Deltagerne i sammenkomsten var fra Flensborg næsten hele direktionen, nemlig Hans Jensen, Andreas Christiansen, C. P. Kruse og F. N. Friedrichsen. Fra Åbenrå kom de ledende fra Frederiksklubben, farver M. Bahnsen, dr. Grauer, kaptajn C. C. Fischer, sukkerkoger og bykasserer A. Andresen, købmand C. T. Guldager samt redaktør Frederik Fischer, mens Haderslev sendte dr. Dessauer, dr. phil. Emil Manicus, redaktør P. C. Koch og Laurids Skau.

Den flensborgske direktion havde udarbejdet et foreløbigt forslag til statutter. Med undtagelse af fire paragraffer accepteredes dette forslag, som det forelå. Ændringerne vedrørte formålsparagraffen, ledelsen af fællesforeningen, optagelsen af medlemmer i filialforeninger og sluttelig en bemærkning om, at overdirektionens formand havde den almene ledelse af foreningen.⁶ Dermed forenedes de tre foreninger til et politisk hele, et parti under navnet den Slesvigske Forening. Den skulle fremme Slesvigs vel, dels beskytte Nordslesvig med dets danske særpræg, dels bringe det oprørske Sydslesvig på den rette bane igen.⁷

Formålsparagraffen blev endeligt formuleret på dette møde. Den bestemte, at det almindelige formål skulle være at virke for hertugdømmets almindelige vel. Udgangspunktet for foreningens virksomhed til den ende skulle være den kongelige proklamation af 27. marts 1848. Mere specielt fastsloges det, at så længe våbenstilstanden varede, skulle det være foreningens opgave at understøtte bestyrelseskommissionen i gennemførelsen af lovlig orden og ro og at henlede dens opmærksomhed på alt, som hæmmede denne. Desuden var formålet at gøre fordelene ved den kongelige proklamation klart for folk, altså at propagandere for den. I overensstemmelse med prokla-

mationens ord om ligestillingen af det danske og det tyske sprog på rigsforsamling og landdag, fastslog den Slesvigske Forenings statutter straks i § 2, at det danske og tyske sprog var ligeberettigede i foreningen – sikkert for at undgå, at dette skulle blive et problem for foreningen.

Den fælles Slesvigske Forening skulle ledes af en overdirektion med sæde i Flensborg, og skulle indtil den første generalforsamling, som påtænktes afholdt i oktober 1850, bestå af den flensborgske direktionens medlemmer. Denne bestemmelse til gunst for den flensborgske stamforening, som den kaldtes, indsattes også under mødet i Nørby kro. Overdirektionens formand skulle have den almindelige ledelse af alle foreninger. Ledelsen skulle foregå ved korrespondence med samtlige filialforeningers direktioner. Når det gjaldt nyheder, meddelelser og indhentning af betænkninger, kunne formanden handle på egen hånd; men så snart foreningens meninger eller ønsker skulle udtales, skulle overdirektionen sætte sig i forbindelse med filialforeningernes direktioner og derefter udtale, hvad der var opfattelsen hos flertallet af direktionerne. Til afholdelsen af udgifterne vedrørende foreningens almindelige formål skulle der etableres en hovedkasse med bidrag fra alle foreningens medlemmer. Denne kasse vil blive omtalt senere i afsnittet om foreningens økonomi.

På mødet i Nørby kro bestemtes det også, at optagelsen af nye foreningsmedlemmer skulle overlades den enkelte filialforening; her havde flensborgerne intet at skulle have sagt. Ved optagelse underskrev den enkelte direktion på den optagnes eksemplar af statutterne, og naturligvis opførtes hans navn også i filialforeningens protokol. Filialforeningerne skulle dog straks ved oprettelsen melde medlemmernes antal, deres navn og bopæl, samt senere ændringer heri, til overdirektionen. Medlemmerne fra alle filialforeninger skulle være ligeberettigede og kunne mod at forevise deres eksemplar af statutterne eller anden legitimation deltage i en anden filialforenings forhandlinger, dog uden stemmeret. Intet medlem måtte offentliggøre foreningens forhandlinger eller beslutninger, dertil krævedes foreningens beslutning.

Den ordinære årlige generalforsamling skulle finde sted i Flensborg, og på denne kunne statutterne ændres efter forslag fra de enkelte filialforeninger. Formålsparagraffen var dog undtaget herfra. Ekstraordinære generalforsamlinger kunne indkaldes, når overdirektionen

eller filialforeningernes direktioner anså det for fornødent, og et flertal af direktioner kunne kræve en sådan generalforsamling indkaldt. Andragendet derom måtte indleveres 4 uger før afholdelsen af forsamlingen, og indbydelse dertil annonceres i de dertil passende blade og så betimeligt, at direktionerne mindst 8 dage tidligere havde fået kendskab dertil. Efter at emnet var blevet belyst tilstrækkeligt i diskussion, bestemte præsidenten afstemningsmåden, og ved stemmelighed gjorde hans stemme udslaget.

Bestemmelserne i disse statutter viser, at hovedindflydelsen på den Slesvigske Forenings politik lå hos overdirektionens formand, den korresponderende direktør Andreas Christiansen, mens filialforeningernes direktioner mere havde en kontrollerende rolle. I nogen grad havde foreningen karakter af et hemmeligt selskab, f. eks. i Åbenrå og Haderslev med ballotering ved optagelse af nye medlemmer, hvad der sikkert skyldtes krigen og den meget skarpe konflikt med slesvigholstenerne. Medlemmer, som efter et andet medlems mening havde opført sig uværdigt, kunne efter forhør hos vedkommende direktion ekskluderes på en generalforsamling.⁸

På Nørbymødet enedes deltagerne om, at disse statutter skulle trykkes i 2000 eksemplarer, og at omkostningerne derved skulle dækkes af en »vis« kilde, og hvis dette ikke var muligt, skulle de ca. 150 rdl., det ville koste, betales af de tre foreninger i fællesskab.⁹ Denne kilde er vel at forstå som statskassen via Tillisch.

Umiddelbart efter Nørby-mødet trådte direktion og udvalg i Flensborg sammen og godkendte de almene statutter, og i Åbenrå og Haderslev blev de vel godkendt i løbet af de næste fjorten dage, for den 22. november 1849 fik Åbenrå og Haderslevfilialforeningerne tilsendt de almene statutter, som i mellemtiden var blevet trykt på tysk og på dansk hos Kastrup på den hurtigpresse, som Christiansen havde fremskaffet måneden før. Samtidig med tilsendelsen af statutterne bad overdirektionen om at få oplyst antallet af medlemmer i de to foreninger samt de pågældendes navne.¹⁰ Der har været ca. 50 medlemmer i Haderslev, 140 i Åbenrå foruden de mere end 300 i Flensborg.¹¹ De almene statutter gav dog ikke et fuldstændigt billede af foreningens struktur, da det i § 13 hed, at det stod enhver filialforening frit at tilføje specielle statutter, såfremt de ikke stred mod bestemmelserne i de almene.¹² Det er allerede ovenfor nævnt, at de flensborgske lokalstatutter var under udarbejdelse i slutningen af ok-

tober 1849. I indledningen til disse specialstatutter hævdedes, at den flensborgske Slesvigske Forening ifølge § 3 i de almene statutter var stamforening for hele foreningen. Der er ikke tale om noget sådant i den pågældende paragraf, kun at overdirektionen havde sit sæde i Flensborg, og at den til oktober 1850 skulle bestå af den flensborgske direktion. Men påstanden viser vel, at den flensborgske forening var klar over sin indflydelse og var stolt af den. I specialstatutterne fastsattes, hvordan valget af de fem direktører og de ti udvalgsmedlemmer skulle foregå ved, at to direktører og fire udvalgsmedlemmer årligt trådte tilbage, nemlig de, der ved det foregående valg havde fået færrest stemmer. Efter valg af 6 ny repræsentanter, mødtes de ny med de øvrige medlemmer af udvalget for at vælge to direktører af deres midte.

Det var udvalget alene, som repræsenterede den flensborgske stamforening; men det var direktionen, og især dens formand, som havde initiativet og indflydelsen. For at være beslutningsdygtigt skulle mindst 6 udvalgsmedlemmer være til stede. Både til disse møder og til generalforsamlinger, som en trediedel af foreningens medlemmer og flertallet af udvalget kunne kræve indkaldt, skulle der foreligge en skriftlig dagsorden. Den ledende direktør havde også i stamforeningen den almene ledelse af foreningen, ekspederede sagerne og opbevarede protokollerne i sit hus. Når foreningens synspunkt skulle udtrykkes udadtil, skulle udvalget imidlertid indkaldes, og direktionen ekspederede dens opfattelse. Udvalgsmedlemmerne godkendte eller forkastede direktionens forslag og beslutninger. Til udførelse af beslutningerne skulle et bud stå til rådighed for direktionen.

Et nyt medlem blev optaget ved henvendelse til et direktionsmedlem, hvor han fik et eksemplar af statutterne. Hvis han var indforstået med dem, blev han foreslået optaget på et fælles direktions- og udvalgs møde. Hvis han blev accepteret af flertallet, var ingen afstemning nødvendig, ellers skulle sagen for på næste generalforsamling.¹³ På en række punkter er der overensstemmelse i ord og indhold mellem de flensborgske specialstatutter og de almene statutter, hvad der peger i retning af, at det oprindelige forslag til almene statutter var udarbejdet af den flensborgske forening. Denne overensstemmelse gør det i øvrigt muligt at undlade en videre detaljeret gennemgang også af specialstatutterne.

Frederiksklubben beholdt sine enkle vedtægter bestående af tre

paragraffer indtil februar 1851. Disse bestemte først, at klubben skulle være en forening af dansksindede borgere og indvånere i Åbenrå og omegn. Dernæst, at kun borgere, deres sønner, med døtre, forlovede, samt embedsmænd kunne optages, samt for det tredje, at optagelsen skulle ske ved balloting eller i en generalforsamling ved anmeldelse, hvis ingen fordrede balloting.¹⁴ Harmonien i Haderslev havde også sine egne love.¹⁵ Men i filialforeningerne, som blev oprettet og tilsluttet fællesforeningen senerehen, synes man at have overtaget de flensborgske specialstatutter. Det var jo heller ikke helt billigt at få egne specialstatutter trykt. Dette gjaldt f. eks. den gråstenske filialforening, som umiddelbart efter oprettelsen besluttede, at i sager, hvor de almene statutter ikke var tilstrækkelige, ville man rette sig efter de flensborgske lokalstatutter, såfremt de var passende for den gråstenske »lokalitet«. Ved samme lejlighed besluttedes også, at foreningens ledelse skulle mødes én gang månedligt, når månen var fuld, og at der skulle stilles et bud til rådighed for direktionen. Disse to bestemmelser svarede også til de flensborgske lokalstatutter, hvorimod en anden gråstensk beslutning om, at uformuende kunne optages gratis, ikke fandtes i disse.¹⁶

Udbredelsen af andre filialforeninger

Som parti måtte den Slesvigske Forening have en bredere opbakning end de 5–600 medlemmer i de tre østslesvigske byer. Der udfoldedes derfor store bestræbelser for at få oprettet filialforeninger andre steder. I dette afsnit vil disse bestræbelser stort set blive omtalt i kronologisk rækkefølge.

På vejen hjem fra mødet i Nørby kro lagde Andreas Christiansen vejen over Løjt for at sondere stemningen. Han fandt den ret passiv, idet befolkningen ikke syntes, der var nogen grund til at petitionere. Til passiviteten kom den betydelige sociale kløft mellem gårdmænd og kådnere i Løjt, som bevirkede, at gårdmændene ikke ville skrive under på samme ark af en petition som kådnerne.¹ Der synes dog at have været en aktiv indstilling hos distriktsskolelæreren i Løjt Kirkeby, den ivrige dansksindede Paul Nissen, hvem Christiansen den 22. november sendte 100 eksemplarer af den danske grundlov og 50 eksemplarer af kongens proklamation, sikkert i den hensigt, at Nissen skulle danne en filialforening i sognet. Dette lykkedes dog

åbenbart ikke. Hans samtidige bestræbelser i samme retning for at få dannet en filial i Agerskov sogn mislykkedes ligeledes.²

En anden, Christiansen havde samtale med på sin hjemrejse fra Nørby, var farver M. A. Jürgensen i Gråsten. Han havde allerede måneden før tydeligt lagt sit danske sindelag for dagen, da han sammen med apoteker Henningsen og andre havde søgt tilladelse hos bestyrelseskommissionen til at måtte hejse Dannebrog på kongens fødselsdag den 6. oktober 1849.³

M. A. Jürgensen indkaldte til et stiftende møde for en ny Slesvigsk Forening den 20. november;⁴ men det blev åbenbart ikke til noget. Det trak ud med dannelsen af foreningen.⁵ Grunden kan have været den, at de aktive i Gråsten og omegn gerne ville have en så stor udbredelse som muligt for foreningen fra begyndelsen. På Jürgensens ønske skrev overdirektionen derfor til mænd som gårdejer Jes Jessen i Vilsbæk, gæstgiver Schmidt i Felsted, pastor Carstensen i Dybbøl og gæstgiver Jørgensen på Broager.⁶ Farver Jürgensen skrev selv til hjulmager Jørgensen i Sottrup for at inddrage ham i arbejdet.⁷ Denne indsats synes at have båret frugt, for filialforeningen for Gråsten og omegn blev efterhånden den største enkeltforening inden for den Slesvigske Forening.

Den 28. december 1849 konstituerede 66 personer sig i en forsamling i Gråsten som filialforening af den i Flensborg eksisterende Slesvigske Forening. Til direktionen valgtes énstemmigt som ordfører farver Jürgensen, som kasserer notarius Bojsen og som protokolfører kaptajn Böttcher.⁸ I øvrigt organiseredes foreningens område i distrikter, hvis formænd fra tid til anden samledes med direktionen.⁹ På det stiftende møde besluttede denne aktive forening at sende statutter og blanketter til bekendte patriotiske mænd i omegnen med opfordring til dem om at samle underskrifter i deres respektive distrikter til foreningen, hvis formål var at bidrage til »landets rolighed og velfærd«, og mere konkret at foranledige en indsamling til understøttelse af »vore sårede danske brødre og de faldnes efterladte«.¹⁰ Desuden beskæftigede foreningen sig med hertugdømmets fremtid, hvordan dets indre og ydre forhold skulle ordnes.

Det var vanskeligere at få sat en forening i gang i Angel end i det overvejende loyalt stemte Sundeved. Slesvig-holstenerne dominerede i de angelske sogne nord for demarkationslinjen; men der fandtes også grupper af loyale eller dansksindede på denne side af Flensborg fjord.

Den følgende omtale af disse loyales stridigheder med deres slesvig-holstensksindede præster i Grumtofte, Stenbjerg og Kværn giver lidt af forudsætningerne for den angelske filialforening.

I Grumtofte var præsten Georg Carl Wilhelm Schmidt en af de mest fremtrædende slesvig-holstenere – han var således i midten af september 1849 ordfører for en slesvig-holstensk deputation til Berlin. I sine kirkebønner stemplede Schmidt lunkne tilhængere og modstandere af den slesvig-holstenske sag som store syndere.¹¹ Især hans bøn den 2. september 1849 faldt en mindre gruppe i sognet, hvis repræsentant var sandemand Peter Vollertsen i Dollerup, for brystet. Slesvig-holstenerne kaldte denne gruppe for »Dansch Sinnet Mennesker« eller oprørere. Vollertsen bad den 6. september bestyrelseskommissionen om at afsætte pastor Schmidt. Fra præstens tilhængere i sognet, som åbenbart var de mest fremtrædende mænd, jurater, ottemænd og en regnskabsmand, kom en protest imod Vollertsens klage til bestyrelseskommissionen. De hævdede, at de egentlige fredsforstyrrelere var nogle få af de såkaldte dansksindede, som ikke vidste, hvad de selv ville.¹² Sagen trak ud; men i april 1850 kom en afdeling svensk militær til Grumtofte, hvorpå Schmidt flygtede til Holsten, hvor han døde kort efter.¹³

I nabosognet Kværn ville pastor Desler adlyde amtmanden i Sørup, den tidligere slesvig-holstenske krigsminister Jacobsen, i stedet for den flensborgske amtmand. Tre beboere, Fr. Böttger, Claus Clausen og Peter Petersen klagede i april 1850 over ham til bestyrelseskommissionen. Da kommissionen havde konstitueret den loyale pastor Otzen i Deslers sted, indkom den 27. juni 1850 en takadresse fra sognet, underskrevet af de 12 personer i sognet, som var medlemmer af den angelske filialforening af den Slesvigske Forening. Böttger var direktionsmedlem og Clausen medlem af udvalget i denne filialforening.¹⁴ Større tilslutning havde de loyale i Kværns østlige nabosogn Stenbjerg, hvor 76 beboere i april 1850 protesterede imod deres præst, pastor Westedt, som også ville adlyde amtmanden i Sørup. Den ledende blandt de loyale i Stenbjerg var åbenbart Jacob Andersen.¹⁵

I januar 1850 dannedes den angelske filialforening; men allerede i december 1849 var en gruppe mænd i Østangel blevet enige om at indkalde til en stiftende generalforsamling, så snart et tilstrækkeligt antal mænd havde meldt sig. Foreløbig antog man de flensborgske lokalstatutter. På dette møde var man blevet enige om en længere

Redaktør Fr. Fischer (1809–71), den ledende i det danske arbejde i Åbenrå. Han var Frederiksklubbens sekretær og førte dens korrespondance med overdirektionen i Flensborg. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

programerklæring. Man konstaterede, at baggrunden for foreningens dannelse var krigstrætheden. Man ville have fred med eget styre, garanti imod fremmed vilkårligt styre og skattebyrder, samt beskyttelse af nationaliteten. Der eksisterede ganske vist i Angel en levende sympati for Tyskland; men dette var kun en fremtidsvision, som aldrig kunne foretrækkes frem for den anerkendte retssætning, at hertugdømmet Slesvig aldrig havde været og aldrig ville blive medlem af Det tyske Forbund undtagen ved erobring. Man ville kæmpe imod »Wühler« (urostiftere) af enhver art og ønskede igen at leve i fordragelighed med kongeriget Danmark, sådan som man havde gjort det i århundreder. Desuden ville man slutte sig sammen i en Schleswigscher Verein für Ostangel og der gøre sig til opgave at bistå dem, der på grund af krigen led under invaliditet og af fattigdom.¹⁶ Denne filialforening anslog dermed fra begyndelsen en mere konservativ tone end den flensborgske forening.

I december havde udsendinge fra Angel tilbudt overdirektionen at tilslutte sig foreningen.¹⁷ Det realiseredes den 13. januar 1850, da 27 angelboer, hvem »det fælles fædrelands vel i tro, retskaffent sindelag lå på sinde« samledes og dannede Schleswiger Verein in Angel. Direktionen kom til at bestå af pastor Martens i Nykirke, gårdejer Petersen på Niesgrusgård, Fritz Böttger i Hatlund og sandemand Peter Vollertsen. Pastor Martens fra Nykirke, der grænser op både mod Stenbjerg, Kværn og Grumtoft, var en af de få gejstlige, som var forblevet regeringens tro. Der dannedes et udvalg, hvor de distrikter, som foreningen opdeltet i, hvert skulle være repræsenteret med to eller tre medlemmer, først Stenbjergområdet, dernæst Gintoft med Nordgårdholt og Habernæs og som det tredje distrikt Grumtofte sogn. Den følgende søndag steg antallet af medlemmer til 160, og der valgtes udvalgsmedlemmer for Sterup, Grønholt og Esgrus distrikter. Foreningens forsigtige og konservative holdning udtryktes nu klarere. Man fandt, at formålsparagraffens tredie del burde udtrykkes mere alment og forsigtigt. Foreningens basis var kongens forhåbning og forventning til alle beboere i hertugdømmet Slesvig, sådan som det var udtrykt i proklamationen af 27. august 1849, altså lov og orden. Det mål, som man ville sætte sig, var at fremme landets vel, dets åndelige og sædelige højnelse ad ordnet lovlig vej. Man skulle vandre en vej i lydighed mod loven, fjernt fra enhver form for politik!¹⁸ Det var noget andet end den Slesvigske Forenings krav om en fri, folkelig forfatning.

Også i egnen umiddelbart nord for Flensborg, i Bov sogn, samlede de loyale sig. I januar 1849 havde næsten 100 beboere dér sendt en adresse til kongen med klager over den slesvig-holstenske Fællesregering. Adressen var på tysk; men underskriverne var meget utilfredse med de stadig flere tysksprogede embedsmænd, skønt befolkningens omgangssprog var dansk. De så deri en støtte til de slesvig-holstenske oprørere.¹⁹ I foråret 1849 havde de loyale i Bov sogn en strid med deres præst, som var gået så vidt som at lade oplæse ved kirkestævne, at man skulle adlyde den slesvig-holstenske amtmand Jacobsen i Sørup. 60 mænd bad i en dansksproget adresse bestyrelseskommissionen om at afsætte præsten og erstatte ham med en anden loyalt sindet præst.²⁰ Samtidig med denne strid oprettedes mellem den 18. og 26. marts 1850 en filialforening af den Slesvigske Forening i Bov. Den deltog straks aktivt i arbejdet ved at underskrive en protest-

adresse og måneden efter ved at sende en deltager i en stor deputation til København, nemlig Erich Clausen. Filialforeningens direktion bestod af C. Petersen i Harreslev, skolelærer Johannes Chr. Thomsen i Frøslev, skolelærer Christian Sørensen i Kollund, A. Schmidt i Kollund og A. Sørensen fra Vejebak.²¹

Måneden efter meldte der sig en anden filialforening i Angel. Den 27. april 1850 havde 22 personer fra Skidenholvej, Svenau, Drej og Holnæs i Munkbrarup sogn fundet sammen i en filialforening, skrev de på dansk til overdirektionen. Dens grundlag var de flensborgske lokalstatutter, og den ville virke i samme ånd. Denne filialforening havde meldt sin oprettelse til foreningen i Østangel, men fandt det under de betrængte forhold i Angel rigtigst at stifte en ny filialforening fremfor at tilslutte sig den eksisterende.²² Overdirektionen anmodede som sædvanlig den ny forening om medlemmernes navne og bopæl, samt spurgte, hvor mange eksemplarer af statutterne, der ønskedes. Overdirektionen tilføjede, at kontingentet til hovedkassen i Flensborg ikke måtte afholde nogen fra at indtræde i foreningen. Hvis de ikke havde råd, kunne de optages gratis, hvis de kvalificerede sig dertil.²³ Det var åbenbart allerede overdirektionen bekendt, at foreningen i Skovsende, som den kaldtes, overvejende ville komme til at bestå af småkårsfolk. Formand for filialforeningen var derimod landinspektør Sternhagen i Lyksborg.²⁴

I maj 1850 fulgte så oprettelsen af to filialforeninger i Aller og Tinglev, om hvilke der kun findes ganske få oplysninger. De synes at være blevet stiftede af en hr. Bröchner.²⁵ Han kan være identisk med husfogeden for Rise og Sønder Rangstrup herreder, samt konstitueret i Varnæs birk og Lundtoft herred, Peter Johannes Bröchner, som også senere var medlem af den Slesvigske Forening.²⁶ Da overdirektionen havde modtaget oplysning om dannelsen af filialforeningen i Aller, svarede den den 23. maj 1850, at filialforeningen kunne få statutterne hos direktionen i Haderslev – det var den nærmeste filialforening. I øvrigt ønskede man oplysning om navn og bopæl på medlemmerne.²⁷ Kort efter synes lærer og degn i Aller, Mogens Sørensen, der var den ledende i denne filialforening, at have oplyst, at den talte 16 medlemmer, men at mænd i flere sogne i omegnen af Aller følte trang til at slutte sig til den Slesvigske Forening. Overdirektionen foretrak dog naturligt nok, at der skete en sammenslutning med den eksisterende filial i Aller.²⁸

Samtidig med oprettelsen af den nordligste filialforening i Aller, dannedes foreningen i Tinglev og Uge sogne, om hvis forhold der dog ikke vides meget. Andreas Christiansen havde allerede i slutningen af november 1849 skrevet til seminarist Schmidt i Tinglev og sendt ham 10 eksemplarer af foreningens almene statutter med ønsket om, at han ville danne en filialforening på stedet; men intet var åbenbart kommet ud af det dengang.²⁹ Nu var det krovært Petersen i Tinglev, der var den ledende i filialforeningen.³⁰

Derefter kom der en pause i tilvæksten af ny filialforeninger til foreningen. Felsteddistriktet af den gråstenske filialforening etablerede sig ganske vist i efteråret 1850 som en selvstændig filialforening, måske efter en personstrid med den gråstenske direktion; men dette ændrede ikke noget særligt ved den Slesvigske Forenings struktur.³¹ Den sidste filialforening, som tilsluttedes den Slesvigske Forening, kom i sommeren 1851 i Lille Solt. Der havde allerede året før, i juni 1850, vist sig interesse i Adelby, Rulskov, Hyrup, Oversø samt Lille Solt syd for Flensborg for at danne en filialforening; men overdirektionen havde dengang henvist dem til at slutte sig til foreningen i Østangel,³² nok fordi den ikke ønskede en for stor opsplnitning af kræfterne. Efter en petitionskampagne i april 1851, som havde givet godt resultat i disse egne, bad den ny overdirektion skolelærer J. O. Nissen, en søn af den i indledningen til dette afsnit omtalte Paul Nissen, om at danne en ny filialforening i Lille Solt. Dette synes at være sket kort efter.³³

Den Slesvigske Forening hævdede imidlertid også at repræsentere de loyale i de egne af hertugdømmet, hvor der ikke var etablerede filialforeninger under den flensborgske overdirektion. Overdirektionen havde kontaktmænd i disse egne, f. eks. pastor Hansen i Fjælde, pastor Christiansen i Medelby, H. A. Krüger i Bevtoft og dr. Levin i Løgumkloster.³⁴ Dertil kom et par selvstændige foreninger, som samarbejdede med overdirektionen, men ikke lod sig inddrage i en fastere forbindelse til overdirektionen. I Højer var de dansksindede de slesvig-holstenske talmæssigt overlegne, men vovede alligevel ikke at træde frem. Efter at der dér i oktober 1849 var dannet en Tysk Forening, ville de dansksindede, især apoteker Hermann Nagel, købmand Petersen og dr. Vinding, danne en forening i modsat retning; men de opgav det af frygt for krigens genoplblussen.³⁵ I forsommeren 1850 dannedes der alligevel en forening, som deltog i en af den

Slesvigske Forenings adresser. Men apoteker Nagel synes ikke at have svaret på overdirektionens opfordring til at tilslutte sig den Slesvigske Forening.³⁶ Der fandtes i øvrigt i det nærliggende Emmerlev en lille dansk forening, stiftet den 19. oktober 1848, hvis formål og aktiviteter svarede ret nøje til den Slesvigske Forening; men nogen sammenhæng har ikke kunnet spores.³⁷

Betydelig mere kontakt havde overdirektionen med den Danske Forening for Als og Sundeved, hvis formand var dr. H. J. Matthiesen i Sønderborg. Denne forening bad i foråret 1850 overdirektionen om den Slesvigske Forenings støtte til en stor adresse rettet imod en slesvig-holstensk deputation, der i Berlin foregav at tale på slesvigerne vegne. Overdirektionen benyttede denne lejlighed til at søge etableret en fastere forbindelse til den Danske Forening, idet den foreslog en samtale mellem de to foreningers direktioner, især med henblik på § 1, altså formålsparagraffen, og på proklamationen af 27. marts 1848.³⁸ Dr. Matthiesen har åbenbart gjort Andreas Christiansen opmærksom på, at forskellene mellem de to foreninger var for store, for Christiansen afsluttede sit følgende brev med at skrive, at forskellene gjorde en personlig samtale mellem de to direktioner ønskværdig.³⁹ Nogen egentlig sammenslutning kom der vist ikke ud af dette frieri; men senere i foråret 1851 oplystes det, at der fandtes en aftale («status»), og i hvert fald havde den Slesvigske Forening et nøje samarbejde med den Danske Forening for Als og Sundeved, lige så længe foreningens virke kan følges.⁴⁰

Medlemstal og sociale tilhørsforhold

Det lykkedes den Slesvigske Forening i løbet af vinteren 1849–50 at samle 9011 underskrifter på en adresse til kongen med partiets program; men den egentlige opbakning af foreningen i form af medlemskab var langt mindre.¹ Antallet af medlemmer i foreningen kan ikke oplyses nøjagtigt, dels fordi en væsentlig del af foreningens medlemslister er gået tabt, dels fordi ikke alle filialforeninger gav ajourførte oplysninger om deres medlemmer. Fra november 1849 til marts 1850 synes foreningens medlemstal at være vokset fra ca. 500 til ca. 1000.² Fra juni 1850 og maj 1851 findes to samlede opgørelser, som giver et nogenlunde pålideligt indtryk af foreningens størrelse.

Det skal dog bemærkes, at da Gråsten filialen ophævede tilknytningen til den Slesvigske Forening i maj 1851, viser disse tal foreningens største omfang.

	Juni 1850 ³	Maj 1851 ⁴
Haderslev	50	50
Åbenrå	138	136
Skovsende	75	108
Tinglev	?	33
Bov	?	100
Flensborg	392	412
Gråsten og Felsted	339	521
Østangel	150	54
Aller	16	–
I alt	1160	1414

Man kan altså konstatere, at foreningen på sit højeste havde ca. 1400 medlemmer, hvortil kom et ukendt antal medlemmer af den Danske Forening for Als og Sundeved. Men tallet når langt fra op på de 2–3000 medlemmer, som Andreas Christiansen oplyste overfor minister H. N. Clausen i juli 1850 for at få placeret fordelingen af danske bøger i hertugdømmet i foreningens hænder.⁵ Et forsøg på analyse af svingningerne i de enkelte foreningers medlemstal kan oplysningerne dog næppe bære.

Det er ikke mindre interessant at få konstateret direktionernes og medlemmernes sociale tilhørsforhold. Den flensborgske direktion, som samtidig var overdirektion for hele foreningen, bestod fra august 1849 til maj 1851 af fire købmænd og en farver, mens stamforeningens timandsudvalg bestod af tre købmænd, en ejendomshandler, to fabrikanter, en læge, en broskriver samt to gæstgivere.⁶ Det var tydeligvis Flensborgs ledende sociale og politiske lag, storkøbmændene, som dirigerede den Slesvigske Forening, især igennem direktionen.⁷ I maj 1851 konstituerede den ny overdirektion sig. Den kom til at bestå af en læge og en broskriver, to købmænd og en farver, mens den nyvalgte flensborgske lokaledelse bestod af en fabrikant, en stenhuggermester, en murermester, en hjulmager og en skipper.⁸ Det

var tydeligvis lavere sociale lag, som nu sad i ledelsen af den Slesvigske Forening. Købmændene havde måske ikke længere brug for den.

Det er uhyre vanskeligt at sige, hvordan den sociale sammensætning af den flensborgske stamforenings medlemmer var, da der ikke kendes nogen medlemsfortegnelse eller petition, som kan oplyse noget derom. Det eneste fingerpeg er en udateret adresse fra slutningen af 1851 eller begyndelsen af 1852, som er underskrevet af 246 loyale borgere, der andrager om afsættelsen af rådstjernerne Ohlsen og Lohse, som under oprøret havde tjent den slesvig-holstenske sag. Da stamforeningen på dette tidspunkt ikke underskrev lokale sager med betegnelsen »Slesvigske Forening«, kan det med rimelighed antages, at aktionen skyldes den lokale Slesvigske Forening. De 62 af underskriverne kunne ikke identificeres tilstrækkeligt sikkert. Af resten var 93 håndværkere m. m., 17 svende og daglejere, 35 gæstgivere, høkere og mindre handlende, og kun 17 købmænd, fabrikanter o. l.⁹ Svarede underskriverne af petitionen til stamforenings medlemmer, kan man konkludere, at kernen i den var den lavere middelstand, hvori- mod underklassen kun var svagt repræsenteret. Således var der en klar modsætning mellem sammensætningen af ledelsen og basis i social henseende. Det er måske ud fra denne modsætning, at man skal forstå Flensburger Correspondents kritiske bemærkninger om foreningens stramme statutter, der udelukkede større debat i foreningen.¹⁰ End ikke oplysning om foreningens formand Andreas Christiansens tre måneders rejse til Sydtyskland og Frankrig i efteråret 1850 synes de menige medlemmer at have fået.¹¹

G. Japsen har undersøgt de tilsvarende forhold for Frederiksklubben, som er betydeligt bedre belyst. De ledende dér var farver M. Bahnsen, lægen J. Grauer, kaptajn C. C. Fischer, købmand Guldager, boghandler Sørensen, modehandler E. Jacobsen, købmand Johan Nielsen samt især redaktør Fischer. Købmændene spillede ikke den samme betydelige rolle som i Flensborg, da de hér overvejende var slesvig-holstensk sindede. Af de 129 medlemmer, som Frederiksklubben havde i marts 1849, altså mere end et halvt år, før den blev en del af den Slesvigske Forening, var 26 købmænd, 86 håndværkere, 5 intellektuelle og 12 landmænd. Derimod var der ingen fra arbejderklassen, Åbenrås urokkelige danske fundament.¹² I Haderslev var de ledende i filialforeningen af den Slesvigske Forening tingmand J. A. Schmidt, købmand de Wolff, lægen dr. Dessauer, konrektor dr. phil.

Emil Manicus, redaktør Koch og for en kortere tid også pastor Helweg og gårdejer Laurids Skau. Den sociale sammensætning af medlemmerne i Harmonien i Haderslev mindede meget om forholdene i Åbenrå og Flensborg med en betydelig repræsentation af middelklassen, men så godt som ingen fra underklassen, som også i Haderslev var det faste danske fundament.¹³

Til slut skal der nævnes lidt om forholdene på landet, i Skovsende, Gråsten og Østangel. I Skovsende ved Flensborg fjord bestod direktionen i foråret 1851 af landinspektør Sternhagen i Lyksborg, pastor Jensen samt smed Hartmann i Skovsende, gårdmand og regningsmand Peter Lorenzen i Tarup samt storkådner Franz Hansen i Skovsende.¹⁴ Medlemmerne var generelt fattige, idet mere end halvdelen bestod af kådnere, arbejdsmænd, daglejere samt nogle håndværkere.¹⁵ Kun ca. 20 af foreningens ca. 100 medlemmer kunne betegnes som velstående.¹⁶ Det var vel dem, der ledede filialforeningen. I Gråsten bestod direktionen af farver Jürgensen som formand, notarius advokat Bojsen som kasserer og kaptajn Böttcher som sekretær.¹⁷ Sammen med direktionen virkede flere distriktsformænd. Det var oprindeligt tingskriver Sørensen fra Broager, gårdejer Peter Jacobsen Lassen, gårdejer Hans Hansen Stensvang og Jes Andersen fra Vilsbæk.¹⁸ Medlemmerne synes at have været bønder; men en nøjere analyse heraf går ud over undersøgelsens rammer.¹⁹

Formand for filialforeningen i Angel var først pastor Martens, som ved sin forflyttelse til Åbenrå afløstes af gårdejer Fritz Böttger i Hatlund. Resten af direktionen bestod af gårdejer Henningsen i Grønholt, gårdejer og regningsmand P. Lassen i Strukstrup foruden den fraværende pastor Martens.²⁰ Udvalgsmedlemmerne synes ligeledes at have været gårdejere. Kun få af disse repræsentanter var samtidig regningsmænd, jurater, ottemænd o. l., som i stedet synes at have sluttet op om slesvig-holstenismen. Hvordan den sociale sammensætning af de menige medlemmer af filialforeningen i Angel var, sandsynligvis noget forskellig fra den gråstenske, er en opgave, som jeg har måttet opgive at løse.

Medlemsskaren synes altså socialt at have været middelklassen både på landet og i byerne, d. v. s. bønder og håndværkere. Underklassen var vel repræsenteret, især i Skovsende, men næppe meget. Filialforeningernes direktioner synes stort set socialt at have svaret til medlemsskaren. I så henseende synes Flensborg med overdirektion

og timandsudvalg at have dannet en undtagelse, der må forklares ud fra byens særegne økonomiske og nationale udvikling.

Foreningens økonomi

Foreningens statutter bestemte i § 9, at der af ethvert medlem skulle betales et halvårligt kontingent på 8 β til bestridelse af de nødvendige almene udgifter.¹ Denne bestemmelse skulle volde betydelige vanskeligheder, og inden første generalforsamling var foreningens økonomi i håbløs uorden.

Da det første halve år efter sammenslutningen af de tre foreninger i Flensborg, Åbenrå og Haderslev var gået, skulle beløbene indkasseres. Den 8. juli 1850 fik Erich Hansen, der p. t. var kasserer for den flensborgske stamforening, ordre til at begynde indsamlingen af kontingentet i Flensborg.² I august resterede der så meget af det almene kontingent hos filialforeningerne, at overdirektionen begyndte at presse dem. Foreningen for Gråsten og omegn var den eneste, som ikke var i restance for det første halvår.³

Overdirektionen anmodede i slutningen af august 1850 Frederiksklubben om indsendelse af restancen for første halvår og om at påbegynde indsamlingen for andet, lige som man allerede gjorde i Flensborg.⁴ Foreningen i Skovsende havde i maj meddelt overdirektion, at der endnu resterede noget af første halvårs kontingent. Overdirektionen antog, at den sag kunne bringes i orden nu sammen med en oversigt over evt. medlemstilgang.⁵ Dårligere stod det til med foreningen i Angel. Herfra kendte man kun tallet på underskrivere på petitionerne, ikke antallet af medlemmer, og ligeså uvist var det, hvordan det forholdt sig med opkrævningen af det almene kontingent for første halvår.⁶

Vanskeligst forholdt det sig med foreningerne i Haderslev, Tinglev og Aller. Allerede den 6. juli 1850 havde overdirektionen anmodet om at få en oversigt over direktionsmedlemmerne i Haderslev, da man af underskrifterne på en skrivelse havde udledt, at pastor Helweg nu var bestyrelsesmedlem, og indtrængende bad man om indsendelse af kontingentet.⁷ Åbenbart kom der intet positivt svar, for i august tog Andreas Christiansen en ordentlig tørn med dem. Foreningerne måtte tage pligterne sammen med rettighederne, og han tvivlede slet ikke på, at kontingentet forlængst var betalt o. s. v.⁸

Det gjorde han nu nok, og med rette, for senere kom det frem, at hadersleverne simpelthen var modstandere af kontingent som sådant, og at deres filialforening hele tiden havde arbejdet uden at opkræve noget kontingent.⁹

Der var tidligt problemer med det almene kontingent fra filialforeningen i Aller. Kort efter foreningens oprettelse skrev Christiansen til dens formand, at han ville gøre opmærksom på, at der skulle betales et alment kontingent.¹⁰ Heri var denne åbenbart ikke enig, for Christiansen replicerede atter skarpt: Ved oprettelsen af den almene Slesvigske Forening var statutterne blevet vedtaget af alle dens medlemmer og kunne derfor kun ændres med alle foreningers billigelse. Havde foreningen i Aller ved sin oprettelse foretaget en ændring i paragraffen om kontingentet, var dette et skridt, som overdirektionen ikke kunne acceptere.«

I efteråret 1850 kom det frem, at når der var vanskeligheder med at få indkrævet det almene kontingent både fra Tinglev og fra Allers-filialerne, skyldtes det, at Bröchner ved deres oprettelse ikke havde forklaret nødvendigheden deraf. Dette var efter overdirektionens mening meget forkert, da trangen til at slutte sig sammen i en forening dengang blev følt så stærk og rigtig, at man ikke ville have undladt det på grund af et ringe kontingent.¹²

Der synes ikke at være kommet noget tilfredsstillende svar i denne sag for Aller, og da forståelsen med den fra overdirektionens side heller ikke var god i en addressesag, ophørte forbindelsen med den efter julen 1850.¹³ Forbindelsen med filialen i Tinglev fortsatte derimod, og denne deltog også i mødet i Flensborg i marts 1851, hvor foreningen skulle reorganiseres, og efter hvilket overdirektionen besluttede at opgive at kræve Tinglev for det gamle kontingent.¹⁴

Der var således en ret udbredt modvilje imod det almene kontingent. Dette søgte overdirektionen at modvirke, da pengene skulle opkræves i august 1850, ved at foreslå de forskellige direktioner i filialforeningerne, at omkostninger ved at afsende deputationer etc. ikke skulle afholdes af filialforeningen, men af den almene kasse.¹⁵ Imod denne idé syntes der især at være gammel modstand i Åbenrå og Haderslev. Christiansen skrev til Haderslev, at ganske vist havde disse to foreninger ved oprettelsen udtalt, at rejseomkostningerne for foreningernes deputerede såvel som til fælles forsamlinger skulle afholdes af private midler. Men det var nu indlysende for alle direk-

tioner, at det var upraktisk, hævdede overdirektionen, sikkert med tanke på den deputation, foreningen havde afsendt til København i foråret 1850, hvor ikke alle områder i hertugdømmet var repræsenteret.¹⁶ Dette forsøg på at motivere filialforeningerne for betalingen af det almene kontingent mislykkedes, så den almene kasses gæld i marts 1851 var oppe på 408 mark, selv om kassereren var en stor købmand som F. N. Friedrichsen.

Det almene kontingent betaltes nemlig kun én gang og endda ikke af alle. Foreningerne i Åbenrå og Haderslev betalte intet, og Bov efterkom heller ikke kravet herom. Foreningerne i Aller og Tinglev mente sig fritaget for kontingentet, og foreningen i Angel betalte kun en del. Økonomisk kom overdirektionen derfor til at stå yderst svagt, og der kan næppe være tvivl om, at dette har medvirket til at svække dens og hele foreningens handlekraft.¹⁷

Foreningens politik

I dette afsnit er det den Slesvigske Forenings almene politik, som skal omtales. De lokale aktioner, som filialforeningerne satte i værk, eksempelvis den flensborgske stamforenings bestræbelser for at få afsat den slesvig-holstenske lærer og degn ved St. Nikolaj, Heinrich Burgwardt,¹ eller den haderslevske filialforenings klage over det blodige overfald i Haderslev fra slesvig-holstenernes side henimod jul 1849² vil derimod ikke blive omtalt, da de i mindre grad belyser foreningens politik end modsætningsforholdet til de lokale slesvig-holstenere.

De midler, hvormed partiet førte sin politik, var især petitioner, adresser og deputationer. Der førtes også en almen politik på en anden og bestemt ikke mindre vigtig front, nemlig ved indsamlinger, men det egner sig dog ikke til belysning af de forskellige synspunkter inden for foreningen og dens forhold til Tillisch og den danske statsledelse. Aktiviteterne på dette felt startede i efteråret 1849 og fortsatte størstedelen af 1850. Der arrangeredes skillingsindsamlinger i lukkede bøsser, så også de lavere klasser kunne lægge deres skærv, der afholdtes maskerader, indsamledes penge på subscriptionslister, samledes penge ved rejsegilder, foranstaltedes lotterier o. s. v., og efter slaget ved Isted samledes der også tøj ind til de sårede. Det blev til tusinder af rigsbankdalere, som sendtes ind til formanden for Cen-

tralkomiteen til understøttelse af de sårede og faldnes efterladte, C. A. Meyer i København.³ Den Slesvigske Forenings almindelige politik og aktiviteter var kun for mænd; men i en del af disse indsamlinger var det overdirektionens kvindelige slægtninge, der førte an.⁴ Baggrunden for denne mægtige aktivitet var dog ikke kun filantropisk. I anledning af et smukt indsamlingsresultat fra Sundeved udtrykte Andreas Christiansen det således over for et par filialforeninger: »På Sundeved har alle, såvel herre som tjener, deltaget ved at yde et bidrag en gang for alle. Dette er en kendsgerning, som mere end nok så mange smukke adresser viser *befolkningens sande følelser*, og det vil ikke forfejle sit mål, nemlig ud over den tilbørlige understøttelse af dem, der er blevet invaliderede og har mistet deres pårørende for slesvigernes skyld, også at vise folket, hvem der har de fleste slesvigeres virkelige sympati.«⁵ På den måde var indsamlingerne og lignende aktiviteter ganske på linje med partiets store petitions- og adressesager, som også skulle demonstrere styrken af de loyale slesvigeres sympatier.

Den politik, som foreningen førte, måtte naturligvis rette sig efter den til enhver tid givne situation, som skiftede meget under Treårskrigen og den nærmeste tid derefter. Det synes muligt at dele den tid, som foreningen virkede i, i tre perioder med hver deres særkende. I den første tid, fra november 1849 til marts 1850, førte den en offensiv politik, hvor den over for den danske statsledelse og omverdenen søgte at markere sit synspunkt. Fra marts til juli 1850 var dens aktioner af mere defensiv art, idet de var fremprovokeret af slesvig-holstenske aktioner. Den tredje periode, som varede fra freden i Berlin i juli 1850 til efteråret 1851, var præget af, at Danmark igen besad den fulde magt i hertugdømmet, men også af frygt for, at regeringens ejderpolitik, som man anså Tillisch som garant for, skulle blive opgivet.

Tiden november 1849 – marts 1850

Det første forsøg på en aktion fra den fælles Slesvigske Forenings side kom kort efter Nørbymødet. Rygter i Flensborg sagde i november 1849, at den slesvig-holstenske hær forberedte indfald i Slesvig fra Holsten, hvortil den havde trukket sig tilbage. Da der ikke syntes at være truffet modforholdsregler fra dansk side, måtte man frygte for den slesvigske centralkasses sikkerhed. Den var folkets ejendom,

Andreas Christiansens hjem, patricierhuset Holm 12 i midten af billedet. Her boede det danske medlem af den midlertidige bestyrelseskommission for Slesvig, kammerherre F. F. Tillisch under sit ophold i Flensburg 1849–50. Huset blev nedrevet i 1911. (Det kongelige Bibliotek).

og folket kunne og måtte forvente af foreningen, at den handlede i en sådan sag, mente Christiansen. Han opfattede altså foreningen som repræsentation for folket. Kassen burde ikke forblive i Flensburg, men føres ombord på et dampskib eller i sikkerhed i Sønderborg. En petition herom burde dog ikke udgå fra Flensburg, da den ville forurolige folk endnu mere, men fra filialforeningerne i Haderslev og Åbenrå.⁶

I løbet af et par dage fik overdirektionen den ønskede adresse fra foreningen i Haderslev. Frederik Fischer i Åbenrå synes derimod at have frarådet aktionen ud fra den betragtning, at den ville svække bestyrelseskommissionen ved at antyde mangel på tillid til dens forsigtighed.⁷ Tillisch var dog klar over de loyales frygt, og bestyrelseskommissionen havde straks taget forholdsregler til kassens sikring.⁸

Christiansen måtte nu give Fischer ret i hans vurdering.⁹ Det var en kedelig optakt til samarbejdet mellem de tre foreninger, at den Slesvigske Forenings præsident næppe havde undersøgt sagen grundigt nok, og i hvert fald fejlbedømt situationen.

Også på anden måde gav foreningen udtryk for manglende tro på bestyrelseskommissionens handlekraft, hvilket den mente skyldtes preussernes træskhed. I december 1849 henvendte den sig i en petition til statsrådet i København. Overdirektionen konstaterede med bekymring, at våbenstilstandsftalen ikke blev overholdt i Sydslesvig. Bestyrelseskommissionen manglede magt til at bringe sine bestemmelser til udførelse, ja dens magtesløse befalinger havde kun gjort den latterlig i befolkningens øjne. Mildhed ville *aldrig* påvirke slesvigholstenerne. På grund af kommissionens langmodighed var dens embedsmænd blevet mishandlet og skatterne ikke betalt, da dens trusler ikke var blevet realiserede. Overdirektionen mente, at to forhold var skyld i denne mislige situation, dels selve våbenstilstandens udformning, dels og især den preussiske politik, som omgik konventionens bestemmelser. Derfor ville ro og orden være umulig, og kongens loyale undersåtter fortsat føle sig værgeløse, så længe der var preussiske eller overhovedet tyske tropper i hertugdømmet Slesvig. Overdirektionens bøn til statsrådet var derfor, at Preussens politik ikke længere måtte have indflydelse på Slesvigs forhold, og, ifald omstændighederne ikke tillod en dansk besættelse af hertugdømmet, at en besættelse i hvert fald ikke skete med tropper, som tidligere havde været underlagt den tyske centralmagt og som sådanne været delagtige i oprøret.¹⁰

Den netop dannede gråstenske filialforening sluttede sig også hertil, og Frederiksklubben tilføjede, at den ulykkelige situation i Sydslesvig også styrkede modet hos det parti, som gik ind for oprøret.¹¹ På grund af sit kritiske indhold egnede petitionen sig ikke til offentliggørelse og blev derfor kun underskrevet af filialforeningernes direktioner. Den havde således ikke givet dem meget besvær. På den anden side kunne statsrådet ikke stille meget op med denne klage over bestyrelseskommissionens afmagt i Sydslesvig. Efter at have cirkuleret blandt ministrene blev adressen derfor henlagt.¹²

På dette tidspunkt arbejdede foreningen også på sit langtidsmål for Slesvigs fremtid. En stor petition til kongen skulle anmode ham om opfyldelsen af løfterne i proklamationen af 27. marts 1848. Løf-

terne citeredes i deres helhed. De var alt, hvad underskriverne som slesvigere ønskede. Deres bøn til majestæten var derfor, at der ved de kommende fredsforhandlinger intet måtte blive fastsat, som kunne hindre, at Slesvigs forbindelse med kongeriget blev så fast, at deres børn i fremtiden måtte være sikret imod en gentagelse af den ulykke, som det sidste halvandet år havde hjemstøt landet.¹³

Denne adresse til kongen skulle støtte regeringen ved fredsforhandlingerne og derfor indsendes, før disse begyndte for alvor. Efter et betydeligt arbejde fra foreningens side fik adressen meget stor tilslutning i befolkningen, så tidsrammen sprængtes.

Indsamlingen af underskrifter begyndte vel i slutningen af november 1849. Der skulle være social bredde i petitionen – Christiansen pointerede, at såvel den lille mand som den besiddende og jordbesiddende skulle skrive under og dermed yde sit til statens opretholdelse – og så mange underskrivere som muligt. Christiansen foreslog derfor Fischer, at det kunne være tilrådeligt at lade adressen transportere rundt med håndværkere som glarmestre og slagtere og med handlende for at få folk i Åbenrås omegn til at skrive under.¹⁴

I Flensborg var indsamlingen allerede ved at være afsluttet i begyndelsen af december 1849.¹⁵ Kort efter modtog overdirektionen de 6 eksemplarer af adressen fra farver Jürgensen i Gråsten med en meddelelse om, at adressen fra Rinckenæs også snart kunne ventes.¹⁶ Derimod var der vanskeligheder med at få adresserne fra Åbenrå og Haderslev. Der var ikke så mange underskrifter som ventet på de åbenråske, og for at modvirke det uheldige indtryk foreslog Christiansen Fischer, at man i en omstående attest anførte, hvad der havde afholdt de ellers så loyalt sindede beboere fra at skrive under.¹⁷

Ved juletid 1849 var der indsendt adresser fra næsten alle sogne i Haderslev vesteramt, men så godt som ingen fra østeramtet, men da våbenstilstandens afslutning nu nærmede sig, pressede overdirektionen på for at få de sidste indsamlet. Sent kom adresserne fra østeramtet,¹⁸ og på grund af frygten for den slesvig-holstensksindede borgmester Kier i Haderslev kom underskrifterne herfra endnu senere. Der var også kommet underskrifter fra Angel. I februar kom omsider de sidste af de 9011 underskrifter på adressen til Flensborg. Det var en betydelig opbakning, adressen havde fået. Kun én gang før, i slutningen af 1848, havde en loyal adresse fået større tilslutning i befolkningen.¹⁹

Dr. Levestamm havde imens forhørt sig fortroligt hos Tillisch, hvordan den danske regering så på, at adressen også afleveredes til de venligtsindede stormagter.²⁰ Da Tillisch spurgte statsrådet, fandt dette, at det var meget ønskeligt, at en sådan udtalelse fremkom, men at man kunne nøjes med at overbringe den til den mæglende magts regering, altså til den engelske udenrigsminister lord Palmerston. Statsrådet lagde i øvrigt megen vægt på, at adressen også offentligjordes i aviserne. Derved ville dens virkning øges. Det skete også senere hen.²¹ Udkastet til den Slesvigske Forenings henvendelse til stormagterne var vist en højtravende udtalelse på fransk af dr. Levestamm.²² Statsrådet lavede et helt andet udkast til henvendelsen til England, som efter nogle få ændringer fra Tillischs hånd den 5. marts 1850 overrakte oberst Hodges af en deputation fra foreningen sammen med en afskrift af kæmpeadressen.²³ Originaladressen sendtes samtidig til København, hvor den sikkert fandt en velvillig modtagelse.²⁴

Hodges havde anbefalet sin udenrigsminister at give et beroligende svar på denne henvendelse, da der i den sidste tid var opstået megen forbitrelse blandt de dansksindede.²⁵ Palmerstons svar var i overensstemmelse hermed, at den engelske regering ville gøre alt for at sikre en heldig afslutning af forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland, og at den håbede, at det tidspunkt ikke var fjernt, hvor underskriverne af adressen ved en sikker og ærefuld fred ville blive belønnede for deres loyalitet imod deres konge og for deres tålmodige og ordentlige udholden af de talrige onder, som uundgåeligt ramte et land, der blev krigsskueplads.²⁶ En kopi af dette svar sendte Christiansen som ventelig statsrådet til underretning.²⁷

Den nystiftede angelske filialforening havde nok givet sin tilslutning til den store adresse; men i en separatadresse til kongen, underskrevet af 153 medlemmer i januar 1850, gav den udtryk for en noget anden indstilling. Der henvistes heri til en kongelig proklamation af 27. august 1849, som var meget konservativ i forhold til proklamationen af 27. marts 1848. Forskellen ses lettest ved, at 1848-proklamationen lovede slesvigerne en fri forfatning, hvis de ville være kongen tro, mens 1849-proklamationen fremhævede, at de slesvigerne, som havde bevaret troskaben, ville have den bedste løn i deres egen bevidsthed og i det eksempel, de efterlod deres børn! Den fri forfatning nævntes ikke i denne proklamation.²⁸ I nøje overensstem-

melse med denne konservative ånd handlede den angelske takadresse om majestætenes kærlighed til slesvigerne og filialforeningens kærlighed og tak til majestæten. Den ærede lov, ret, sædelighed og orden i folket.²⁹ Over for Palmerston afgav denne aktive filialforening også en erklæring i samme ånd underskrevet af 291 mænd. De fandt, at der ikke ville være nogen velsignelse i landet, før kong Frederik den 7.s retfærdige hånd atter beherskede det. I bestyrelseskommissionens håndhævelse af loven så disse angelboer kun en ordnet øvrighed, som var af Gud og indsat af kongen, som den anså som sin eneste retmæssige herre. Af Palmerston ønskede filialforeningen kun hans medvirken til, at den fremmede indblanding i Slesvigs anliggender kunne ophøre, så der kunne komme fred i landet.³⁰ Palmerston gav på dette et lignende svar som til overdirektionen.³¹ Også den Danske Forening for Als og Sundeved sendte en adresse til Palmerston, som fulgte linjen i den Slesvigske Forenings henvendelse, og som den derfor ikke modtog noget svar på.³²

I den store adresse til kongen havde den Slesvigske Forening erindret om løfterne i proklamationen af 27. marts 1848, men ikke sagt noget om hvornår og hvordan, de burde indfris. Dette problem drøftedes allerede i december 1849 af de ledende mænd i de tre oprindelige foreninger.³³ Den 30. januar 1850 skulle den danske rigsdag åbnes med deltagelse af to slesvigere, Laurids Skau og Knud Knudsen fra Forballum, og den tanke var derfor ikke fjern at lade dem repræsentere foreningens synspunkter. De indkaldtes til et møde med repræsentanter for de loyale i hertugdømmet den 18. januar hos gæstgiver Caspar Hansen i Løgumkloster. Initiativet dertil kom nok fra H. A. Krüger, Bevtoft,³⁴ og samlede ud over ham og et antal ansete mænd fra Tønder, Åbenrå og Løgumkloster amter også repræsentanter for den Slesvigske Forening i Flensborg og Frederiksklubben i Åbenrå.

På mødet var dog af de to rigsdagsmænd kun Knudsen til stede. Det har næppe heller været så nødvendigt for Skau, som var medlem af filialforeningens direktion i Haderslev og deltager i Nørbymødet, at deltage i Løgumklostermødet. Forsamlingen tog naturligvis bestemt afstand fra oprørerne og tilsluttede sig bestyrelseskommissionen som den eneste lovlige regering i landet. Med hensyn til fredsslutningen og Slesvigs fremtid udtalte forsamlingen med akklamation, at slesvigerne havde tre ønsker:

1. En fast og inderlig forbindelse med Danmark, og at kongen skulle beskytte slesvigerne mod en selvstændighed, som kunne blive farlig.
2. Slesvigs udelelighed.
3. Slesvigs befrielse fra Holsten, hvortil det ikke ville knyttes med noget bånd, af hvad navn det så end kunne kaldes.

Desuden holdt Krüger og Andreas Christiansen taler, i hvilke embedsstanden og adelen betragtedes som oprørets årsag, og som modtræk mod deres indflydelse blev bl. a. foreslået, at jurister ikke burde have ikke-juridiske embeder. Der burde tillige indføres frie kommuner, offentlig mundtlig rettergang og forligelseskommissioner med dømmende myndighed. Men en fri forfatning kunne og burde ikke indføres med det samme i hertugdømmet.³⁵

Christiansen rejste derpå i barsk vintervej til Haderslev for at delagtiggøre direktionen dér i disse resultater. Den var ganske enig i det ønskelige i en stadig kontakt til den danske rigsdag og i, at man gennem overdirektionen skulle meddele de to rigsdagsmænd den Slesvigske Forenings bestemte mening om hertugdømmets fremtid og også give dem de nødvendige beretninger om folkestemningen her. Knudsen og Skau var at betragte som foreningens repræsentanter i Rigsdagen. I denne situation kommer foreningens funktion som parti endnu tydeligere frem. Knudsen havde åbenbart på mødet accepteret tanken, og Skau kunne ikke være i tvivl om hensigten, idet Christiansen straks sendte ham protokolekstrakt af mødet i Haderslev-direktionen samt en afskrift af den adresse, som var blevet resultatet af drøftelserne i Løgumkloster og Haderslev.³⁶ Overdirektionen havde dog senere næppe megen kontakt med de to rigsdagsmænd; men i en enkelt situation i november 1851 sendte den dog Skau afskrift af en adresse, for at han kunne meddele Rigsdagen den.³⁷

Resultatet af overvejelserne i Løgumkloster og Haderslev var blevet en adresse til kongen, som specificerede den Slesvigske Forenings ønsker om Slesvigs fremtid på grundlag af proklamationen af 27. marts 1849. Denne adresse viser altså noget nøjere, hvor foreningen placerede sig politisk. Adressen fastslog, at for at virkeliggøre Slesvigs selvstændighed – hvad der var den danske regerings grundsynspunkt i skarp modsætning til den slesvig-holstenske opfattelse – for så vidt den kunne bestå med den almindelige stats vel, foreslog man

en ny organisation med en bestemt repræsentation på den danske rigsdag i alle almindelige, hele staten vedkommende spørgsmål, og en speciel landdag for Slesvigs anliggender. Den Slesvigiske Forening mente dog, at det ville være imod Slesvigs sande interesser at have en særlig slesvigsk minister, men derimod ikke at have slesvigiske kontorer i de fælles ministerier. I lokaladministrationen af Slesvig skulle hertugdømmet opdeles i 7–8 store landdistrikter, som hvert indesluttede en købstad og var ledet af en præsident under centraladministrationens ministerier i København, altså en slags amtmand for både by og land. Justitsen skulle også omorganiseres i den retning, som var skitseret på Løgumklostermødet. Men hvornår disse ønsker skulle gå i opfyldelse, skulle kongen selv bestemme, hed det i adressen. Men en fremmed magt (Preussen) måtte ikke kunne blande sig i danske anliggender. Derfor måtte den fri forfatning udsættes, til der herskede ubetinget lydighed imod regeringen. De loyale slesvigere nærrede tillid til, at der ikke i mellemtiden ville ske skår i Slesvigs nøje og virkelige tilslutning til kongeriget eller dets materielle og åndelige adskillelse fra Holsten og Lauenborg.³⁸

Det ses således, at foreningens ledelse af liberale flensborgske købmænd nok ønskede en fri folkelig forfatning, men ikke indført straks, hvis dette betød, at slesvig-holstenerne igen vandt indflydelse. Vigtigst for foreningen var at sikre den statsretslige forbindelse med kongeriget, og at slesvig-holstenernes magt stækkedes i fremtiden. Administrativt skulle Slesvigs stilling til kongeriget blive, hvad den havde været til Holsten før 1848. Inddelingen i 7–8 områder under overpræsidenter i nær kontakt med København skulle formindske den provinsielle slesvig-holstenske indflydelse og ydermere give administrativ ensartethed i hertugdømmet, som netop var kendt for sin store forskelligartethed indenfor administrative og retslige forhold. Dette ville ligesom ændringerne i justitsen have mindsket advokaternes betydning, og de var jo netop fortrinsvis slesvig-holstenerne. Endelig ville fri kommuneforhold nok have styrket de lavere klasser, hvor slesvig-holstenerne kun havde ringe indflydelse.

Tiden marts – juli 1850

Dagen efter afleveringen af den store adresse til oberst Hodges kom en preussisk kommissær Vollpracht, der uofficielt skulle sondere stemningen i hertugdømmerne, til Flensborg. Det danske statsråd

havde instrueret sin gesandt i Berlin om at protestere imod dette brud på våbenstilstandskonventionen. Dette gjorde han og meddelte desuden Tillisch i Flensborg, at det var meget vigtigt, at bestyrelseskommissionen undgik enhver officiel kontakt med Vollpracht, da hans indgriben i Slesvig var ganske ubeføjet.³⁹ Dette standpunkt stod den Slesvigske Forening også på og burde af den grund undlade enhver forbindelse med ham; men foreningen var på den anden side nødt til at modvirke de slesvig-holstenske indtryk, kommissæren ville få, og kunne som uofficielt organ også gøre det. Vollpracht blev derfor ikke kun opsøgt af de slesvig-holstensksindede, men også af de loyale. Endda fra filialforeningen i Angel kom der en deputation med en adresse, som udtalte, at den overlod det til kongen at ordne Slesvigs forhold, men at proklamationen af 27. marts 1848 var retningsgivende for den – her fulgtes altså overdirektionens linje.

Fra de loyale i Flensborg kom flere deputationer, der udtalte sig for en nærmere forbindelse med kongeriget.⁴⁰ Det var den Slesvigske Forening i byen, deputerede fra Handelsforeningen, Borgerforeningen og af skipperne og søfarere. Deres henvendelse skete sandsynligvis i samråd med overdirektionen. Det var i hvert fald tilfældet med skippernes. Disse gjorde straks Vollpracht opmærksom på, at Tyskland ikke havde ret til at sende kommissærer for at undersøge folkestemningen, men at de ville oplyse ham om flertallets synspunkter. På hans bemærkning om, at slesvigerne ønskede selvstændighed, svarede denne deputation, at de fleste slesvigerne hellere ønskede den tættest mulige forbindelse med kongeriget og åndelig såvel som materiel adskillelse fra Holsten, og at proklamationen af 27. marts 1848 indrømmede slesvigerne mere frihed, end det syntes dem gavnligt for Slesvigs vel. Andreas Christiansen var i stand til at referere dette nøje, for blandt medlemmerne af deputationen var dr. Levestamm, som i øvrigt ville overrække Vollpracht den af ham selv forfattede adresse til stormagterne, som havde været foreslået den flensborgske direktion; men andre, bl. a. Christian Hansen jr., altså endnu et fremtrædende medlem af foreningen, fandt, at dette gik ud over deres beføjelser.⁴¹ Overdirektionen vidste vel, at der ikke var meget at opnå ved deputationer; men på den anden side kunne de ikke skade. Den skyndte sig derfor at forberede filialforeningerne i Åbenrå og Haderslev på, at Vollpracht måske ville rejse derhen.⁴²

Af lignende defensiv art var en protestadresse kort efter, som var

foranlediget af en gruppe slesvig-holstenere, der var rejst til Berlin som »deputation« fra hertugdømmet Slesvig. Foreningen stiledede adressen til den danske gesandt i Berlin og forsikrede ham om, at størstedelen af Slesvigs befolkning var loyalt sindet, og at det var en anmasselse fra disse personer at kalde sig deputation, da de ikke engang var valgt dertil af den vildførte minoritet af den slesvigske befolkning. Det var kun direktionerne, som skrev under på adressen, da befolkningen var træt af underskriftsindsamlinger efter kæmpeadressen til kongen i begyndelsen af året. Dog kom der en adresser til gesandten i den sædvanlige kongetro stil fra Angel underskrevet af 120 beboere.⁴³

Overdirektionen følte derimod, at det var en betydeligt farligere situation, da der i begyndelsen af april 1850 sendtes en slesvig-holstensk deputation til København. Foreningen i Angel foreslog at modvirke dette forsøg på at vinde tid og vildføre den danske regering ved selv at sende en deputation til København. På »højere sted«, vel Tillisch, var man også af den mening, at det ikke kun ville være en god, men også nødvendig forholdsregel.⁴⁴

I løbet af få dage lykkedes det at få valgt repræsentanter fra de fleste filialforeninger og egne, hvor der ikke eksisterede en sådan.⁴⁵ Lørdag den 20. april afgik deputationen med dampskibet Waldemar fra Flensborg. Deltagerne var senator, farver Bahnsen fra Åbenrå, købmand de Wolff fra Haderslev, købmand Erich Hansen fra Flensborg, Stadthauptmann Hansen, Sønderborg, fra den Danske Forening for Als og Sundeved, gårdejer, deputeret H. A. Krüger, Bevtoft, fra Haderslev vesteramt, gårdejer Evald Clausen fra Harreslev, gårdejer Jes Jessen fra foreningen for Gråsten.⁴⁶ Det var således ikke formændene, der var blevet afsendt. Jes Jessen havde fra sin direktion fået en instruks, som byggede på den store adresse til kongen, nemlig at der ikke måtte ske noget skår i Slesvigs nøje tilknytning til kongeriget i tiden, før det fik en fri forfatning, samt at oprørets ledere skulle drages til ansvar.⁴⁷ I København holdt deputationen samråd og valgte som ordfører Erich Hansen fra Flensborg. Nu afslørede det, at overdirektionen allerede havde udformet den adresse, der skulle overrækkes kongen. Den fandt nok alles bifald; men det blev fra alle sider bemærket, at den ikke var tilstrækkelig, og det kritiseredes, at adressen ikke på forhånd var blevet diskuteret af alle foreninger og repræsentanter for folket. Deputationen var bestemt

ikke tilfreds med overdirektionens handlemåde og formulerede nu selv petitionen, som afleveredes i audiensen hos kongen på Frederiksborg den 23. april.⁴⁸

Petitionen protesterede indledningsvis imod den holstenske deputation, som anmassede sig til at optræde på slesvigernes vegne. Derpå gentog deputationen foreningens politiske opfattelse ud fra kongens proklamation af 27. marts 1848. Deputationen frygtede dog, at en øjeblikkelig gennemførelse af proklamationen ville vanskeliggøre forholdene, og bad derfor kongen regere suverænt, men i proklamationens ånd, for en tid, indtil orden igen havde indfundet sig ved tilflytning af loyale embedsmænd. Dette kunne lettest gøres ved at flytte nordslesvigske loyale embedsmænd til Sydslesvig og anbringe danske kandidater med kendskab til slesvigsk ret i Nordslesvig. Sluttelig foreslog deputationen, at der før indførelsen af en slesvigsk landsforfatning burde indføres et kommunevæsen, og en fri udvikling af kommuneforholdene fremmes, for at folkets deltagelse i offentlige anliggender kunne få en fast grundvold.⁴⁹

Frederik 7. svarede deputationen meget venligt og nævnte særlig proklamationen af 1848 som den basis, hvorpå Slesvigs stilling efter hans kongelige vilje burde ordnes. Det gjorde sikkert et dybt indtryk på deputationen, at han bad den om at tage en hilsen med hjem til hans kære, tro slesvigere. Derpå blev den indbudt til taffel hos kongen og senere opfordret til at bese slottets mærkværdigheder. I de følgende dage knyttede deputationen kontakter med de danske ministre, så resultatet for den Slesvigske Forening må betegnes som yderst positivt.⁵⁰

Det problem, der lå bag deputationens afsendelse, nemlig at hindre slesvig-holstenerne i at vinde gehør for deres tanker i København, løstes dog ikke.⁵¹ Andreas Christiansen mente fejlagtigt, at nye adresser bare ville være gentagelser og derfor overflødige, medmindre de undertegnedes af den ganske befolkning, hvad der ikke var tid nok til. Med hensyn til udsendelsen af repræsentanter konstaterede han trist, at slesvig-holstenerne havde mere opbakning end de loyale slesvigere. Måske kunne man løse problemet ved at sende delegerede til København for en længere tid for at overvåge, hvad der skete af interesse for Slesvig. Ved indirekte valg fra filialforeningerne og de distrikter, hvor foreninger ikke fandtes, burde de udpege én eller flere repræsentanter. Ved at foreslå dette over for H. A. Krüger var

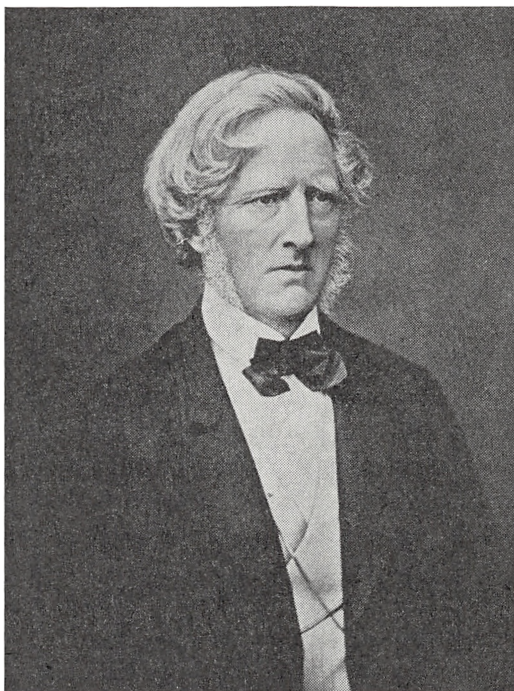
det vel Christiansens hensigt, at han skulle gå ind på ideen, hvad der vist ikke skete. Efter storkøbmanden Andreas Christiansens mening ville de nødvendige penge ikke frembyde noget problem, dog var det sikkert pengemangel, som var den stærkeste hindring for et sådant projekt.⁵²

Tiden juli 1850 – juli 1851

I det følgende års tid var den Slesvigske Forenings politik endnu mere præget af forholdet til Tillisch, som man nu åbent erklærede var garanten for den politik og administration i Slesvig, som foreningen ønskede. Tillischs mål var nu at skabe den højest mulige forening mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig og den størst mulige adskillelse mellem hertugdømmerne Slesvig og Holsten, og det var jo netop foreningens erklærede mål. Han mente dog også, at man ville skuffes, hvis man antog, at hele det loyale parti eller endog den største del af det var enig heri. Derimod var alle enige i en ubetinget tillid og hengivenhed til kongen, og dette foreningspunkt antog han, at man burde se at nå og sikkert ville nå.⁵³ Det kan derfor ikke undre, at forholdet mellem den Slesvigske Forening og Tillisch var godt.

Da nu tiden for våbenstilstandsperiodens ophør nærmede sig, forberedte den danske regering sig på at skulle overtage styret igen i Slesvig. Blandt de personer, som Tillisch fandt skulle deltage i administrationen, var grev Carl Moltke og L. N. Scheele begge konservative helstatsmænd.⁵⁴ Regeringen havde også tænkt på en mulig anvendelse af tidligere regeringsråd Johannes Höpfner som ny departementschef.⁵⁵ Slesvig-holsterne hadede disse mænd, og hos de loyale var disse loyale holstenerne heller ikke populære. Men Tillisch havde tænkt sig at anvende disse eksperter i administrationen, og ved en adressekampagne fra de loyale i Slesvig til fordel for de nævnte herrer ville han kunne udviske indtrykket af, at alle i hertugdømmerne var imod dem. En holstensk delegation i København havde nemlig udtalt sig imod deres anvendelse i den slesvigske administration.

Udkastet til denne adresse synes dr. Levestamm at have forelagt Tillisch den 17. juni 1850, før det fremlagdes i et direktions- og komitémøde. Han bad Tillisch om efter forgodtbefindende at tilføje eller stryge noget, eventuelt det hele.⁵⁶ Nogle dage senere sendtes

Dannevirkes redaktør Peter Christian Koch (1807–80) var blandt de ledende i den haderslevske filialforening og var dens kontaktperson til overdirektionen i Flensborg. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

adressen til filialforeningerne og til Krüger i Bevtoft og dr. Levin i Løgumkloster. Apoteker Nagel, som netop havde dannet en ny Slesvigske Forening, fik den også tilsendt.⁵⁷

Filialforeningerne, dr. Levin og apoteker Nagel samt den Danske Forening for Als og Sundeved underskrev adressen; men Haderslev ville ikke.⁵⁸ Redaktør Koch meddelte straks, at man afslog at underskrive adressen. Overdirektionen søgte at presse direktionen til underskrift ved at henvise til, at der var kommet positive svar fra næsten alle steder, og at direktionen i Haderslev som den eneste repræsentant for byens loyale befolkning ikke kunne unddrage sig det.⁵⁹

Den haderslevske direktion fandt derimod, at hvis man i modsætning til den holstenske deputation udtalte tillid til Scheele og Moltke, så accepterede man tanken om særegne slesvigske institutioner som et

slesvigsk statholderskab, statsråder, hvad man ikke ville og derfor heller ikke ville foreslå kongen eller rigets ministre.⁶⁰ Naboforeningen i Aller kunne heller ikke tiltræde adressen, men motiverede ikke engang sin afvisning af den. Dette frembragte et noget skarpt svar fra overdirektionen, at vel var det en selvfølge, at enhver direktion skulle handle efter sin overbevisning; men en filialforening var også de andre skyldig at angive sine bevæggrunde, og ikke kun dissensen.⁶¹

Fire dage efter freden i Berlin, den 6. juli 1850 kunne overdirektionen sende de ønskede tillidsadresser til statsrådet.⁶² Foreningen i Angel havde sendt sin som en af de sidste. Den ønskede, at Scheele udelt måtte bevare kongens nåde og velvilje.⁶³ I modsætning hertil var Krügers holdt som en almenerklæring. Med henvisning til denne form fik Andreas Christiansen overtalt direktionen i Haderslev til at sende en tilsvarende almen erklæring. Her hed det, at de slesvig-holstenske udsendinge i København havde fremstillet de mænd, som var forblevet deres konge og ed tro, som forhadte af folket og derfor ubrugelige til slesvigske embeder. Dette var vitterlig en usandhed. Den haderslevske filialforening forsikrede, at den villigt og gerne adlød enhver embedsmand, som havde kongens tillid, og at det ville være en sjælden og stor anbefaling for en embedsmand, at han ingen sympati havde for det oprørske parti.⁶⁴ Adresserne læstes i statsrådet; men fik ellers ingen betydning, da de nævnte mænd alligevel ikke blev inddraget i hertugdømmets administration.⁶⁵ Men sagen havde igen vist forskellene imellem de enkelte dele af foreningen.

Kort efter kom det til det blodige slag ved Isted, og den danske magt strakte sig atter ned til Danevirke. De loyale slesvigere glædede sig over denne fremgang. Formanden for filialforeningen i Skovsende ville indsende en adresse til »den danske hær«. Overdirektionen mente, at takken hellere burde udtales gennem krigsministeren; men først skulle den forelægges de andre filialforeninger. Adressen synes derpå at være blevet syltet.⁶⁶ Overdirektionen mente heller ikke, at det ville være rigtigt eller finde almindelig tilslutning at give regeringen et tillidsvotum i de første dage af dens herredømme, sådan som M. A. Jürgensen i Gråsten åbenbart havde gjort. Regeringen skulle nu med hærens fremrykken udfolde den største virksomhed og handle strengt upartisk.⁶⁷

Overdirektionen var åbenbart i nær og enig kontakt med Tillisch. Et par måneder senere takkede foreningen i Angel dog Tillisch i de

sædvanlige højstemte udtryk og bad ham om ikke at opgive værket, selv om frugterne ikke viste sig straks.⁶⁸

Derimod blev spørgsmålet om de oprørske embedsmænd, et emne, som de harmdirrende loyale hele tiden havde i tankerne, rejst meget hurtigt. På mødet i Løgumkloster den 18. januar 1850 havde forsamlingen foreslået at andrage bestyrelseskommissionen om straks at få afsat de oprørske embedsmænd; men H. A. Krüger havde mindet den om, at kommissionen kun var en halv dansk regering, og at man ikke ønskede at få embedsmænd, som kun var lidt bedre. Forsamlingen opgav derfor dengang at andrage om dette.⁶⁹ Men nu havde F. F. Tillisch som overordentlig dansk regeringskommissær overtaget styret af Slesvig med ansvar over for kongen alene. Regeringen var altså helt dansk. Den Slesvigske Forening gjorde nu Tillisch opmærksom på, at en vigtig sag var at udrense embedsstanden, fra hvilken kimen til revolutionen var kommet. Foreningen bad derfor Tillisch om at have hele sin opmærksomhed henvendt på, at besættelsen af de højere embedsmandsstillinger skete med loyale retskafne mænd, gennemglødede af kærlighed til kongen og landets vel.⁷⁰

Særlig nødvendig var adressen vel ikke, eftersom Tillisch allerede i bestyrelseskommissionens tid havde haft dette for øje. Men den Slesvigske Forenings tilhængere kunne i det følgende halve år se, at Tillisch virkelig med fast hånd tog fat på de slesvig-holstensksindede embedsmænd.⁷¹

En vigtig højstående embedsmandsstilling var ledelsen af Slesvigs kirke- og undervisningsnævn. Allerede i juli 1850 synes hadersleverne at have tænkt sig Flor som kultusminister og satte en adresse til kongen om dette i omløb.⁷² Tillisch ønskede næppe, at Flor skulle have denne post, og i hvert fald greb hans sekretær Regenburg særdeles kraftigt ind imod Flor gennem den Slesvigske Forening. Filialforeningen i Gråsten havde spurgt, hvordan det forholdt sig med denne sag, og svaret herpå affattedes af Regenburg, uden ændringer fra Christiansens side.

Regenburg nævnte først, at han tidligere havde ytret sig imod denne idé. Der var tre grunde dertil. For det første stred det imod foreningernes hidtidige grundsætninger kun at pege på en enkelt mand, nævnte Regenburg polemisk, idet han henviste til haderslevernes stejle holdning i tillidsaddressesagen til Carl Moltke og Scheele. Dette interne foreningsanliggende kendte Regenburg altså. For det

andet ville et andragende om et særskilt kultusministerium være i modstrid med foreningens tidligere opfattelse af, at det var ønskeligt med den størst mulige forening mellem Slesvig og kongeriget. Skulle Slesvig få en særskilt bestyrelse – hvad der blev tilfældet – ville skole- og kirkevæsenet ikke behøve andet end en chef med kendskab til lovgivning og forretningsgang. Det var ganske andre egenskaber end de i adresseudkastet fremhævede hos Flor, og han ville næppe komme på den rette post, om han ellers ville modtage den. Hans hidtidige virke ville hæmme en sådan embedsmandsstilling og omvendt. Og for det tredje havde kongen udnævnt en notabelforsamling fra hele monarkiet til at fremsætte forslag til organisationen af hertugdømmets fremtidige bestyrelse. Det var derfor ubetimeligt at fremkomme med ønsker og adresser derom, før kongen havde fået notablernes betænkning.⁷³ Også filialforeningen i Bov meddelte overdirektionen denne opfattelse og lagde derved overdirektionens autoritet i vægtskålen til fordel for Tillischs synspunkt.⁷⁴ Adressen fik alligevel betydelig tilslutning, og i slutningen af august 1850 kunne Tillisch ikke modvirke den på anden måde end ved at udnævne en anden person, nemlig Regensburg, som den 1. september 1850 blev udnævnt til foreløbig at overtage de til kirke-, skole- og undervisningsvæsen henhørende sager.⁷⁵ Håbet om at få Flor blev alligevel ikke opgivet. Adressen fik i Angel 217 underskrifter, 505 i Flensborg, 113 i Husum (!) og blev underskrevet af deputeretkollegierne i Åbenrå og Haderslev, samt af direktionerne for filialforeningerne i Tyrstrup herred (Aller), Åbenrå, Tinglev og på Als.⁷⁶ I denne sag var der altså også betydelig uenighed imellem foreningens forskellige dele.

Når der således var et nært samarbejde mellem Tillisch og den Slesvigske Forenings overdirektion, ville dette sandsynligvis også sætte sine spor på sammensætningen af den notabelforsamling, som skulle nedsættes i henhold til kongens kundgørelse af 14. juli 1850 for at overveje en plan for monarkiets ordning.⁷⁷ Notabelforsamlingens resultater ville selvfølgelig i høj grad afhænge af, hvem der blev medlemmer, og især af de slesvigske medlemmer. Det synes, som om Tillisch fik en liste af Regensburg, hvor 7 af de 13 mænd havde en vis tilknytning til den Slesvigske Forening, mens finansminister grev Sponecks liste rummede 3 eller 4 sådanne af 7 foreslåede mænd. Men Tillisch havde også spurgt Andreas Christiansen, om hvilke

ansete mænd, han kunne foreslå. Hans svar kom allerede den 24. juli 1850, altså før forholdene i Sydslesvig atter var i orden, så han kunne sætte sig i forbindelse med mænd dér. 8 eller 9 af de 10, Christiansen foreslog, havde en vis tilknytning til den Slesvigske Forening. De foreslåede var borgmester Lassen, købmand H. Wilhelm Schmidt, købmand Erich Hansen, broskriver Christian Hansen jr., alle Flensborg, deputeret oldemand Hans Jensen, H. A. Krüger i Bevtoft, dr. Claus Manicus, tidligere i Eckernförde, Stadthauptmann Hansen i Sønderborg, senator, farver M. Bahnens i Åbenrå og regningsmand og gårdejer Dethlef Lassen i Strukstrup.⁷⁸ Der rokredes frem og tilbage med navnene på de slesvigske notabler, som til sidst blev professor Christian Paulsen, dr. Manicus, godsejer Hagemann, etatsråd Prehn, agent H. C. Jensen, købmand Caspar Christiansen (Andreas C.'s bror) H. A. Krüger, Laurids Skau og amtmand Davids.⁷⁹ Det vil sige, at 5 eller nærmest 6 af de 9 slesvigske medlemmer havde tilknytning til den Slesvigske Forening. Det var da også Tillischs opfattelse, at notablerne burde vælges efter den hensigt at sikre det ejerdanske program⁸⁰ At man ikke på dette punkt havde vurderet de slesvigske notabler (bortset fra Prehn) forkert, viste sig også, da de sammen med de seks danske notabler vedtog en ejerdansk flertalsindstilling. Dens tanker strandede imidlertid på holsternes og tyske magters modstand.⁸¹

Det var også udlandets modstand imod det tillischske regerings-system, som tvang ham bort fra posten som slesvigsk minister. Da det i februar 1851 rygtedes, at Tillisch var ved at blive frataget posten som overordentlig regeringskommissær for Slesvig, var virkningen en vis opstramning af den Slesvigske Forening, som ellers var ved at gå noget i opløsning. Foreningens direktioner underskrev da to adresser til kongen, én om det ofte udtalte ønske at få en nærmere forbindelse med Danmark og en adskillelse fra Holsten, én om at måtte beholde Tillisch.⁸² Nu blev Tillisch slesvigsk minister i marts 1851, og han fortsatte aktivt i dansk retning i hertugdømmet. Da hans afgang forlød i første uge af juli 1851, kom der derfor en proteststorm fra de loyale i Slesvig.

De 8 slesvigske notabler (Prehn var fraværende) udtrykte i en skrivelse til premierministeren A. W. Moltke dyb bekymring over denne »kalamitet«. De frygtede nu for, at der ville ske et systemskifte og frugterne af tre års kamp forspildes. Det ville være en

uoprettelig ulykke for landet at miste Tillisch, selv om der ikke tilsigtedes nogen systemforandring. De håbede at kunne beholde Tillisch.⁸³

Overdirektionen sendte til premierministeren fire adresser, som udtrykte tillid til Tillisch. En storm satte ind, idet der den 11. juli indkom 31 tillidsadresser til Tillisch underskrevet af 1300 agtede mænd.⁸⁴ Den Slesvigske Forening og de danske foreninger udtrykte det samme som notablerne (det var også en af dem, dr. Manicus, der førte pennen), nemlig at det var en kalamitet, og at de frygtede for, at det ikke kun var et person-, men også et systemskifte.⁸⁵ Det blev både et person- og et systemskifte. Bardenfleth, Tillischs svoger, afløste ham som slesvigsk minister, og på den måde skete der ikke den store ændring; men hele ministeriet fik et stærkere helstatspræg, og efter det korte juliministerium skulle helstatspolitikken blive åbent proklameret i januar 1852. Det var dette skifte, den Slesvigske Forening frygtede.

Foreningens reorganisering og ophør

Ved nyheden om freden mellem Danmark og Preussen i Berlin, i følge hvilken Danmark nu skulle overtage magten i hertugdømmet Slesvig fuldt ud, lyste Andreas Christiansen op: Nu var chancen der, nu skulle den Slesvigske Forening vokse sig stor.¹ I denne retning peger også de visioner, han havde, om at foreningen med dens 11 afdelinger og 2–3000 medlemmer, som han oplyste overfor professor Christian Paulsen og minister H. N. Clausen, var det helt rigtige organ til udbredelse af gratis skrifter til befolkningen som modvægt til de tidligere slesvig-holstenske propagandaskrifter. Det var gennem pressen, at oprørernes ledere især havde påvirket sydslesvigerne. Havde staten tidligere anvendt nogle tusinde rdl. til vejledning af pressen, så var staten blevet sparet for lige så mange millioner, mente han.² Derefter fulgte slaget ved Isted med dets mange faldne, og de loyale flensborgere fik andet at tænke på.

Situationen var nu en ganske anden, nu hvor bestyrelseskommissionen var ophørt med at eksistere. Fra dansk side kunne man nu vise sin påskønnelse af Andreas Christiansen og indirekte af den Slesvigske Forening. Så tidligt som i december 1849 havde konseilspræsident Moltke spurgt Tillisch, om der ikke var mænd, som p.gr.a.

loyalt sindelag og ofre for fædrelandet skulle belønnes med en nådesbevisning, – han tænkte navnlig på Christiansen.³ Tillisch troede dog ikke dengang, at det ville være hensigtsmæssigt. Som Tillischs ven og vært ville dette givetvis havde gjort et uheldigt indtryk af partiskhed. Da den yngre broder C. Christiansen nu på en indstilling fra krigsministeriet blev udnævnt til ridder, blev Andreas Christiansen det også med henvisning til, at han indtog en fremragende plads mellem de loyale slesvigere.⁴

I tiden derefter rejste Andreas Christiansen udenlands, vist til Sydtyskland og Frankrig i tre måneder og vendte først hjem ved juletid 1850. I følge foreningens almene statutter skulle der i oktober afholdes generalforsamling, ved hvilken lejlighed den midlertidige overdirektions funktioner skulle ophøre.⁵ Tiden gik; men der kom ingen indkaldelse til generalforsamling. Medlemmerne i Flensborg synes ikke at have vidst, om Christiansen var rejst, og hvem der remplacerede ham som ledende direktør i foreningen.⁶ Foreningens virksomhed i efteråret lå stille. Der kom fem breve fra filialforeninger til overdirektionen.⁷

Det ene brev var fra den store filialforening i Gråsten, som bekendtgjorde, at dens direktion og formænd fandt, at foreningens formålsparagraf nu for størstedelen var opfyldt, nemlig dens virke så længe bestyrelseskommissionen administrerede landet, og statutterne var derfor ikke længere svarende til øjemedet. Man ville indkalde til en generalforsamling i slutningen af året og opløse forbindelsen til stamforeningen i Flensborg og i stedet danne et nyt patriotisk selskab, hvis hovedformål skulle være at stræbe efter bedre kommunale forhold. Skulle overdirektionen have nogle krav til den gamle filialforening, måtte dette ske inden fjorten dage. I øvrigt regnede Gråstenforeningen også med venskabelige forhold i fremtiden og samarbejde, hvis man stræbte efter et fælles mål.⁸ Det ville dog ikke berøre hele den store gråstenske filialforening, idet dens Felsted-distrikt i september-oktober havde konstitueret sin egen filialforening.⁹

Andreas Christiansen gav den gråstenske forening ganske ret med de forslag for den Slesvigske Forenings fremtid, han lagde frem. Med udløbet af våbenstilstanden måtte den Slesvigske Forenings virksomhed hvile, da statutternes formålsparagraf for størstedelen var opfyldt. I øvrigt mente han heller ikke, at der eksisterede så meget foreningsaktivitet, at det nyttede noget at betale kontingent, hvad

der jo var et andet ømt punkt, han rørte ved. Nok skulle foreningerne fortsat eksistere, eller rettere vegetere, for så kunne de i påkommende tilfælde repræsentere befolkningen over for regeringen, hurtigt skaffe adresser til veje o. s. v.

Når der ikke var blevet indkaldt til nogen generalforsamling i tide, skyldtes det, at overdirektionen havde ment at kunne udskyde den, til han selv, Andreas Christiansen, som ledende direktør, var vendt hjem. Det var i øvrigt kun foreningen i Gråsten, som i mellemtiden havde krævet en nøje overholdelse af statutterne, skrev han til foreningerne.

På overdirektionens vegne foreslog Christiansen nu, at generalforsamlingen i stedet skulle afholdes den 5. februar 1851, hvad der ifølge statutterne skulle bekendtgøres én måned tidligere i aviserne. Overdirektionens dagsorden skulle have fire punkter:

1. Forslag om for en tid at lade foreningens virksomhed hvile.
2. Rådslagning om nyvalg af foreningsrepræsentanter og overdirektion.
3. Afsluttende oversigt over foreningens virksomhed.
4. Revision af årsregnskabet.

Da der ikke var tilstrækkelig plads til at samle et stort antal foreningsmedlemmer, foreslog Christiansen i stedet at sende en repræsentant med fuldmagt for hver enkelt filialforening.¹⁰

Dette udspil fra overdirektionens side afholdt foreløbig foreningen i Gråsten fra at gøre alvor af sin trussel om øjeblikkelig opløsning af forbindelsen til den Slesvigske Forening. Den ville deltage i generalforsamlingen, endda med to repræsentanter.¹¹

Foreningerne reagerede dog ikke straks på overdirektionens forslag, hvad der bekræfter det tidligere sagte om deres ringe aktivitet og opbakning af overdirektionen. Mødet måtte derfor atter udsættes, til der var kommet svar fra alle,¹² hvad der først skete omkring den 11. februar 1851. Mødet skulle derefter annonceres gratis i Dannevirke, Freia og Flensburger Zeitung, som var foreningernes blade.¹³

I spørgsmålet om den Slesvigske Forenings neddæmpning af sin aktivitet skiftede overdirektionen nu mening, fordi der var forlydende om, at regeringen ville tilbagekalde den overordentlige regeringskommissær Tillisch fra Flensborg og erstatte ham med en »upassende« lokalmyndighed.¹⁴ Denne nyhed, som vel stammede fra Til-

lisch selv, medførte straks bestræbelser i foreningen for at overbevise regeringen om de slesvigske tilstande, hvor Tillisch umuligt kunne undværes. Den Slesvigske Forening ville næppe heller kunne undvære Tillisch, hvis den ville have nogen større politisk betydning. Da stamforeningen i Flensborg den 21. februar 1851 valgte sine repræsentanter til generalforsamlingen, besluttede den derfor med stor majoritet at genoptage aktiviteterne, og dens repræsentanter skulle opfordre de andre til at samvirke under en ny overdirektion. Denne opfattelse tilsluttede overdirektionen sig.¹⁵

Til generalforsamlingen den 4. marts 1851 kl. 14 i Philipsens lokale i Flensborg indbød overdirektionen repræsentanter for alle filialforeninger, bortset fra Aller. Den inviterede også dr. Matthiesen fra Sønderborg samt særligt interesserede som Krüger, Bevtoft, og dr. Levin fra Løgumkloster.¹⁶ Repræsentanterne fra Haderslev og Åbenrå dukkede dog ikke op, og Krüger mødte heller ikke.¹⁷

Det centrale spørgsmål var foreningens formålsparagraf og dens fremtidige virke. Der forelå som sagt en ny situation med rygterne om Tillischs tilbagekaldelse. Andreas Christiansen havde oplysninger fra en »bestemt kilde«, vel Tillisch selv, at tilbagekaldelsen ikke stemte overens med Tillischs egen opfattelse, men var sket på kongens forlangende – han ønskede at få sin kære kabinetssekretær igen – og at regeringen havde benyttet dette til at komme til at anvende Tillischs kraft, idet der bagved lå intriger fra Scheeles side.¹⁸ Tillischs egen holdning i spørgsmålet var nu nok en anden end den, Christiansen kunne oplyse om. Realiteten bag ved sagen var, at kongen og regeringen overtog magten fra Tillisch som overordentlig regeringskommissær. Tillisch blev i stedet udnævnt til minister for Slesvig, en udnævnelse, der fandt sted den 5. marts 1851, dagen efter generalforsamlingen.¹⁹

De delegerede besluttede derfor at lade foreningerne træde i virksomhed igen, i overensstemmelse med overdirektionens opfattelse, men med en ny formålsparagraf, da den gamle fortrinsvis havde været beregnet på tiden under bestyrelseskommissionen. Man erklærede nu at ville arbejde for den tættest mulige tilslutning til det øvrige Danmark og for en fuldstændig adskillelse fra Holsten. Formålsparagraffen var altså nærmest blevet noget skærpet, idet separationen skulle være fuldstændig.

På selve mødet anvendtes tysk nok som det overvejende forhand-

lingsprog for foreningen, hvad der har irriteret nogle nordslesvigere. Mødet besluttede derfor, at alle fremtidige skrivelser til de dansksprogede filialforeninger skulle affattes på dansk.²⁰ At tysk kun af praktiske grunde var blevet anvendt som forhandlingssprog af den korresponderende direktør Andreas Christiansen, kan ikke betvivles. Han havde flere gange i foreningens historie opfordret nordslesvingerne til at bruge dansk. Haderslev og Åbenrå foreningerne havde gjort det, men foreningen for Gråsten og omegn kun fra tid til anden.²¹

Af andre organisatoriske problemer på mødet var, at filialforeningerne hidtil havde handlet for selvstændigt i den Slesvigske Forenings navn. I fremtiden måtte deres adresser kun indsendes gennem overdirektionen. Derved styrkedes overdirektionen, der desuden skulle effektiviseres ved en nedskæring af antallet af direktører til tre, som skulle vælges af samtlige filialforeninger. Den flensborgske stamforening beholdt dog den afgørende indflydelse, idet den skulle præsentere filialforeningerne for de 6 kandidater til valg af overdirektion. Indtil nyvalget skulle den gamle overdirektion fortsætte. Der tilsigtedes ved disse beslutninger en styrkelse af den Slesvigske Forening i den vanskelige situation, som man formodede var ved at opstå ved Tillischs afsættelse som overordentlig regeringskommissær.

For at modvirke denne besluttede generalforsamlingen, at der skulle afsendes to adresser til kongen, underskrevet af filialforeningernes direktioner, den ene om at beholde Tillisch som regeringskommissær for Slesvig, den anden om hertugdømmets nøje forbindelse med kongeriget og størst mulige adskillelse fra det tyske forbundsland Holsten.²² Til de organisatoriske problemer føjede sig de alvorlige økonomiske. Der var et underskud i den almene kasse på 408 mark courant, som vel til dels skyldtes de vanskeligheder, der havde været med at få inddrevet det statutmæssige fælleskontingent. Forsamlingen enedes nu om at fordele underskuddet på filialforeningernes betalingsduelige medlemmer. Men derudover var der en bred utilfredshed med det almene kontingents størrelse, hvad overdirektionen havde forudset før mødet og derfor foreslået nedsat fra 8 til 6 ß halvårligt.²³

Reorganiseringsarbejdet var i forgrunden på dette møde. Dr. Levin var villig til at starte en filialforening i Løgumkloster og udarbejde en ny organisationsplan. Få dage senere fremkom han med et for-

slag til en enklere og billigere plan, efter hvilken der kun skulle være én formand og ikke en hel direktion for de små foreninger. Dette forslag ses dog ikke at være blevet gennemført. Dr. Matthiesen fra den Danske Forening for Als og Sundeved var villig til at forelægge sin forening den i sin tid planlagte status, hvad der vist skal forstås som en fast forbindelse.²⁴ Og den flensborgske stamforening tog sig på at udarbejde nye statutter ud fra de nævnte hovedpunkter. Resultatet af dens arbejde mindede ganske betydeligt om de tidlige almene statutter, men var mere detaljerede, f. eks. vedr. stemmeforholdet mellem foreningerne indbyrdes. Forslaget til nye statutter blev dog næppe nogensinde godkendt af filialforeningerne og derefter trykt. Den flensborgske lokalforening var for øvrigt selv i støbeskeen, idet en kommission var nedsat til at formulere nye specialstatutter for den. Det væsentlige i disse nye statutter bestod deri, at den flensborgske forening blev en filialforening på linje (næsten) med de andre og med sin egen lokale direktion, som i udelukkende flensborgske spørgsmål var uafhængig af overdirektionen. Denne nye ordning, hvorefter overdirektionen ikke længere havde en dobbeltstilling som direktion for den flensborgske stamforening og overdirektion for alle filialforeningerne, må have været en lettelse for alle parter. Som et tegn på, at det var en ændring i mere demokratisk retning, kan desuden nævnes, at foreningens specialstatutter nu åbnede mulighed for at holde månedlige medlemsmøder med politisk diskussion.²⁵

I løbet af marts 1851 afholdt foreningen nyvalg til overdirektion efter de ny bestemmelser, som var blevet foreslået på generalforsamlingen den 4. marts. Stamforeningen præsenterede broskriver Christian Hansen jr., købmand Erich Hansen, redaktør af Flensburger Zeitung (som havde afløst Flensburger Correspondent) dr. Claus Manicus, stenhuggermester Klewing, købmand Neuffert og hjulmager Kruse som kandidater. Ved at oplyse, hvem den flensborgske filialforening havde foretrukket, og opfordre de andre filialforeninger til at gøre valget så enkelt som muligt lagde den gamle overdirektion et vist pres på de andre filialforeninger. Den ny overdirektion bestående af Chr. Hansen jr., Erich Hansen og Claus Manicus blev da også valgt næsten enstemmigt af foreningerne i Skovsende, Bov, Tinglev, Gråsten, Østangel og Flensborg. Felsted havde ikke villet vælge, Åbenrå og Haderslev havde ikke svaret – overdirektionen formodede, at de helt ville forlade den Slesvigske Forening. Med hensyn

til Sønderborg og Løgumkloster var det uvist. Under sådanne vanskelige forhold var de to af de nyvalgte direktører, Erich Hansen og Chr. Hansen jr. ikke villige til at tage imod valget, medmindre to medlemmer af den gamle overdirektion fortsatte over i den ny. Det viste sig, at Andreas Christiansen og Hans Jensen var villige dertil. Manicus, en gammel veteran i den dansk-slesvigske sag fra 1838, indtog så forsædet i overdirektionen sammen med Christiansen.²⁶

Det første og vigtigste problem var at sikre sammenholdet i foreningen. Det lykkedes endda Manicus i første omgang at få oprettet en ny lille filialforening i Lille Solt syd for Flensborg.²⁷ Hovedproblemet var imidlertid de nordlige foreninger.

Umiddelbart efter generalforsamlingen i marts 1851 havde Christiansen skrevet smigrende til foreningerne i Haderslev og Åbenrå om vigtigheden af en forbindelse til Nordslesvig, for sydpå trængte man til den livligere patriotisme og mere vågne følelse for nationalitet og borgerlig frihed, som fandtes nordpå. Men uden en statutmæssig forbindelse ville heller ikke Nordslesvig kunne udrette noget gavnligt, da Flensborg som hertugdømmets midtpunkt og regeringens sæde (også for det Slesvigske Ministerium) lettere og tidligere ville skaffe oplysninger om lurende farer og som centralt organ også lettere kunne bekæmpe en eventuel uenighed inden for de loyale slesvigeres egne rækker.²⁸

Hadersleverne og åbenråerne holdt sig dog for sig selv, og den ny overdirektion måtte gøre en særlig indsats for at få forbindelse med dem igen. Overdirektionen besluttede sig derfor til at gå ind på Haderslevs gamle krav om en langt mere uforpligtende forbindelse. I et brev den 21. maj 1851 konstaterede overdirektionen med beklagelse, at der nu kun fandtes et samarbejde mellem 5 eller 6 filialforeninger i nærheden af Flensborg. Årsagen til denne opløsning så den korresponderende direktør Manicus dels i, at de gamle statutter havde pålagt filialforeningerne for megen tvang, dels i at der nordpå fandtes mindre trang til at slutte sig sammen i et fælles modparti. Den sidste begrundelse dækker nok snarest over, at nordslesvigerne ikke syntes, at slesvigholstenerne dér længere var noget stort problem. Men den anden årsag var den vigtigste, for overdirektionen skitserede nu nogle principper, hvorefter kontakt mellem overdirektionen og filialforeningerne kunne foregå. Filialforeningerne skulle stå ganske frit til at følge deres egne lokalstatutter og være uden forpligtelse til at

yde pengebidrag til overdirektionen. Dennes opgave skulle være formidlende, kommunikere efterretninger og indlede fælles skridt. Der skulle ikke være forpligtelser i dette samarbejde udover dem, der fulgte af målet, nemlig Slesvigs fremgang og udvikling med Danmark.²⁹ Dette tilbud bifaldt foreningen i Haderslev ganske; men den pointerede, at den havde kunnet og fremdeles ville bestå uden bidrag til fællesforeningen.³⁰ Også den flensborgske filialforening var enig i disse principper om et løst samarbejde, som afløste generalforsamlingens forslag til nye almene statutter, men stod i øvrigt ikke så hårdt på det økonomiske.³¹ Hvordan Frederiksklubben stillede sig til dette forslag, kan vi desværre ikke se; men vi kan konstatere, at hverken Haderslev eller Åbenrå foreningen opløste forbindelsen til overdirektionen.

Filialforeningen i Felsted ville opløse forbindelsen til overdirektionen på grund af dennes brug af tysk sprog i korrespondancen og statutterne. Dette beklagede overdirektionen meget og argumenterede udførligt for den fortsatte beståen af en forbindelse. Det var kun af praktiske grunde, at tysk havde været anvendt hidtil. Det danske sprogs udbredelse stemte tværtimod overens med overdirektionens principper, og man ville nu anvende det i korrespondance og forhandlinger med de dansksprogede filialforeninger.³² Også denne forening lykkedes det at holde inden for samvirket.

Den største enkeltforening, filialforeningen i Gråsten og omegn, gik derimod bevidst sine egne veje. Dens trusel om afbrydelse af forbindelsen med overdirektionen i efteråret var kun gemt, ikke glemt. I foråret 1851 udarbejdede den nye statutter for foreningen, hvis navn blev Den Danske Forening for Gråsten og Omegn. Disse blev vedtaget på generalforsamlingen den 11. maj 1851 sammen med beslutningen om at træde ud af den Slesvigske Forening. Dette var på sin vis overraskende, fordi den ny forenings formålsparagraf svarede nøje til den Slesvigske Forening. Men § 2 bestemte, at sproget udelukkende var dansk, og sammenholdt med foreningens navneændring tyder det på, at en mere bevidst dansk holdning i foreningen havde forårsaget udmeldelsen. Kort efter havde foreningen ikke mere kontakt med overdirektionen i Flensborg.³³

Det lykkedes således at begrænse opløsningen af den Slesvigske Forening til en enkelt filialforenings udtræden; men meget liv i fællesforeningen var der ikke længere. Tillischs fjernelse som slesvigsk

minister efter udenlandsk pres kom så overraskende for den, så den ikke formåede at stille noget effektivt op.³⁴

Inden for den Slesvigske Forening vidste man i efteråret 1851, at det nu bar i retning af den konservative helstatspolitik. I oktober 1851 foretog de slesvigske og danske foreninger i hertugdømmet deres vel nok sidste indsats for at gøre opmærksom på deres og den loyale befolknings ønsker. Initiativet udgik fra den Danske Forening for Als og Sundeved, der i et foreningsmøde havde vedtaget, at der burde afsendes foreningsrepræsentanter til kongen for at bede ham *nu* at opfylde løftet i proklamationen af 27. marts 1848 om at lade indkalde deputerede fra Slesvig til den danske rigsdag. Baggrunden herfor var den udenlandske reaktions bestræbelser på at få indført provinsialstænder i Slesvig som i tiden før 1848. Dette kunne kun være en fordel for slesvig-holstenerne.³⁵

Den flensborgske filialforening ville kun afsende en repræsentant, hvis de andre foreninger også stillede repræsentanter, i alt 3 eller 4, ellers ville den sende en deputation.³⁶ Ingen af de andre filialforeninger ville stille en sådan repræsentant, flere, fordi det var for dyrt.³⁷ Det blev altså det alternative middel, adresserne igen, som i november 1851 vist samlede ca. 1160 underskrifter på en kortfattet protest til Rigsdagen mod, at stormagterne ville fremtvinge genindførelsen af provinsialstænderne.³⁸ Skau fik overdraget at overrække Rigsdagen denne henvendelse.³⁹

Det var selvfølgelig forgæves. Helstatspolitikken trængte mere og mere frem og blev ved ministerskiftet i januar 1852 fastslået med Januarkundgørelsen. Det ligger for at antage, at denne kundgørelse har givet den Slesvigske Forening et chok af samme art, som ramte den tidligere gråstenske filialforening. Efter kundgørelsen overvejede denne at opløse sig, men resignerede og besluttede at ville nøjes med at være et samlingssted for de loyale og støttede regeringen imod dens fjender. M. A. Jürgensen fratrådte måneden efter, vel sagten i protest.⁴⁰ Om både Harmonien i Haderslev og Frederiksklubben i Åbenrå ved vi, at de blev udelukkende selskabelige danske foreninger.⁴¹ Det synes at være en parallel udvikling.

Den 7. april 1852, omtrent samtidig med diskussionen i den tidligere gråstenske filialforening om den skulle opløses, bad den flensborgske lokalforening overdirektionen om et møde snarest muligt for at diskutere den så ofte ønskede opløsning af foreningen.⁴² Det

vides ikke, om det skete på det tidspunkt; men det er vel sandsynligt.

Konklusion

Den Slesvigske Forening var de dansksindede slesvigeres første politiske parti med kompliceret foreningsopbygning, medlemskontingent, blad, repræsentanter på Rigsdagen o. s. v. Det var en sammenslutning af alle anti-slesvigholstenske kræfter. Blandt disse var de gamle danske ledere fra før 1848; men de indtog ikke en førende position i foreningen. Hovedmængden af medlemmerne var loyale slesvigere af middelklasse, som af det slesvig-holstenske oprør og dets følger var blevet tvunget til at tage parti. Foreningen startedes ud fra to hensyn, dels at bevare Nordslesvigs danske særpræg dels at genskabe loyaliteten i den sydlige del; men det sidste blev det overvejende. Den politiske opfattelse var liberal, bortset fra foreningen i Angel, som var konservativ. Foreningens politik gik ud på en afsondring af Holsten og en nøje tilknytning af Slesvig til kongeriget. I sin politik lå foreningen nøje op ad regeringen og arbejdede tæt sammen med den. Under bestyrelseskommissionen, hvor styret af Slesvig endnu ikke var helt dansk og slesvig-holstenismen endnu ikke helt fjernet, var der sammenhold i foreningen. Men efter freden juli 1850 svandt sammenholdet, og de indbyrdes modsætninger mellem de dansk- og tysksprogede foreninger blev tydeligere. Alligevel lykkedes det at holde sammen på størstedelen af foreningen, indtil vel kursændringen i den danske regering i januar 1852 fratog medlemmerne håbet om opfyldelse af deres politiske mål.

UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet, København:

Statssekretariatet (Premierministerens og statsrådets sekr.) Journalsager 1849, 1850 og 1851. Forkortet: *Conseilspræs.* og journalnummer.

Slesvigske Ministerium 1. departement A og B. Pressesager XXXIV pk. 83.

Slesvigske Ministerium 3. departement. nr. 141 a og b. Akten der dänisch-schleswigschen Landesregierung (Flensburg provsti).

Andreas Christiansens privatarkiv. Kopibog 1849–51. Forkortelse: *Kopibog* med tilføjet dato og modtager.

T. A. J. Regensburgs privatarkiv (forkortet *privark.*). Afskrifter, excerpter og optegnelser m. m. vedk. politiske forhold i Slesvig 1848–50.

F. F. Tillischs privatarkiv (forkortet *privark.*). Med specifikation af læg.

Tillischs konceptbog A i dette privatarkiv var udlånt og har derfor ikke kunnet benyttes til undersøgelsen.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

Emmerlev sognekronike bd. I 1855–64.

Frederiksklubbens arkiv. Forhandlingsprotokol 1848–63.

Den Slesvigske Forening for Gråsten og omegn. Forhandlingsprotokol 1849–52, Statutter, medlemslister, korrespondence m. m. 1849–52. Forkortet *Sl.F.f.Gr.* med tilføjelsen *forhandlingsprotokol* eller *pk.*

Stadtarchiv Flensburg (forkortet StA):

A862 fasc. 2 Innere Unruhen und Aufruhr . . . 1851–65.

Det Kongelige Bibliotek, København:

Claus Manicus, brev nr. 910 til P. C. Koch, Ny Kgl., Samling 1763 fol.

TRYKTE KILDER

Adress-Buch der Stadt Flensburg 1847.

Chronologisk Samling af de i Aarene 1848, 1849 og 1850 udkomne Love. Dannevirke aug.-sept. 1849.

Flensburger Correspondent (senere Flensburger Zeitung) 1849–1850.

L. Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland I (1970) Udg. af H. V. Gregersen.

Statsrådets forhandlinger bd. 2 (1956). Udg. ved Harald Jørgensen.

Fremstillinger:

Kristian Carøe: Den danske Lægestand. Supplementsbind til 7. udg. (1904). Danmarks Riges Historie bd. VI 1814–64 af A. D. Jørgensen og N. Neergaard.

Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850–53. (1968).

A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati og examinati juris 1736–1936, candidati politices 1852–1936 og candidati actuarii 1922–1936. bd. I (1954).

Flensborg Bys Historie bd. 2. (1955). Red. af Johan Hvidtfeldt, Holger Hjelholt og Knud Kretzschmer.

Hans Vald. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå. I Sjø Årb 1951.

Ludvig Hertel: Hans Wilhelm Hertel. Bidrag til den sønderjydske Folkevækkelses Historie (Odense 1897).

Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene 1850–1864 (1923).

Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. 2 (1961).

H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening. I Sjø Årb 1890.

G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850 (1961).

- G. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. I SJy Årb 1973.
- (A. D. Jørgensen): Adolf Ditlev Jørgensen og hustru Ida Marie Pedersens Slægtetog. 24. Marts 1894. Trykt som manuskript.
- A. D. Jørgensen: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab (1901).
- Elisabeth Kardel: Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts (Flensburg 1929).
- P. Lauridsen: Mellem Slagene. I SJy Årb 1899 og 1900.
- H. F. Petersen: A. Regenburg og Sønderjylland. I SJy Årb 1936.
- Dieter Pust: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg. Diss. Manuskript (1973).
- L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne (Flensburg 1971).
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk bd. IV. 1805–64. Af Knud Fabricius.
- E. Vedel: Den slesvigske Privatrets almindelige Deel (1857).
- Jørgen Witte: Myndighedernes forhold til de dansksindede blade i hertugdømmet Slesvig før 1848. Manuskript 1973.
- Åbenrå Bys Historie bd. 2 (1967). Red. af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

NOTER

Indledning

1. op.cit. s. 437.
2. i SJy Årb 1900 s. 80 f.
3. op. cit. s. 96 ff., 120.
4. H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening. I SJy Årb 1890 s. 120 ff.
5. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 388 f. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. 2 s. 166 f.
6. Japsen: Den nationale udvikling s. 234.
7. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 340–396. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 237 f.
8. Japsen: Den nationale udvikling s. 51, for Åbenrås vedkommende. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig.
9. Japsen: Den nationale udvikling passim. Japsen: Betragtninger s. 66.
10. Flensburg Bys Historie bd. II s. 127 ff og 201. Kardel s. 28.
11. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 370 f.

Foreningens dannelse

1. Tillischs privark. B 1. petition af 15/6–49.
2. Tillischs privark. B 3. Udtog af de Mezas andragende til A. W. Moltke 22/9–49.
3. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. 2 s. 59.
4. Flensburg Bys Historie bd. 2 s. 187 f. Lauridsen: Mellem Slagene. I SJy Årb 1899 s. 210 f.
5. Dannevirke 31/8–49 og 3/9–49.
6. Sl.F.f.Gr., pk, Specialstatutter for den flensborgske stamforening 1849.

7. Chronologisk Samling af de i Aarene 1848, 1849 og 1850 udkomne Love s. LVI f.
8. Kopibog 13/9–49 – Fischer.
9. Sl.F.f.Gr., pk, Specialstatutter for den flensborgske stamforening 1849. Sl.F.f.Gr., pk, »Wahlact auf der Compagnie und Bemerkung der verschiedenen Sitzungen« udat. Optællingen af stemmerne viser, at agent Jensen i de tre valgogange fik flest, 158 stemmer, Jordt 120, Neuffert 120, Levestamm 93, Chr. Hansen jr. 78, Fessel 83, Erich Hansen 75, Overbeck 68, Struckmann 53, Sibbers 70 stemmer. Deres profession er angivet efter Adress-Buch 1847.
10. Sl.F.f.Gr., pk, skrivelse fra bestyrelseskommissionen til overdirektionen 19/9–49.
11. E. Vedel: Den slesvigske Privatrets almindelige Deel, s. 211 ff.
12. H. F. Petersen: Regenburg og Sønderjylland s. 21. Tillischs privark. B 3. Udtog af de Mezas andragende til A. W. Moltke 22/9–49.
13. Conseilspræs. 92/49, Tillisch-Moltke 15/8–49. Tillischs privark. B 1 Moltke-Tillisch 20/8–49.
14. Conseilspræs. 110/49, Tillisch-Moltke 30/8–49. Statsrådets forhandlinger bd. 2 s. 225 f.
15. Tillischs privark. B 3. Udtog af de Mezas andragende til A. W. Moltke 22/9–49.
16. Sl.F.f.Gr., pk, skrivelse fra bestyrelseskommissionen til overdirektionen 19/9–49.
17. Witte s. 17 ff.
18. Tillischs privark. D 2, Slesvigske Forening-bestyrelseskommissionen 21/9–49.
19. Witte s. 187. Tillischs privark. B 20. Sponeck-Tillisch 31/8–49.
20. Tillischs privark. B 20. Sponeck-Tillisch 10/9–49 og 17/9–49.
21. Tillischs privark. B 20. Sponeck-Tillisch 27/6–50.
22. Slesv. Min. 1. dep. A og B, Pressesager XXXIV pk. 83, Levestamms ansøgning 8/4–54.
23. Kopibog 27/9–49 – Broberg. 9/10–49 – Genzsch & Heyse. 18/10–49 – Broberg. 1/11–49 – Broberg. Flensburger Correspondent 27/10–49 om opstilling af hurtigpressen. Kopibog 26/10–49 – Krüger.
24. Flensburger Correspondent 18/10–49 og 20/10–49. Tillischs privark. D 3. Nagel-Tillisch 18/10–49.
25. Flensburger Correspondent 21/11–49 og 15/6–50.

Fellesforeningen og statutterne

1. Frederiksklubbens ark. Forhandlingsprotokol 1848–63 indledningen. Conseilspræs. 129/49 Frederiksklubben-statsrådet 12/12–49.
2. Kopibog 13/9–49 – Fischer.
3. Kopibog 26/10–49 – Krüger. 27/10–49 lederne i Haderslev. Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland bd. I s. 202.
4. Harmonien 1799–1849–1949, s. 96–106. Oplysning fra adjunkt Henrik Fangel om foreningens første møde.
5. Kopibog 27/10–49 – lederne i Haderslev.
6. Kopibog 27/10–49 – lederne i Haderslev. Sl.F.f.Gr., pk, overdirektionen – farver Jürgensen 19/11–49.
7. Kopibog 27/10–49 – lederne i Haderslev. Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland bd. I s. 202.

8. Sl.F.f.Gr., pk, Almene statutter 1849.
9. Kopibog 19/11–49 – Haderslev.
10. Kopibog 8/11–49 – Åbenrå. 22/11–49 – Fischer. 22/11–49 – Haderslev.
11. Jvf. ovenfor s. 91 og 95 f.
12. Sl.F.f.Gr., pk, Almene statutter 1849 § 13.
13. Sl.F.f.Gr., pk, flensborgske specialstatutter 1849.
14. Frederiksklubbens ark. Forhandlingsprotokol 1848–63, indledning.
15. Harmonien 1799–1849–1949, s. 99.
16. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 8/2–50.

Udbredelsen af andre filialforeninger

1. Kopibog 19/11–49 – Haderslev.
2. Kopibog 22/11–49 – P. Nissen. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå s. 188. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne, s. 233. Kopibog 23/11–49 – Refslund.
3. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. 2 s. 192. Kopibog 19/11–49 – Fischer.
4. Kopibog 19/11–49 – Jürgensen.
5. Kopibog 4/12–49 – Jürgensen. 14/12–49 – Jürgensen.
6. Kopibog 27/11–49 – Jürgensen.
7. Sl.F.f.Gr., pk, direktionen i Gråsten til hjulmager Jürgensen 31/12–49.
8. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 28/12–49.
9. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 8/2–50. Sl.F.f.Gr., pk, den gråstenske filialforening – hjulmager Jürgensen i Sottrup 4/2–50.
10. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 28/12–49.
11. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 115 f.
12. Slesv. Min., 3. dep. nr. 141 a., Vollertsen til bestyrelseskommissionen 6/9–49.
13. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 244 f.
14. Slesv. Min., 3. dep. nr. 141 b., skrivelser 10/4–50 og 27/6–50 til bestyrelseskommissionen.
15. Slesv. Min., 3. dep. nr. 141 a., skrivelse 2/4–50 til bestyrelseskommissionen.
16. Sl.F.f.Gr., pk, »Programm des Schlesw. Vereins in Ostangeln« december 1849, kopi.
17. Kopibog 22/12–49 – Skau.
18. Sl.F.f.Gr., pk, »Actum Steinberghaff 13/1–50 og 20/1–50. Kopibog 22/1–50 Martens-overdirektionen, kopi.
19. Conseilspræs. 3/49, adresse 6/1–49.
20. Slesv. Min., 3. dep. nr. 141 b., Bov primo april 1850. Hjelholt, Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 243.
21. Kopibog 21/4–50 – Jürgensen. Sl.F.f.Gr., pk, Bov-overdirektion 22/4–51 og 21/11–51. Ravn, Lærerne under sprogreskripterne s. 159 og 164.
22. Sl.F.f.Gr., pk, Skovsende-overdirektionen 27/4–50.
23. Kopibog 1/5–50 – Skovsende.
24. Sl.F.f.Gr., pk, Skovsende-overdirektionen 2/10–51., pk, udat. fortegnelse over direktionsmedlemmer. Kopibog 2/7–50 – Sternhagen.
25. Sl.F.f.Gr., Andreas Christiansen – overdirektion 24/12–50. Candidati og examinati juris bd. I s. 221 f. Frederiksklubbens ark., forhandlingsprotokol medlemsliste nr. 149.
27. Kopibog 23/5–50 – Sørensen.
28. Kopibog 17/6–50 – Bov. 14/6–50 – Sørensen.

29. Kopibog 23/11-49 – Schmidt.
30. Kopibog 28/5-50 – Tinglev.
31. Kopibog 19/10-50 – Felsted.
32. Kopibog udat., ca. juni 1850 – Angel.
33. Sl.F.f.Gr., pk, C. Manicus – J. O. Nissen 15/5-51. Ravn: Lærerne under sprogskripterne s. 232. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 25/5-51.
34. Kopibog 16/3-50 – Schmidt. 17/3-50 – Christiansen. 17/3-50 – Jürgensen. Om S. P. Levin, se K. Carøe: Den danske Lægestand. Supplementsbind til 7. udg. s. 65.
35. Flensburger Correspondent 20/11-49.
36. Kopibog 20/6-50 – Nagel. 5/7-50 – Nagel.
37. Emmerlev sognekronike 1855-64, bd. I s. 216 f.
38. Kopibog 18/3-50 – Matthiesen. Om dr. Matthiesen, se K. Carøe: Den danske Lægestand. Supplementsbind til 7. udg. s. 70.
39. Kopibog 26/3-50 – Matthiesen.
40. Som et eksempel kan nævnes, at det er Andreas Christiansen, som sender den nævnte adresse fra Als til statsrådet, se Conseilspræs. 37/50, Christiansen – A. W. Moltke udat. Sl.F.f.Gr., pk, protokolekstrakt 4/3-51. Kopibog 31/3-51 – Danske Forening for Als og Sundeved.

Medlemstal og sociale tilhørsforhold

1. Se nedenfor s. 118.
2. Kopibog 18/3-50 – Matthiesen.
3. Kopibog 17/6-50 – Bov.
4. Sl.F.f.Gr., pk, skifte i overdirektion 4/5-51. Her er tilføjet, at tallet for Stenbjerg skal være 160 ifølge en adresse til kongen, i stedet for de angivne 54. Tallet 54 dækker åbenbart de medlemmer, hvis navne er blevet oplyst overfor overdirektionen.
5. Kopibog 6/7-50 – Clausen.
6. Se ovenfor s. 91.
7. Dieter Pust: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg, manuskript s. 212.
8. Overdirektionen bestod derefter af læge Claus Manicus, broskriver Christian Hansen jr., købmand Andreas Christiansen jr., købmand Erich Hansen og farver Hans Jensen. Den ny flensborgske direktion erstattede timandsudvalget og bestod kun af fem personer: fabrikant Neuffert, stenhuggermester Klewing, murermester Herold, hjulmager Joh. H. Kruse, skipper Hans Bladt. I Fl.StA A 862 fasc. 2 nr. 6 er der en skrivelse fra den flensborgske lokaldirektion underskrevet af de nævnte personer.
9. Fl. StA A 862 fasc. 2 nr. 15 udat. petition.
10. Flensburger Correspondent 15/6-50.
11. Flensburger Correspondent 7/9-50.
12. Frederiksklubbens ark, forhandlingsprotokol 1848-63. Japsen: Den nationale udvikling s. 248. Kopibog 18/3-50 – Matthiesen.
13. Oplysning fra adjunkt Henrik Fangel om Harmoniens medlemmer.
14. Sl.F.f.Gr., pk, Udat. liste over direktionsmedlemmer, fra foråret 1851.
15. Sl.F.f.Gr., pk, Udat. navnefortegnelse fra foreningen i Skovsende, fra foråret 1850.
16. Sl.F.f.Gr., pk, Skovsende-overdirektionen 27/10-51.
17. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 28/12-49.

18. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 8/2–50. Hertil kom vist også hjulmager Jürgensen i Sottrup, se Sl.F.f.Gr., pk, brev 4/2–50 fra direktionen i Gråsten – hjulmager Jürgensen.
19. Problemet er her som ved petitionen fra Flensborg, at fornavnet tit kun er angivet med forbogstavet, hvorved identifikationen vanskeliggøres. Til rådighed for en sådan undersøgelse er der for den gråstenske filialforenings vedkommende en fyldig medlemsprotokol. A. D. Jørgensen: En redegørelse. s. 16.
20. Sl.F.f.Gr., pk, udat. fortegnelse over direktionsmedlemmer fra foråret 1851.

Foreningens økonomi

1. Bestemmelsen findes allerede kopibog 27/10–49. Sl.F.f.Gr., læg Statutter, Almene statutter 1849 § 9.
2. Kopibog 8/7–50 – E. Hansen.
3. Kopibog 29/8–50 – Gråsten.
4. Kopibog 30/8–50 – Åbenrå.
5. Kopibog 30/8–50 – Skovsø.
6. Kopibog 30/8–50 – Angel.
7. Kopibog 6/7–50 – Haderslev.
8. Kopibog 29/8–50 – Haderslev.
9. Sl.F.f.Gr., pk, Haderslev-overdirektionen 23/5–51.
10. Kopibog 14/6–50 – Sørensen.
11. Kopibog 6/7–50 – Sørensen.
12. Kopibog 24/12–50 – Tinglev. 24/12–50 – Aller.
13. Kopibog, bagerst på blad 35.
14. Kopibog 31/3–51 – Tinglev.
15. Kopibog 29/8–50 – Gråsten.
16. Kopibog 29/8–50 – Haderslev.
17. Sl.F.f.Gr., pk, skifte i overdirektionen 4/5–51.

Foreningens politik

1. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 169. Slesv. Min., 3. dep. nr. 141 a.
2. Lauridsen: Mellem Slagene i Sjø Årb 1900 s. 80 f. Tillischs privark. D 2, Slesvigske Forening – Tillisch 2/1–50 med bilag. Betegnelsen for den haderslevske filialforening som »Den slesvigske patriotiske Forening« hos Lauridsen er ukorrekt.
3. Kopibog adskillige breve. Flensburger Correspondent med omtale af aktiviteterne i mange numre.
4. De dekoreredes for dette i april 1851. Det drejer sig især om agentinde Christiansen, Cathrine Christiansen, Johanne Schmidt, Emma Ingwersen. Se Tillischs privark. C 1, Frederik 7. – Tillisch 29/4–51.
5. Kopibog 2/7–50 – E. Clausen. 2/7–50 – Sternhagen.
6. Kopibog udat. koncept til petition ca. 19/11–49. 20/11–49 – Koch. 20/11–49 – Fischer.
7. Kopibog 22/11–49 – Schmidt. 23/11–49 – Fischer.
8. Regensburgs privark. Afskrifter, excerpter og optegnelser m. m. vedk. politiske forhold i Slesvig 1848–50. Tillisch – A. W. Moltke 21/11–49 i afskrift.
9. Kopibog 23/11–49 – Fischer.

10. Conseilspræs. 129/49, adresse 9/12-49.
11. Kopibog 11/12-49 – Fischer. 23/11-49 – Schmidt. Conseilspræs. 129/49, Frederiksklubben – statsrådet 12/12-49. Kopibog 4/1-50 – Gråsten. Conseilspræs. 35/50, overdirektion – A. W. Moltke 24/1-50.
12. Conseilspræs. 129/49, adresse med statsrådssekretærens bemærkninger 20/12-49.
13. Flensburger Correspondent 16/3-50.
14. Kopibog 23/11-49 – Fischer. 19/11-49 – Fischer.
15. Kopibog 4/12-49 – Fischer.
16. Kopibog 8/12-49 – Jürgensen.
17. Kopibog 21/12-49 – Fischer.
18. Kopibog 25/12-49 – Schmidt. 8/1-50 – Skau.
19. Kopibog 30/1-50 – Koch. Flensburger Correspondent 16/3-50. Det afvigende tal underskrifter fra det almindeligt opgivne, skyldes en regnefejl i datiden. Se Sl.F.f.Gr., pk, udat. optælling af stemmer. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 230.
20. Tillischs privark. D 3, Levestamm-Tillisch 12/2-50.
21. Statsrådets forhandling bd. 2 s. 390. Flensburger Correspondent 16/3-50.
22. Tillischs privark. D 3, Levestamm-Tillisch 12/2-50.
23. Denne henvendelse formuleret af statsrådet og Tillisch har Hjelholt opfattet som udtryk for slesvigernes følelser. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 230. Tillischs privark. B 3, Moltke-Tillisch 18/2-50, samme E, henvendelsen til Palmerston udat. Regenburgs privark., Afskrifter, excerpter og optegnelser m. m. vedk. politiske forhold i Slesvig 1848-50, afskrift af henvendelsen.
24. Kopibog 6/3-50 – Fischer.
25. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 230.
26. Sl.F.f.Gr., pk, Hodges-overdirektionen 22/3-50. Flensburger Correspondent 26/3-50.
27. Conseilspræs. 22/50, A. Christiansen jr. – A. W. Moltke 25/3-50.
28. Chronologisk Samling af de i Aarene 1848, 1849 og 1850 udkomne Love s. 5 f. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen bd. II s. 78 f.
29. Conseilspræs. 35/50, takadresse fra Slesv. Foren. i Angel 21/1-50.
30. Flensburger Correspondent 18/3-50.
31. Sl.F.f.Gr., pak., Hodges-Slesv. Foren. 1/4-50. Flensburger Correspondent 6/4-50.
32. Kopibog 4/4-50 – Leisner.
33. Kopibog 21/12-49 – Fischer.
34. Kopibog 21/1-50 – Krüger.
35. Sl.F.f.Gr., pk, Refslund-Christiansen 29/1-50 med protokol over mødet 18/1-50.
36. Sl.F.f.Gr., pk, Protokollat over Haderslevmødet 20/1-50, kopi udfærdiget af E. Manicus. samme, randbemærkning på adressen til kongen om proklamationen af 27. marts 1848, dat. jan. 1850. Kopibog 23/1-50 – Broberg. 23/1-50 – Knudsen. 23/1-50 – Skau.
37. Sl.F.f.Gr., pk, Christiansen-C. Manicus 20/11-51.
38. Sl.F.f.Gr., pk, petition 20/1-50 fra Haderslev.
39. Statsrådets forhandling bd. 2 s. 400 f. Tillischs privark. D 3, Pechlin-Tillisch 26/2-50.
40. Flensburger Correspondent 12/3-50. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. bd. II s. 218 og 229.

41. Skipperlavets oldermænd gav julen 1850 53 rbdl. til de sårede danske krigere og de faldnes efterladte, se Kopibog 27/12–50. Flensburger Correspondent 7/3–50. Kopibog 6/3–50 – Schmidt.
42. Kopibog 8/3–50 – Krüger. 5/3–50 – Fischer. 5/3–50 – Haderslev. 8/3–50 – Schmidt.
43. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol, udat. henvendelse til Pechlin. Conseilspræs. 41/50, adresse 7/4–50 fra Slesv. Foren. i Angel. Flensburger Correspondent 11/4–50. Kopibog 26/3–50 – Matthiesen.
44. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol, overdirektionen – Gråsten 15/4–50.
45. Kopibog 16/4–50 – Levin. 16/4–50 – Danske Forening for Als og Sundved. 16/4–50 – Schmidt.
46. Kopibog 21/4–50 – Jürgensen. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 15/4–50 og 17/4–50.
47. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 18/4–50.
48. Flensburger Correspondent 4/4–50.
49. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 23/4–50. Flensburger Correspondent 29/4–50, oversættelse efter Berl. Tidende 25/4–50.
50. Flensburger Correspondent 4/5–50. Kopibog 1/5–50 – Skovsende.
51. Kopibog 8/6–50 – Fischer.
52. Kopibog 7/6–50 – Krüger. 8/6–50 – Haderslev.
53. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 413. Tillischs privark., E, brev 17/6–50 åbenbart fra Tillisch til Moltke, men i omslag »at henlægge«.
54. Engberg: Det slesvigske spørgsmål s. 19 og 78 f.
55. Statsrådets forhandlinger bd. 2 s. 488. Conseilspræs. 89/50, Tillisch-Moltke 26/7–50.
56. Tillischs privark. D 3, Levestamm-Tillisch 17/6–50.
57. Kopibog 19/6–50 – Krüger. 20/6–50 – Nagel. 20/6–50 – Levin. 19/6–50 – Haderslev. 20/6–50 – Sørensen. 20/6–50 – Petersen.
58. Conseilspræs. 62/50, Christiansen-Moltke 26/6–50.
59. Kopibog 16/6–50 – Haderslev. 30/6–50 – Haderslev. 30/6–50 – Koch.
60. Sl.F.f.Gr., pk, Haderslev-overdirektion 1/7–50. Kopibog 5/7–50 – Haderslev.
61. Kopibog 6/7–50 – Sørensen.
62. Conseilspræs. 62/50, overdirektion – Moltke 6/7–50.
63. Conseilspræs. 83/50, adresse fra Slesv. Foren. i Angel 6/7–50.
64. Kopibog 7/7–50 – Haderslev. 7/7–50 – Krüger. Conseilspræs. 62/50, Slesv. Foren. i Haderslev adresse 9/7–50.
65. Statsrådets forhandlinger bd. 2 s. 534 og 539.
66. Kopibog 27/8–50 – Skovsende. 29/8–50 – Danske Forening for Als og Sundved.
67. Kopibog 29/7–50 – Jürgensen.
68. Flensburger Correspondent 27/9–50.
69. Sl.F.f.Gr., pk, Refslund-Christiansen 29/1–50.
70. Flensburger Correspondent 9/9–50.
71. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 410 f.
72. Kopibog 22/7–50 – Jürgensen. H. F. Petersen: Regensburg og Sønderjylland. i Sjy Årb 1936 s. 21–23. Engberg: Det slesvigske spørgsmål s. 64 f.
73. Kopibog 22/7–50 – Jürgensen.
74. Kopibog 24/7–50 – Bov.
75. Flensburger Correspondent 9/9–50.
76. Efter L. Hertel: Hans Wilhelm Hertel s. 327 f.

77. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 419–24. Engberg: Det slesvigske spørgsmål s. 89 ff og 133 ff.
78. Tillischs privark., B 3, Christiansen-Tillisch 24/7–50. i et andet brev anbefalede Christiansen pastor Otzen i Kværn, som nærede sådanne synspunkter, at han ville være værdig som notabel, se kopibog 27/7–50 – Tillisch.
79. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 420 angiver fejlagtigt Andreas Christiansen jr. som medlem af notabelforsamlingen.
80. Engberg: Det slesvigske spørgsmål s. 133.
81. Sønderjyllands Historie bd. IV s. 424.
82. Se nedenfor s. 136.
83. Tillischs privark., D 3, Skau-Tillisch 9/7–51.
84. Conseilspræs. 68/51., Christiansen-Moltke 8/7–51. samme Wegener-Moltke 11/7–51.
85. Conseilspræs. 71/51, overdirektionen – Moltke 12/7–51.

Foreningens reorganisering og ophør

1. Kopibog 5/7–50 – Vollertsen. 6/7–50 – Haderslev. 8/7–50 – Levin. 7/6–50 – Krüger.
2. Kopibog 6/7–50 – Clausen. 7/7–50 – Paulsen.
3. Tillischs privark., B 3, A. W. Moltke-Tillisch 12/12–49.
4. Tillischs privark., B 3, A. W. Moltke-Tillisch 27/7–50 og 5/8–50. Conseilspræs. 88/50, indstilling fra premierministeren, dateret 26/7–50, kgl. resolution 28/7–50.
5. Sl.F.f.Gr., pk, Almene statutter 1849 §§ 3 og 14.
6. Flensburger Correspondent 7/9–50.
7. Kopibog 23/12–50 – Bov. 21/12–50 – Gråsten. 24/12–50 – Tinglev.
8. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 19/11–50. Sl.F.f.Gr., pk, Gråsten-overdirektionen 24/11–50.
9. Kopibog 19/10–50 – Felsted.
10. Kopibog 23/12–50 – Bov.
11. Sl.F.f.Gr., pk, Gråsten-overdirektionen 12/1–51.
12. Kopibog 10/1–51 – Skovsende. 28/1–51 – Martens. 27/1–51 – Åbenrå. 11/2–51 – Fischer. 27/1–51 – Bov.
13. Kopibog 11/2–51 – Koch. 11/2–51 – Fischer. Dannevirke ses ikke at have bragt annoncen.
14. Kopibog 23/2–51 – Skovsende. 2/2–51 – Krüger.
15. Kopibog 23/2–51 – Skovsende.
16. Kopibog bagest side 35.
17. Kopibog 6/3–51. 6/3–51 – Åbenrå. 7/3–51 – Krüger.
18. Kopibog 7/3–51 – Krüger.
19. Hjelholt: Den danske sprogordning og det danske sprogstyre i Slesvig mellem Krigene. s. 12. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. bd. II s. 51.
20. Sl.F.f.Gr., pk, protokolekstrakt 4/3–51.
21. Om en dansksproget adresse, se Kopibog 8/7–50 – Levin. Sl.F.f.Gr., pk, rummer korrespondence på begge sprog, men overvejende på tysk. Kopibog 25/4–51 – Felsted.
22. Sl.F.f.Gr., pk, protokolekstrakt 4/3–51. Conseilspræs. 51/51, overdirektionen – Moltke 26/3–51.
23. Kopibog 11/2–51 – Koch. 11/2–51 – Fischer.

24. Sl.F.f.Gr., pk, protokolekstrakt 4/3–51. Kopibog 11/3–51 – Levin. 31/3–51 – Danske Forening for Als og Sundeved.
25. Sl.F.f.Gr., pk, specialstatutter for Flensborg 1851.
26. Sl.F.f.Gr., pk, skifte i overdirektionen 4/5–51. »Actum Flensburg« 9/5–51. Om Manicus, se Witte s. 76 f.
27. Sl.F.f.Gr., pk, C Manicus-J O. Nissen 15/5–51. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 25/5–51.
28. Kopibog 6/3–51 – Haderslev. 6/3–51 – Åbenrå.
29. Sl.F.f.Gr., pk, »Actum Flensburg« 22/5–51. Kgl. B., Claus Manicus-P. C. Koch 21/5–51 brevnr. 910.
30. Sl.F.f.Gr., pk, Haderslev-overdirektionen 23/5–51.
31. Sl.F.f.Gr., pk, »Actum Flensburg« 22/5–51.
32. Kopibog 25/4–51 – Felsted.
33. Sl.F.f.Gr., pk, Statutter for den Danske Forening for Gråsten og omegn 1851. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 23/2–51, 11/5–51 og 25/5–51. Se også begrundelsen i A. D. Jørgensens Slægtebog s. 27 f.
34. Se ovenfor s. 132.
35. Sl.F.f.Gr., pk, Danske Forening for Als og Sundeved-overdirektionen 18/10–51. samme, Manicus' koncept på dansk og tysk til filiaforeningerne, udat.
36. Sl.F.f.Gr., pk, den flensborgske lokalforening-overdirektionen 22/10–51 og 26/10–51.
37. Sl.F.f.Gr., pk, Koch – overdirektion 22/10–51. Fischer-Christiansen 25/10–51. Skovsende – overdirektionen 27/10–51. Felsted – overdirektionen 4/11–51.
38. Sl.F.f.Gr., pk, adresse november 1851.
39. Sl.F.f.Gr., pk, Christiansen-C. Manicus 20/11–51.
40. Sl.F.f.Gr., forhandlingsprotokol 9/5–52 og 6/6–52.
41. Harmonien 1799–1849–1949. s. 107 ff. Åbenrå Bys Historie bd. 2 s. 217 f.
42. Sl.F.f.Gr., pk, flensborgske lokalforening – overdirektionen 7/4–52.

Efter sætningen af manuskriptet til denne artikel har Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig oplyst, at forfatteren ved en beklagelig fejltagelse ikke er blevet underrettet om, at en del af arkivet fra den flensborgske afdeling af den Slesvigske Forening findes på Centralbiblioteket. I Sønderjyske Årbøger 1976 vil forfatteren derfor supplere foreningens historie på grundlag af dette arkiv.

Malermester Herløv Møllers erindringer

Ved *Holger Jacobsen*

Malermester Herløv Møller (1855–1938) var født i Åbenrå af rigsdanske forældre og voksede op i et solidt dansk håndværkerhjem. Ligesom sin fader blev han malermester i Åbenrå. Hans hustru Maren Rebecca Bruhn, som han giftede sig med 1888, var af gammel åbenråslægt, et barnebarn af den kendte skibsreder Jørgen Bruhn. I deres smukke hjem på Nyvej skabte ægteparret et fristed for dansk åndsliv, og Herløv Møller deltog selv ivrigt i det danske foreningsarbejde før genforeningen.

Herlev Møllers erindringer »Mit levnedsløb« er skrevet i 1929 og trykkes her med enkelte forkortelser. I erindringerne fortælles om en håndværkers uddannelse i 1870'erne og om rejser på valsen. Desuden berettes træk fra livet i Åbenrå i den tyske tid, fra genforeningen og fra det dansk-nationale arbejde.

Mit levnedsløb

Jeg er født i Åbenrå den 6. marts 1855. Min fader var malermester Carl Philip Georg Møller, født i Fåborg i 1825, min moder Mette Marie, født Søndebro, var født i Fåborg i 1827.

I februar 1853 er min fader kommet her til Åbenrå og har løst borgerskab som malermester og har så holdt bryllup med min moder. Begge mine forældre var stærkt præget i national henseende. Jeg husker endnu fra min tidligste barndom, at når de korte vinterdage kom, samledes vi børn i mørkningen med vore forældre, der begge havde meget smukke sangstemmer, og så lærte vi at synge Den tapre landssoldat, Kong Christian stod ved højen mast, Holmens faste stok, Dansken har sejer vunden og flere af de andre smukke sange fra krigsårene.

Jeg kom meget tidligt i skole. Jeg må sikkert kun lige være fyldt fire år. Det var en slags pogesko, som en lærer Juhler og hustru afholdt i deres privatbolig i borgerskolen. Vi var både drenge og piger sammen, så vidt jeg husker en otte – ni stykker. Undervisningen var meget godt ledet, hvilket jeg især erfarede, da jeg nogle år efter kom i realskolen. Realskolens rektor var krigsassesor L. B. Deichmann, og skolen lå tæt ved kirkepladsen i en gammel énetages bygning. Jeg var meget glad ved at være i skolen, hvori jeg indtrådte i 1862. I 1863 flyttede skolen til Nygade i en i gården nyopført toetagers bygning. Jeg erindrer endnu med taknemmelighed Deichmann og flere af lærerne.

Som elev i skolen var jeg med til at paradere for kong Frederik 7. under et besøg af kongen her i staden. Alle skibstømmerfolkene ved værfterne var også mødt klædt i blå trøjer med guldknapper og sort blank hat og med deres skarøkser ved skuldrene. Skibstømmerfolkene var dengang så godt som alle inderligt dansksindede. Af æresporte var der rejst to. En syd i byen ved vejrmøllen og en ved Nørreport. Inskriptionerne var forfattede af Frederik Fischer. Ved vejrmøllen stod der: »Den drot er stærk, der hersker over alle hjerter«, og ved Nørreport: »Folkets velsignelse dig ledsage.« Kort tid derefter i 1863 kom budskabet om kongens død på Lyksborg slot. Min fader var med til at føre kongens lig om bord i et skib i Flensborg.

Den 6. februar kom de sidste danske tropper gennem byen, og et par dage efter rykkede de tyske tropper ind i byen sydfra. Først kom 2 såkaldt musefældemænd, vistnok spejdere, noget derefter 2 kavalerister med spændte karabiner, og kort efter marcherede tropperne ind. Det var en tung tid, der fulgte for de danske. På én dag havde vi 23 mand i indkvartering. Så kom kampene ved Dybbøl. Vi børn gik ud på marken og lagde os med øret mod jorden, så kunne vi høre lyden af skuddene. I skolen havde vi stillet os op i række den 8. april og havde råbt et nifoldigt hurra for kong Christian 9., da trådte rektor ud på trappen til indgangen og råbte til os, at vi skulle komme ind i skolen. Rektoren og hans familie flyttede så til Fåborg, hvor han fik en anden skole og senere blev redaktør af Fåborg Avis.

Efter at jeg havde gået ledig i en seks ugers tid, kom jeg i borgerskolen, der var den eneste skole i resten af krigstiden. Dybbøls fald og indtagelsen af Als husker jeg tydelig, men underligt nok ikke fredsslutningen i Wien. Fra borgerskolen kom jeg i en skole, der var

oprettet af en løjtnant Nielsen, en tidligere lærer, der havde deltaget i krigen 1864 på dansk side. I denne skole mødtes jeg igen med flere af mine kammerater fra rektorskolen. Skolen holdtes i en bagbygning af min faders ejendom ved Nørreport. Alle vi drenge, er jeg sikker på, befandt os vel her, og vor lærer havde vi jo også godt kendt. Han havde tidligere undervist i realskolen i fædrelandshistorie. Dog glæden var kun af kort varighed. I 1866 blev vor lærer Nielsen udvist, han tog til Fåborg og blev antaget som lærer ved Deichmanns skole.

Imidlertid havde tidligere lærer ved borgerskolen, J. Juhler, oprettet en privatskole i Åbenrå. Eleverne, både drengene og pigerne fik fællesundervisning. Juhler var en ganske udmærket lærer, som i alle fag forstod at vække og vedligeholde sine elevers interesse. Undervisningen førtes naturligvis altid på det danske sprog. Vi lærte jo også det tyske sprog; men to af mine yngre kammerater og jeg fik nogle udmærkede ugentlige undervisningstimer i engelsk af en lærer Møller, der ellers var ansat som lærer ved fattigskolen. Jeg fik til opgave at oversætte en del af Skotlands historie, »Tales of a grandfather«, også en del af Listers Englands historie, og desuden nåede jeg en del af Marryats, »The children of the new forest.« Jeg tror næsten, at jeg var bedre bevandret i det engelske end i det tyske sprog.

Jeg havde nu aldrig, siden jeg kom i skole, opnået mere end to års ophold i nogen skole og var nu kommet hen mod efteråret 1868. Min fader syntes ikke om, at jeg skulle have konfirmationsundervisning hos nogen af de daværende præster. Min faders ældste søster var gift med købmand Chr. A. Barfoed i Bogense, og han bad dem, om jeg måtte komme og blive konfirmeret fra deres hjem. De svarede straks, at de gerne ville have mig over til sig. Jeg havde imidlertid det uheld at skolde min højre fod, så jeg først nåede at komme til Bogense den 6. december. Det var den første gang i mit liv, at jeg kørte med et jernbanetog.

I Rødekro kom jeg til at sidde ved en gammel sømand, som i mange år havde været fraværende fra sit hjem og altid havde sejlet med engelske skibe. Han havde næsten glemt sit danske sprog og blev himmelglad, da jeg gav mig til at tale engelsk med ham, og vi havde en meget fornøjelig rejse sammen ind til Fredericia, hvor han hørte hjemme. Jeg fik en udmærket modtagelse af min onkel og tante, og

næste dag gik jeg så op til præsten for at melde mig. Det var en pastor Lassen. Han havde været præst i Adelby ved Flensborg, men var i 1864 forjaget af tyskerne.

De godt fire måneder, jeg kom til at tilbringe hos mine slægtninge, hører til min lykkeligste barndomstid. Livet i den gamle købmandsgård tiltalte mig i højeste grad. Onkel og tante var prægtige mennesker, som jeg kom til at se op til og holde af. Jeg kom ikke til at gå i skole i Bogense og havde jo derfor tid nok til min rådighed. Jeg benyttede den til længere fodture i omegnen, og til ledsager havde jeg en hund, som hed Roland. I flere år havde jeg ikke kunnet få lejlighed til at få undervisning i fædrelandshistorie. Nu fik jeg Frederik Barfoeds fortællinger af Danmarks historie, og den var jeg jo meget optaget af. Tiden faldt mig aldrig lang; manglede jeg noget at bestille, behøvede jeg kun at gå ned i butikken, eller også over på kornlofterne og hjælpe karlene med at kaste korn. Den 4. april 1869 konfirmeredes jeg og vendte efter en uges tid tilbage til mit hjem i Åbenrå. Jeg husker, at det var med alt andet end glæde, jeg ved grænsen hørte det tyske sprog og så de tyske embedsmænd og farver. Hjemme fik jeg en kærlig modtagelse særlig af min gode moder. Vi var nu fire børn, en broder og to søstre.

Nu begyndte min læretid som maler hos min fader. Jeg havde meget ønsket at komme til at studere; men det kunne min faders omstændigheder ikke tillade. Det var strenge tider ovenpå den herlige tid i Bogense. Arbejdstiden var lang. Op kl. 5 om morgenen, først fri efter kl. godt 8, og om sommeren så godt som altid om søndagen arbejde til kl. 4 eftermiddag. Vi arbejdede ofte på landet, og det var svært at slæbe de tunge arbejdskurve fyldt med materialer. Hjem kom vi først altid kl. 9, ofte 9¹/₂. Alligevel, henved et års tid efter, at jeg var kommet i lære, kunne jeg dog meddele min fader, at jeg var glad ved at have valgt malerfaget. Så kom krigen 1870, og i begyndelsen havde vi danske håbet, at vi gennem Frankrigs sejr over Tyskland skulle opnå at komme tilbage til vort gamle land, ja, der var endog nogen blandt os, der troede så fast derpå, at de syede danske flag for at have dem parat, når »dagen kom«. Desværre blev vi hurtigt klar over, at det i det mindste ikke blev denne gang. Jeg husker tydeligt, at jeg en søndag formiddag kom op ad gaden og fik øje på kong Wilhelms telegram om sejren ved Sedan den 2. september og Napoleons tilfangetagelse.

Malermester Herløv Møller (1855–1938). Fotografi fra de seneste år. (Privateje).

I 1873 havde jeg udlært, og i foråret 1874 var jeg, efter min faders ønske, i Fåborg og aflagde svendep prøve i mit fag. Nu måtte jeg jo tænke over, om jeg skulle stille mig til session hos preusserne. Jeg havde ikke opereret for Danmark, og jeg kunne ikke udvandre. Jeg kunne ikke tænke mig at skulle trække i den prøjsiske soldatertrøje. »Lad mig komme bort fra Tyskland,« sagde jeg til mine forældre, og så rejste jeg til Wien den 28. maj kl. 7¹/₂ i 1874.

Jeg kom til Hamborg kl. 3 eftermiddag, og jeg kunne ikke komme videre før kl. 10 aften. Ankom kl. 6 morgen til Berlin. Jeg havde jo kørt 4. klasse. Jeg måtte vente til kl. 7¹/₂, før jeg kunne komme videre med toget. Alle disse timer var jeg på banegården. Jeg hadede alt, hvad jeg kaldte preussere, og jeg kunne derfor ikke bekvemme mig til at gå ud og bese staden. Så gik jo turen videre, men nu på 3. klasse videre til Dresden og senere over Bodenbacj til Prag. Fra Prag til Wien, hvortil jeg kom kl. 8¹/₂ aften. Hvilken forandring at komme til en sådan storstad. Den største by, jeg havde været i herhjemme, var Odense. Det lykkedes mig ikke straks at få arbejde. Den berømte danske arkitekt Theofilus Hansen boede dengang i Wien og var efter opførelsen af arsenalet af kejser Franz Josef ophævet i adelsstanden. En meget kendt malermester, Eichmüller var også dansker. Jeg tror nu, at han var død, lige inden jeg kom til Wien; men en i Haderslev født maler ved navn Petersen havde overtaget hans

forretning. Samme udførte under ledelse af Theofilus Hansen Liesinger-Bierhalles lokaler. Det var et udmærket dekorationsarbejde i pompejansk stil.

Jeg søgte at få arbejde hos Petersen, men da lokalet omtrent var færdigt, og Petersen ikke mere havde udsigt til videre arbejde, kunne jeg ikke nå at blive beskæftiget. Efter omtrent en uges forløb opnåede jeg dog at få arbejde hos en jøde ved navn Wechselmann. Det var altsammen kun dekorationsarbejde af lofter og vægge i limfarve. Malingen af vinduer og døre foretoges af såkaldte anstreichemestre. Der var god lejlighed til at lære noget i sit fag. Lønnen var 2 fl. 20 kreuzer om dagen. Arbejdet begyndt kl. 7 om morgenen og varede til kl. 6 eftermiddag. Næsten hver søndag arbejdede jeg fra 7 morgen til 3 eftermiddag, og fik så udbetalt for en hel dag.

Jeg stod tit op om morgenen kl. 5. Kirkerne var åbne til den tid, og så kunne jeg få lejlighed til at få set mange af disses pragtfulde indre. Folk kunne jo komme derind, som de gik og stod. Konerne med deres torvekurve på armen og slagterne med deres truge. Imellem var der jo også herlig musik. Også i omegnen af Wien søgte jeg ud, Schönbrunn, Kahlenberg o. s. v., hvor der var smukke bygninger og herlige udsigtspunkter. En dag fandt jeg også ud til Türken-schanze, hvor i 1683 hovedparten af den tyrkiske lejr og de bedste tropper var samlet. Endnu kunne man tydeligt se sporene af en stærk befæstning, og wienerne, hvor var de dog ikke glade, høflige og elskværdige mennesker. Sad man i en sporvogn, og der kom nogen ind, hilste de med et »Grüss Ihna Gott.« Ja, jeg måtte sande, hvad der stod i Erslevs geografi, som vi brugte i skolen, at wienerne var de elskværdigste af alle tyskere. Der var dog nogle mennesker, som wienerne ikke syntes om, og det var bøhmerne, hvoraf der fandtes mange i Wien, og tit har jeg hørt den udtalelse på folkesproget: »I bi ka Behm, i bin a Wiene.« (Ich bin kein Böhme, ich bin ein Wiener.)

Spørgsmålet, om jeg skulle melde mig til session, eventuelt trække i preussisk soldatertrøje, spøjte stadig i min hjerne, indtil det en dag gik op for mig, at jeg kunne vove et forsøg. Der var jo dog en mulighed for, at jeg kunne slippe for soldatertjenesten. En skønne dag, den 8. september, tog jeg afsked med den glade by og rejste til Dresden. Da jeg kom ud til banegården for at løse billet, viste det sig, at jeg kun kunne få billet til grænsen for mine gylden; resten måtte

jeg betale med preussiske dalere. Det var første gang i mit liv, jeg erfarede, at der kunne være valutaforinkel på pengene. Da jeg rejste, var det min mening, at jeg ville opholde mig en dags tid i Prag for at bese denne by, men da jeg kom dertil, var der stor fest i anledning af kejser Franz Josefs besøg. Både banegården og alle huse var festligt smykkede med blomster og flag, men da jeg kunne regne med, at det ville være vanskeligt at få værelse på noget hotel, drog jeg, efter et kort ophold, videre til Dresden. Her søgte og fandt jeg straks arbejde ved et malerfirma Schaberscheel & Co. Jeg vidste i forvejen, at firmaet gerne beskæftigede danske svende. Firmaet beskæftigede ca. 80 svende, deriblandt flere danske. Blandt dem var også den senere bekendte C. C. Møllmann, der udspurgte mig om forholdene i Wien og kort efter rejste dertil.

I Dresden var der fuldt af arbejde. Der blev bygget vældigt alle vegne. Der blev udført meget godt dekorationsarbejde. Jeg mærkede også, at det havde været mig til nytte, at jeg havde arbejdet i Wien, så jeg nu kunne få lejlighed til at lære noget i mit fag. Lønnen var rigtignok lille, 32 pfennig i timen med 10 timers arbejde og opholdet ikke billigt i forhold dertil. Der måtte passes vældigt på småpengene for at få dem til at slå til.

I Dresden var jeg hyppigt i teatret. Det var en træbygning, hvor der i alle gangene stod brandmænd med hånd på vandslangerne. Det gamle teater var nemlig nedbrændt, og det varede flere år, inden et nyt kunne tages i brug. Ståpladserne i teatret var meget billige, så man kunne nyde glæden ved at høre mange operaer og ved at se udmærkede skuespil. For at forebygge billetsjoveri, kunne enhver kun få to billetter. Og så var der jo den dejlige malerisamling, hvis mest berømte billede, Rafaels Madonna hver gang, jeg var der, tiltrak mig mere og mere. Et par dage var jeg også med en kollega, der havde lært i Åbenrå samtidig med mig, ude i det sachsiske Schweiz, hvis mange naturskønheder gjorde et dybt indtryk på mig.

Med mine forældre og mine venner hjemme førte jeg en livlig brevveksling, og den 16. december modtog jeg et brev fra min moder med indhold 5 dalere og indbydelse til at besøge hjemmet i julen. Den 20. december rejste jeg hjem til Åbenrå, hvor jeg ankom den 21. om aftenen kl. 8. Fra den 21. december 1874 til den 21. august 1875 var jeg hjemme og arbejdede hos min fader. I foråret var jeg mødt på session og var blevet sat et år tilbage.

Den 21. august rejste jeg til København, hvor jeg fik arbejde hos malermester Weber, hos hvem min fader også i sin tid havde arbejdet. Jeg kom til at deltage i dekorationsarbejdet i højesteretssalen i det gamle Christiansborg slot. Her blev næsten alt malerarbejde lavet af svendene efter aftalte akkordpriser, og jeg tjente daglig ved mit arbejde gennemsnitlig 17–18 mark, hvilket jo var en udmærket løn.

Ved sæsonens åbning den 1. september om aftenen, var jeg for første gang i det kongelige teater og så Oehenschlagers prægtige sørgespil, Hakon Jarl, hvori Wilhelm Wiehe spillede Hakons rolle mesterligt. Jeg kom tidligt i teatret, så jeg havde god tid til at se teatrets kunstneriske udsmykning, som rigtignok er noget af det smukkeste, jeg har set. Jeg tilbragte senere mange nydelsesrige aftener i teatret. Hver søndag besøgte jeg en af de mange kunstsamlinger, som hovedstaden er så rig på. Om aftenen deltog jeg i teknisk skoleundervisning.

Jeg skulle stille til session igen i foråret, men når man opholdt sig i »udlandet«, kunne man på ansøgning få udsættelse et år. Jeg skrev hjem til min fader, om han ikke kunne skaffe mig udsættelsen. En farbror, der boede i Åbenrå, henvendte sig til en ældre major, von Martini, som til den tid altid var formand ved sessionen. Majoren udspurgte min farbror nærmere om mig og svarede så, at det var omstændeligt at skaffe mig udsættelsen, »aber lassen Sie den jungen mann ruhig kommen.« Den 7. marts 1876 rejste jeg så hjem til Åbenrå og hjalp min fader med arbejdet. Jeg mødte så på sessionen, og efter en kort undersøgelse af lægen erklærede majoren mig for »dauernd untauglich.« Det var jo for mig en stor og glædelig overraskelse, og da jeg kom hjem, modtog mine forældre mig med åbne arme og ønskede mig til lykke. Nu skulle jeg også møde til general-sessionen, hvor både de, der var kasseret, og de til tjeneste antagne skulle stille sig. Da lægen havde oplæst det om mig afgivne skøn, sagde generalen. »Na, er ist ja auch etwas schwach gebaut, lassen wir den Kerl laufen.«

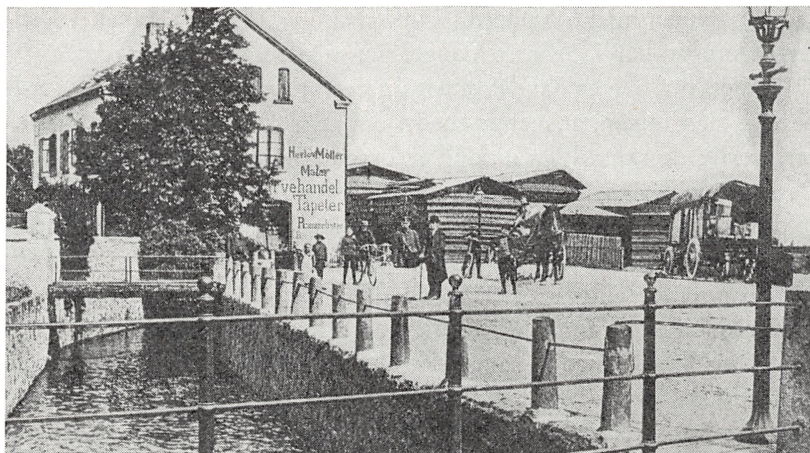
Nu følte jeg mig let og fri; jeg havde jo nu fået frie hænder til at deltage i kampen for vor nationalitet. Jeg blev nu hjemme og deltog i arbejdet indtil den 28. juni 1877 og rejste så til Dresden. Hvilken forskel fra sidst, jeg havde opholdt mig dér i 1874. Det var næsten ikke muligt at opdrive arbejde. Endelig opnåede jeg at få arbejde den 9. juli; men allerede dagen efter måtte jeg gå hjem og lægge mig i

sengen. Lægen havde erklæret, at det var mæslinger. Jeg havde fået mæslinger, og først den 23. juli kunne jeg igen optage arbejdet. Det var dog kun dårligt arbejde, jeg havde opnået, der var ikke noget at lære ved den slags, og lønnen var kun 30 pfennig i timen. »Das ist das Jahr mit den verfluchten zwei Galgenzahlen, 77«, sagde mine tyske kolleger.

En aften i teatret havde jeg truffet to danske fra Odense, den ene var maler og hed Severin Sørensen, den anden var snedker og hed Bonnesen. Sidstnævnte døde desværre et par år senere i Paris. Sørensen blev senere en meget kendt maler i Odense. Vi tre enedes om at tage til München, hvor ingen af os endnu havde været, og lørdag den 29. september drog vi om aftenen kl. 10 afsted. Søndag morgen kom vi til Eger, grænsefæstningen i Bøhmen, hvor vi havde besluttet at blive en dags tid, da vi havde tænkt, at Eger var et smukt lille badested. Men i så henseende blev vi meget skuffede. Byen var smudsig, uregelmæssigt bygget med tildels ubrolagte gader, en griset befolkning, blandt hvilken man ikke så et eneste opvakt ansigt. Ved middagstid rejste vi videre til München. Næste dag gik vi ud at søge arbejde og bolig. Begge dele lykkedes os. Vi kom til at bo i Burgstrasse 6. Da vi havde boet der et par dage, opdagede vi, at Mozart i sin tid havde boet i ejendommen, hvis facade opviste navne på flere af hans bekendte operaer.

Det var ikke godt lærerigt arbejde, jeg fik i München, skønt jeg flere gange skiftede, lykkedes det mig ikke at finde noget bedre. Byen og livet dér syntes jeg godt om. Befolkningen var af andre tyskere angivet at være »jähzornig«, og det kunne man til en vis grad indse ikke var usandt. Måske findes grunden dertil i påvirkningen af det kolossale kvantum øl, der forbruges.

Henrik Ibsen boede dengang i München, og der skulle være en førsteopførelse af »Samfundets støtter« på Residentteatret. Vi ville gerne være med til at se stykket, af penge havde vi netop den dag ingen; men i ejendommen var der et lånekontor, hvis indehaverske altid elskværdigt tilsmilede os, når vi mødtes. Sørensen og jeg gik derind. Jeg havde en livkjole med, og hun spurgte mig, »wie viel wollen Sie haben Herr Møller«, og da jeg svarede 10 mark, svarede hun straks, »dös könne Si gut kriege«. Så gik vi i teatret; det var kun et lille teater, så vidt jeg erindrer med kun 1 etage. Stykket gjorde megen lykke, oversættelsen til tysk var udmærket. Publikum klap-

Malermester Herløv Møllers forretning på Nyvej i Åbenrå. Postkort fra begyndelsen af århundredet. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

pede og blev ved at råbe på Ibsen. Så trådte regissøren frem og takkede på hans vegne. Ibsen var rejst til Wien.

Sørensen og jeg besøgte begge den hildebrandtske malerskole. Undervisningen var efter min mening ganske fortrinlig og særlig praktisk og har senere i hele mit liv været mig til stor nytte. Vi havde talt om at rejse til Schweiz; men en dag fik jeg brev hjemme fra af min fader, at han ikke kunne undvære mig længere. Jeg måtte komme hjem for at hjælpe. Det var vistnok i marts 1878, og jeg ville helst være blevet lidt længere i udlandet.

Herhjemme var der nok at tage vare på for en ung mand i håndværket. Jeg var jo nu nået en alder af 23 år og kunne stemme ved rigsdagsvalget. Jeg indmeldte mig i Frederiksklubben, der var stiftet i 1849 og blev senere valgt til bestyrelsesmedlem af samme. Da Pragfredens § 5 blev ophævet af Preussen og Østrig 1878, syntes jeg, at det på en måde i virkeligheden ikke ramte os så hårdt. De fleste af os havde efter krigen 1870–71 ikke ventet, at Preussen skulle tænke på at udføre den. Hvad det gjaldt om, var vedblivende udholdende at kæmpe for vor danske nationalitet og sprog.

I begyndelsen af firserne overtog jeg min faders forretning. For Skoleforeningen var jeg, indtil for et par år siden, tillidsmand og er

endnu sammen med borgmester Fink revisor af årsregnskabet. I Vælgerforeningen har jeg været mangeårigt medlem af tilsynsrådet.

Da det var blevet danske skuespillere forbudt at optræde i Nord-slesvig, blev følgen, at mange enedes om at få flere danske teaterstykker, særlig de såkaldte vaudeviller bragt til udførelse af dilettanter. Dette lykkedes også, og vore forestillinger fandt altid sted for en fyldt tilskuerplads. Som ugift havde jeg allerede været medspillende, og efter mit ægteskab deltog også min hustru i disse opførelser, som ofte måtte gentages flere gange. Der kom mange landboere, når stykkerne blev opført offentligt. Jeg måtte også ofte tage ud på landet og hjælpe med at iscenesætte teaterstykker. Efterhånden som vi nåede at få opført forsamlingshuse, deltog jeg ofte som oplæser af vor litteratur ved møderne. Herhjemme i Åbenrå havde vi jo også fået vort udmærkede forsamlingshus, Folkehjem, som blev meget benyttet til de mange forskellige slags møder.

I 1893 overtog H. P. Hanssen bladet Hejmdal. Hanssen flyttede så her til Åbenrå og købte en ejendom i Nygade, som i sin tid var bygget af kancelliråd, læge Grauer. Så kom der bevægelse i vor kamp. Ingen havde som han forstået at organisere den. Når vi skulle have valg, mødtes vi i Hanssens bopæl med valglisterne, der blev nøje kontrollerede, for at ingen dansk stemme skulle gå tabt. Alle danske navne blev understreget med rødt, så fik hver af os tildelt et vist distrikt i byen, og så begyndte hvervningen af stemmer. Det viste sig også snart, at der ved personlig henvendelse til vælgerne kunne opnås en stigning af de danske stemmer. Der kom mere liv i kampen, og de store årsmøder fik stadig større tilslutning. Det bedste møde var Haderslevmødet kort før krigen, og H. P. Hanssens tale vakte både mod og kampvilje hos alle de tilstedeværende.

Jeg havde nu i tidens løb lært mange af de bedste danske mænd at kende, og lært at sætte pris på at mødes med dem. Til M. Andresen, formand for Sprogforeningen, stod jeg i et mangeårigt venskabeligt forhold. Vi tog hvert år en dags cykletur til Flensborg eller også til Slesvig, og undervejs søgte vi så altid at erfare, hvor langt dansk tunge nåede. I efteråret 1901 var vi en tur i Flensborg og gik så ud på Margrethesminde for at hilse på Gustav Johannsen. Han tog venligt imod os, men så meget træt og lidende ud. I samtalens løb blev han dog stadig livligere og fulgte os til slut ud gennem haven. Ved lågen blev han stående og tilvinkede os med sin kendte

grå hat. Det var sidste gang, vi så ham. En uges tid efter afgik han ved døden den 25. oktober 1901.

I året 1913 fejrede min hustru og jeg vort sølvbryllup. Den ældste søn deltog ikke i festen, han var rejst til Amerika i foråret 1910. Juleaftensdag 1913 om formiddagen trådte han uventet ind i vort hjem til stor glæde for os. Han meldte sig straks efter sin hjemkomst til myndighederne for at aftjene sin værnepligt som mariner. I januar 1914 tiltrådte han sin tjeneste og deltog i hele krigen. I de sidste år var han med en undervandsbåd ved fronten i det irske hav. Hans sidste handling som tysk soldat var at aflevere båden i England. Jeg kan tydeligt erindre, at min fader, som afgik ved døden den 26. februar 1900, engang efter krigen 1870–71 sagde til mig, »nu bliver vi såmænd ikke danske igen før efter en europæisk krig«.

I den første tid af krigen var der herhjemme endnu rigeligt af levnedsmidler; men senere blev de stadig vanskeligere at opdrive, alt blev næsten baseret på tuskhandel. Jeg erindrer, at vi engang i løbet af flere måneder ikke engang kunne opdrive kartofler, men måtte nøjes med de modbydelige runkelroer, som hele huset stank af, når de kogtes. Det var også drøjt at stå vintermorgener og vente uden for døren, til slagterbutikkerne åbnedes, for at få nogle få pund kød. Mod slutningen af krigen led vi faktisk sult. Der var intet at opdrive. Jeg havde for mit vedkommende tabt 23 pund i vægt. Min yngste søn, som stod i lære i en boghandel i Flensborg, fyldte den 24. december 1916 18 år, og i januar 1917 mødte han som soldat for at uddannes som flyver. Han blev imidlertid først sendt til Kiel for at uddannes til marineartillerist, var senere i Neumünster og flere steder, faldt også ned med en flyvemaskine fra 250 meters højde, men slap nogenlunde godt derfra, og var i Tønder, da lufthallen af engelske flyvere fik nogle bomber. Han var mod slutningen af krigen ved den trådløse station i Rødekro og har nu tjent ved den danske marine siden.

Fra selve krigstiden har jeg ikke mange erindringer. Møder kunne jo ikke afholdes, danske sange var forstummede, vi fik ingen lejlighed til at synge dem. Så kom revolutionen. Vi boede lige overfor den under krigen opførte flyverhal. Da jeg en morgen kom ned til indgangsdøren, stod der tvende marineofficerer, som boede i huset. De så meget fortabte ud og pegede over imod flyverhallen, fra hvis tag den røde fane nu vejede. Revolutionen her gik jo meget rolig af, da

*Fra afstemningstiden i Åbenrå. Danske afstemningsplakater på Nørretorv.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland).*

arbejder- og soldaterrådet stiftedes, blev en af officererne indvalgt deri.

Nu var tiden inde, som den danske befolkning havde kæmpet for gennem de mange år. Den 16. november samledes bestyrelsen og tilsynsrådet i Vælgerforeningen på Folkehjem for at drøfte dagsordenen af forhandlingerne til det indkaldte møde næste dag. Den 17. november var det store folkemøde på Folkehjem. Vi havde regnet

med, at 5–600 tilhørere kunne få plads i den store sal, men hele haven, ja helt ud på chausseen stod der fuldt af folk, sikkert flere tusinde.

Anden juledag rejste jeg til Danmark for at besøge min slægt og venner. Først til Bogense og senere til København. Jeg fik begge steder en hjertelig modtagelse, og samtalestof var der absolut ingen mangel på. Da jeg havde fået pas og tysk tilladelse til at rejse af arbejder- og soldaterrådet, og jeg gik om til H. P. Hanssen for at meddele ham min bortrejse, sagde han til mig »De kan ikke komme over grænsen, men jeg kan give Dem et pas«. Det fik jeg så. Da jeg kom tilbage fra min rejse, fik jeg meddelelse om, at jeg sammen med kaptajn Fischer og senere amtmand Thomsen var valgt til at udstede pas. Disse var der god afsætning på. Folk herfra rejste i massevis til Danmark dels for at låne kroner, dels for at købe levnedsmidler.

Så kom dagen den 10. februar 1920, hvor vi stemte os hjem til vort gamle moderland, en dag vi aldrig glemmer, og hvor vi igen samledes med slægt og venner, gamle skolekammerater, der var kommet hertil for at afgive deres stemmer. Resultatet af afstemningen viste danskerne store overvægt. Den 15. juni 1920 overdroges suveræniteten over Nordslesvig til Danmark. Den 10. juli 1920 var vor konge redet over grænsen, og samme dag ankom Hans Majestæt her til byen, hvor amtmanden bød velkommen.

Jeg nød den ære at være med til at modtage Hans Majestæt ved ankomsten til Åbenrå samme dag. Ved landsstigningen bød amtmand Kr. Refslund Thomsen kongen velkommen på Åbenrå amts vegne. Kongen takkede for velkomsten og for trofastheden over for det gamle fædreland og tilføjede: »Jeg takker Dem, fordi De mindes min bedstefader, og beder Dem lade noget af den kærlighed, som De viste ham, komme over på mig, og jeg beder Dem: kom trygt til mig med alt, hvad De har på hjertet.« Fra havnen måtte en del af os skynde sig for at komme ud til Folkehjem for der at modtage kongefamilien. Sprogforeningens formand, kaptajn C. C. Fischer bød kongen velkommen i stærkt bevægede ord, som kongen takkede for med tilsagnet om at tage alle opgaver op i fællesskab i fremtiden. Om aftenen var byen strålende illumineret, og store folkemasser bølgede gennem gaderne.

Dagen efter var en del af os inviteret til at sejle med damperen Lossen til Sønderborg. Vi drog afsted kl. 6 om morgenen. Jeg havde

fået kort med indbydelse til at møde på festpladsen, så jeg kunne tage rigtig del i festen. Ja, det var i sandhed en genforeningsfest for de tusinder, som mødtes her. For mig var det den lykkeligste dag, jeg havde oplevet i mit liv uden for hjemmet, og hvor var jeg glad og taknemlig for, at jeg havde fået lov til at opleve at komme hjem til vort elskede gamle fædreland. Under festen kunne jeg ikke undlade at tænke på, at her på den plet, hvor vi i dag stod, havde danske soldater i 1864 kæmpet og blødt for Danmark, og hvis vi ville hædre deres minde, måtte vi aldrig betragte genforeningen som en slumrepude, men så længe vi ånder altid være på vor post, hvor det gælder om at værne vor danskhed.

Den unge Aage Friis og Sønderjylland

Uddrag af en brevveksling med hans hjem

1889-1891

Ved *Finn Friis*

Historikeren, professor Aage Friis har i et bidrag til Bogen om H. P. Hanssen, 1948, givet en skildring af sit nære samarbejde og venskab med H. P. Hanssen gennem et halvt hundrede år. Indledningsvis fortæller han her, hvorledes hans interesse for den sønderjyske sag allerede i skoletiden 1885-90 i Viborg Katedralskole fik næring hos den fremragende rektor H. H. Lefolii og overlærer Frederik Petersen. Videre skriver han: »Tidligt udviklede anlæg for historisk studium, venskab og tankeudveksling med min klassekammerat . . . P. Munch [den senere udenrigsminister] gav min syslen med Sønderjylland baggrund og dybde. Jeg læste Højskolebladet, hvor H. P. Hanssen som »En ung sønderjyde« først i 80'erne var begyndt at skrive om, hvad der skete syd for Kongeåen. Munch og jeg holdt i mine sidste skoleår sammen med Lefolii og overlærer Petersen Politiken, hvor Johan Ottosen som talsmand for den sønderjysk interesserede venstreakademikerungdom behandlede de nordslesvigske forhold kyndigt og sagligt.«

Aage Friis var således tidligt blevet opmærksom på H. P. Hanssens virke og glædede sig over hans store indsats for at sprede oplysning i kongeriget om sønderjyske forhold. Da Friis havde taget studentereksamen i 1890 og var begyndt at studere historie i København, meldte han sig straks som aktiv deltager i oplysningsarbejdet og deltog ivrigt i møderne i To Løver og 4 S, Studenterforeningens og Studentersamfundets sønderjyske fraktioner. Ved et af disse møder, hvor rigsdagsmand Gustav Johannsen, Flensborg, holdt foredrag, var den unge stud. mag. en ivrig spørger, og Gustav Johannsen indbød ham til et besøg på Margrethesminde i Flensborg. Inden for de sønderjysk interesserede kredse havde Aage Friis tilknytning både til mere venstreprægede personligheder som Georg Brandes, Harald

Høffding, H. V. Clausen og Niels Hjort og til de politisk anderledes tænkende som H. L. Møller, Laust Møltesen, Camillus Nyrop, Troels-Lund og rektor H. P. Hansen.

De her trykte breve fra årene 1889–91 giver et stærkt indtryk af Aage Friis' virksomme og begejstrede deltagelse ikke alene i diskussionerne, men også i det løbende, praktiske arbejde for at udbrede kendskab til den sønderjyske sag. Det drejer sig om breve skrevet i Viborg og København til hans fader sognepræst Kristian Friis, Skyum og Hørdum i Thy, og hans moder Juliane Marie Friis. Brevene fra de følgende studenterår er desværre ikke bevaret.

Brevvekslingen giver bl. a. et indtryk af, hvordan den unge akademiker hjalp med til at fremme det sønderjyske foreningsliv i det noget »tunge« Thy, og viser klart, at Aage Friis allerede på dette tidspunkt forenede en temperamentsfuld interesse med en praktisk personlig indsats, ligesom da han senere i livet kom til at øve indflydelse på den danske regerings Nordslesvigpolitik.

Brevene, der findes i Aage Friis privatarkiv i Rigsarkivet, gengives her i uddrag og med normaliseret retskrivning.

Aage Friis til Kristian Friis.

Viborg den 10. sept. 1889.

. . . . For mit vedkommende har jeg desuden arbejde med forberedelse til et foredrag om kampen mellem dansk og tysk i Sønderjylland, som jeg vil holde i Minerva¹ med det første. Dertil kræves ikke liden forberedelse, da jeg samtidig vil sætte mig grundig ind i hele bevægelsen her i fyrrerne, og dertil foruden andet også vil læse Orla Lehmanns, Clausens og fleres biografier og erindringer. Du kan derfor forstå, jeg må være tidlig på tærne og er da også oppe kl. 6 hver dag, men godt befinder jeg mig ved det

Aage Friis til Kristian Friis.

Viborg den 11. maj 1890.

. . . . I morgen kommer A. D. Jørgensen² herover og holder foredrag i Sønderjysk Forening. Det glæder jeg mig særdeles meget til og lader uden skrupler arbejdet hvile i morgen aften efter 6; det er jo så sjældent, at sligt bydes os i denne tid. . . .

*Tre skolekammerater fra Viborg Katedralskole 1889 eller 1890. Fra venstre Peder Severinsen, P. Munch, den senere radikale politiker, og Aage Friis.
(Det kongelige Bibliotek).*

Peter Munch fik udmærkelse til Filosofikum; jeg antager, at turen til Sønderjylland bliver lagt sådan, at jeg må rejse herfra translokationsaftenen eller næste dags morgen; men endelig fastslået er det endnu ikke, der er så meget vrøvl med de gamle idioter, der står for det . . .

Aage Friis til Kristian Friis.

Viborg den 4. juli 1890.

... Turen til Sønderjylland er gået i vasken; grundene er der ikke tid til at udvikle, og jeg *må* iøvrigt ej heller nævne dem. Det må være nok at sige, at på grund af vigtige og mulig meget betydningsfulde forhold har sønderjyderne alvorlig og indtrængende anmodet om, at alle danske vil lade være med at rejse i Sønderjylland i sommer. Hvorfor må jeg som sagt ikke forklare, da man er overordentlig bange for, at bladene skal få fat i noget som helst angående det, der er i gære i Sønderjylland for tiden ...

Aage Friis til Kristian Friis.

København den 12. okt. 1890.

... Jeg fortalte dig i et brevkort i forgårs, at jeg skulle til generalforsamling i 4 S og høre Gustav Johannsen. Det kom jeg og havde megen glæde af hans foredrag, men måske mere af det vi fik ud af ham, da vi en snævrere kreds bagefter samledes med ham ved et glas øl. Jeg kom der med i diskussionen og fik en del folk lært at kende foruden en mængde oplysninger om forholdene i Sønderjylland altså fra første hånd. Igår lørdags var jeg så efter indbydelse af formanden i 4 S cand. mag. Ottosen, G. Johannsens svigersøn, ude hos ham for rigtig at blive sat ind i forholdene og tillige at komme med ved arbejdet. Det er nu sket; jeg var derude hos dem 2-3 timer igår og er bleven sat fuldstændig ind i hele den sønderjyske organisation og er trådt ind mellem de direkte arbejdere. At give beretning om alt det skal jeg vel vogte mig for, det må gemmes, til vi tales ved, det er jo alt for vidtløftigt til et brev, men der er en side af sagen, som jeg må ind på, da vi vil udbede os din assistance der.

Planen er nemlig at tage ganske anderledes fat end før. Man har til en vis grad været forfærdelig sløje med arbejdet rundt om; der er hele dele af landet, hvor der intet er blevet udrettet, hvor der som for eks. i Thy aldeles ingen organisation af arbejdet har været. Disse steder skal nu underkastes en systematisk opdyrkning, dels gennem artikler i bladene og dels, og det er hovedsagen, gennem møder for dannelsen af filialer af de sønderjyske foreninger To Løver og 4 S her i Kbh. (Du ved vel at disse to, hvoraf *I* har sit hovedkvarter i For-

eningen, II sit i Samfundet, arbejder fuldstændig sammen, og uden at den politiske farve gør mindste skade. Også ikke-akademikere kan være og mange er medlemmer af dem.) Efter foreløbig aftale skal jeg og forfatteren Erik Skram (bestyrelsesmedlem af 4 S) tage Thy til opland. Når vi så har gjort vort bedste, skal A. D. Jørgensen nok i ilden. Kampagnen vil vist blive åbnet til jul, samtidig med at der går løs på andre dele af landet, såsom Slagelse, øerne syd for Sjælland o. s. v. Noget nærmere er selvfølgelig endnu ikke bestemt; der vil i løbet af denne måned blive afholdt et bestyrelsesmøde fælles for 4 S og To Løver, hvor jeg skal med; der vil det nærmere så blive aftalt. Antagelig vil det hele gå sådan, at der medio november vil blive udsendt en opfordring fra de to foreninger her om at danne filialforeninger; den vil blive tilsendt alle dem, som der kan være tale om, der vil have interesse for sagen, og denne trykte opfordring vil så rimeligvis indeholde meddelelse om, at stud. mag. Aage Friis i jule-tiden og den nærmeste tid derefter vil være rede til på de københavnske foreningers vegne at meddele alle oplysninger og enhver mulig assistance ved oprettelsen af filialer samt afholde foredrag om sønderjyske forhold i alm. og om måden, hvorpå kampen føres dernede og støttes herhjemme fra. Iøvrigt må jeg sige, at jeg vil komme til at ordne måden, hvorpå henvendelsen redigeres og udsendes, samt til hvem den sendes, da jeg nok er den eneste her, der kender lidt til Thy. Så vil du imidlertid forstå, at jeg trænger til en hel del oplysninger om forskellige ting, og der er det, jeg vil bede dig være os behjælpelig; jeg ved, at du har interesse og kærlighed til den sønderjyske sag. Selv om forholdene, hvad jeg ved du ofte har betonet, i Thy vist er så ugunstige som nogensteds, så er det dog en given ting, at noget mere, end der gøres, kan du gøre, og nogen frugt må der komme, selv om den bliver lille.

For at lette dig det har jeg skrevet det, jeg ønsker, du skal skaffe os oplysning om, i spørgsmålsform på medfølgende papir. Jeg har tillige gjort det i en sådan form, at du meget godt kan sende den f. eks. til Jørgensen i Visby eller Hörlyck Sørensen i Villerslev eller andre, da det er mulig, at de kan give oplysninger, som du ikke har let adgang til. Ellers kan du jo også forespørge dem mundtlig eller skriftlig. Ved at læse de forskellige poster igennem vil du se, at de givne oplysninger vil danne grundlaget for den kampagne, vi tænker på at åbne mod Thy. Jo hurtigere jeg kan få svar, des bedre er det

jo, da der skal trykkes henvendelser o. s. v. Hvis du iøvrigt har råd eller oplysninger at give enten af den ene eller den anden art, så modtages de med taknemlighed. Jeg har ikke villet skrive til Hörlyck eller Jørgensen, da jeg antager, det vil gå bedst gennem dig. Hvis der på den anden side er noget, du vil have besked om, så kan det fås. Det nederdrægtige er, at vi ikke har en trykt fremstilling af hele organisationen; grunden er selvfølgelig sløjhed og splittethed; men forhåbentlig bliver mangelen dog nok afhjulpet en gang med det første

Kristian Friis til Aage Friis.

Skyum Præstegård pr. Hørdum den 15. okt. 1890.

. . . . Dit lange fornøjelige brev om den slesvigske sag har jeg med megen interesse gennemlæst, og jeg skal også se at skaffe dig »nogle« oplysninger. Ja jeg anser »sønderjyske sag« for en livssag for Danmark, og jeg vil i så henseende blot betegne, at jeg ser således på sagen, at det, som det gælder om, er ikke med kanoner og granater og volde at forsvare eller erobre Sønderjylland tilbage; det véd tyskerne godt. Nej det, som det gælder om, er at bevare og forsvare det danske modersmål, den danske folkeånd og det danske folkehjerte; et lig kæmper man ikke for. Men nu her i Thy, hvorledes står sagen her? Hvorledes står sagen på Mors? På Mors ved jeg ikke, hvorledes sagen står, og Mors må vel tages aldeles for sig selv; men jeg antager, at sagen står på Mors, som den står i Thy, og lider under de samme svagheder som her i Thy. På Mors må man jo kunne få pålidelige oplysninger hos res. kap. i Nykøbing Vilhelm Hansen, som er gift med en søsterdatter af Knudsen på Trøjborg Gytha Refslund, og som har arbejdet og levet i Sønderjylland; men jeg formoder, at hvis han virker for sønderjyske sag, går det nærmest i forbindelse med SS (Askov).³ Her i Thy stiller forholdene sig således: Thyboerne er materialister og realister, det er deres naturgrund. Først sent er åndelig bevægelse fremkommen her. Den dominerende retning i åndelig henseende (flertallet) er den Indre Missionsretning, hertil slutter sig præsterne i Sydthy; men muligvis Paludan i Søndbjerg alligevel har noget tilovers for den s. sag. – Indre Missionsfolk blandt lægfolk får vi ikke engang med til at høre et foredrag derover: »Det

er jo ligegyldig enten vi er dansk eller tysk, når vi blot er Guds børn«. Den næste retning er totalafholdsfolket; når undtages enkelte dels af Indre Missions, dels af Grundtvigs retning, som har sluttet sig dertil, så bryde de sig om intet andet end »totaliteten«, men derimod nok om materiel udvikling (plantesagen) og er for en del venstre-mænd. Den grundtvigske retning (højskolefolket) har selvfølgelig hjerte og øre for den sønderjyske sag, så i de grundtvigske foredragsforeninger vil man altid få ørelyd for denne sag og forståelse af, hvad det gælder om; men jeg frygter for, at denne interesse kun er meget overfladisk. De ser ikke på den sønderj. sag som en farefuld sag, hvorpå vort folks frelse beror, men tager det op som en biinteresse mellem mange andre ting, men ikke som en sag, hvor det gælder liv og død for vort folk. For denne kreds gælder interessen nærmest politik, både statspolitik og kirkepolitik (Venstre og fri- og valgmenigheder). – Så er der den store overvældende masse, som egentlig kun bryder sig om det materielle, agerdyrkning, stude, kommunalforvaltning, af hvem der også kan drives politik, både højre- og venstrepolitik. Højre kan tilsyneladende tale om at forsvare vort fædreland; men det er kun et skilt, man hænger ud, man er i hjertet vred på Københavns befæstning (det er i grunden ligegyldig, enten man er tysk eller dansk). Sig mig engang, hvorledes kunne Gustav Johannsen holde tale i Thisted for nylig i den »konservative klub«? Det var et uhyggeligt misgreb. For at få ham at høre, måtte man melde sig ind i den konservative klub, hvilket for mange ville være det samme som at gøre sig skyldig i løgn for at komme til at høre G. J. – Venstrebladet heroppe tog meget pænt på det. Kan du ikke oplyse mig om, ad hvilken vej G. J. er kommen til at tale heroppe? Hvem der har indbudt ham?

Når der skal tages fat på en mere indtrængende oparbejden af den sønderj. sag, så tror jeg rigtignok, at det var heldigst, at det var en anset mand, som kom herop og begyndte sagen, f. eks. geheimearkivar A. D. Jørgensen. Det var en mand, som alle afskygninger af befolkningen ville bøje sig for. Og det ville med lethed lade sig gøre for en sådan mand at samle en tilhørerskare om sig af de forskellige afskygninger. Jeg er f. eks. vis på, at jeg til et foredrag af ham i Koldby Kro skulle få både Nyby og Sørensen på Irup med, og så er det dog muligt, at et ord kunne vinde indgang og give stød til en omend langsom bevægelse. – Thyboen er et forstandsfolk, man begejstrer

dem ikke, skal man få dem med, må det være ad refleksionens vej. Jeg tvivler meget om, at man på *enkelte* undtagelser nær vil udrette noget ved at tilstille trykte cirkulærer eller få sådanne ubekendte ungdommelige størrelser herop som dig eller Erik Skram. Jeg antager det for aldeles forfejlet ad den vej. – Men ligegodt skal jeg nok ved lejlighed snart tale med forskellige i Mellethly (fra Thisted til Ydby), f. eks. Kristensen, Hurup, (han har en del bekendtskab og indflydelse i visse kredse), Hörlyck, Jørgensen, Lindholm og redaktør Aaberg i Thisted og skaffe nærmere oplysninger. Thyboen kommer kun langsomt med. Han er forstandsmenneske. – Som sagt, du skal høre nærmere i denne sag. –

Nu er det m. h. t. dig kære Aage personlig. Er det ret af dig at tage så ivrig personlig del i sagen; er det ret for din egen udvikling? Jeg må alvorlig gøre dig dette spørgsmål; og jeg finder mig så meget mere forpligtet til det, når jeg ser tilbage på din fortid. I^{m^o}. Du er så stærkt optaget af dit egentlige arbejde, dels historie, latin og dansk, dels filosofi og iøvrigt, som dog kan henføres til dit hovedstudium eller dine hovedstudia. Du har selv – om end ikke klaget – så dog udtalt dig om, at du var svært optaget. Blot det nu ikke skal gå dig som i sin tid i Viborg, hvor, jeg er overbevist derom, det meget bidrog til, at dit helbred blev nedbrudt, at du var optaget af alt for meget arbejde i forskellig retning foruden din skolegerning. – Dernæst en anden side af sagen. Der er en stor drift i dig til at tage fat på arbejde, være styrende og aktivt optrædende på livets skueplads, det er jeg ikke meget for i så ung en alder. I så ung en alder bør du være hovedsagelig receptiv, og mindre produktiv; jeg mener ikke inden for studenterverdenen, ja der mener jeg netop, at det er godt for den unge at begynde tidlig at være aktiv eller produktiv; det er en øvelse for fremtiden. Husk på, hvor meget jeg var imod, at du var aktiv i søndagsskole m. m. – Dermed være det ikke sagt, at jeg anser det for urigtigt, at du tager del i arbejdet for den sønderjyske sag, tværtimod. – Men jeg anser det for uheldigt for dig og din udvikling, om du optræder offentlig som leder eller foredragsholder i større forsamlinger. Jeg ville nødig se dig endnu træde offentlig frem. Jeg mener, du skal være forsigtig i det stykke. Din opdragelse har været for meget forud for din alder. Du har halvvejs sprunget barnealderen over herhjemme, da du gik ene barn mellem os ældre; i Viborg ville du altid ligesom springe forud for din skoletid, ud over den; og nu

er jeg bange for, at du skal springe din studenterudvikling [over]. . . .

Aage Friis til Kristian Friis.

København den 18. okt. 1890.

. . . . Nå, jeg havde næsten tænkt mig de indvendinger fra din side, og jeg forstår dem. Jeg skal først komme ind på [den] praktiske side af sagen og bemærke, at det er Gustav Johannsens princip at komme til *alle* foreninger, hvad farve de så end har; havde Venstrevælgerforeningen i Thisted indbudt ham, var han kommen der, så jeg mener ikke, at man kan sige noget imod, at han kommer i de konservative klubber. Men hvis den konservative klub ikke har gjort mødet of-fentlig, så synes det mig at være en fejl af klubbens bestyrelse, at den ikke har gjort, hvad den kunne, for at så mange som mulig kunne komme i berøring med en førstehåndsmeddelelse dernedefra. Indby-delsen til G. J. må vel være kommen fra klubbens bestyrelse.

Ja, du har fuldkommen ret i, at det ville være bedst at få f. eks. A. D. J. op til Thy. Men sagen er den, at der vist ingen tale er om, at det kan lade sig gøre at få ham derop i en nær fremtid; han er som rimelig meget optaget, dels af sin embedsgerning og dels af sine histo-riske studier, og iøvrigt plejer han, så vidt jeg ved, først at komme, når der er stiftet en forening, når altså de allerprimitiveste forarbej-der er endt. Imidlertid skal jeg atter lægge det frem for bestyrelserne, og i så fald henviser jeg til dig som den, bestyrelsen må skrive til om tid og sted og som den, der vil træffe foranstaltninger samt tage imod A. D. J. som gæst. Men inden jeg gør det, venter jeg oplysningerne fra dig og fra pastor Clausen i Hundstrup, hvem jeg har talt med herinde under kirkemødet.

Hvad nu ang. dine betænkeligheder ved, at jeg tager videre stærk del i arbejdet, så skal jeg for det første sige, at hvad tiden angår, så er den tid, jeg ofrer, kun meget liden. Den består kun i en sjælden gang at tale med bestyrelserne og træffe aftale om et eller andet, et par gange om året at komme til de få møder, der holdes herovre, og så nu og da (hver 3–4 måned) at hjælpe til med lidt skriverseri o. l. Så er der desuden den del af arbejdet, som du har mest imod, nemlig det der f. eks. skulle foregå i juleferien, nemlig at holde et eller et par foredrag om den sønderjyske sag.

Jeg skal begynde med at indrømme dig, at der for mig er en stor

tilbøjelighed til at sprede mig og tage ivrig fat på, hvad jeg føler mig draget til. At der kan være noget uheldigt deri, skal jeg villig indrømme; men på den anden side må jeg fastholde, at jeg efter min natur ikke kan komme gennem verden på anden måde. Den arbejdslyst, jeg har (for det meste), og denne lyst til for alvor at gribe en sag an, er overhovedet det eneste middel, hvorved et menneske, der som jeg er et barn af det 19. årh.s slutning og delagtig i dets brøst og i dets hele natur, kan slippe igennem livet. Nå, nu er der for tiden for mig intet som helst andet at tage fat på end den eneste sag, der endnu ikke er fuldstændig ødelagt af partivæsenets elendige kævl og vrøvl, altså den sønderjyske. Jeg er kommen ud over den tid, da jeg kunne sværge til en af vore partifaner; jeg har fået en for dyb foragt for hele det leben, der føres herhjemme, til at kunne andet end hvor jeg kan bekæmpe det hele. Men ved siden heraf ligger det bedst for mig at have en sag at arbejde positivt for, som et surrogat ved siden af det negative arbejde imod den ånd, der er rådende herhjemme. Nu er jeg national af natur og overbevisning, ser det nationale livs genrejsning som den eneste frelse for vort folk, og ser atter det sønderjyske spørgsmål som den eneste sag, på basis af hvilken det nationale spørgsmål kan rejses for tiden. Således er det sønderj. spørgsmål mig middel, og af andre grunde end for dets egen skyld nemlig indeholder det også mål; ergo er det sønderj. spørgsmål det eneste, der for tiden kan tildrage sig min interesse i nogen videre grad, og da jeg må have noget at arbejde interesseret for, så arbejder jeg for det og kan ikke se noget galt deri, da hele arbejdet, som jeg alt har påvist, kun vil røve mig såre liden tid.

Hvad så din bekymring for, at jeg skal træde aktiv op for en større kreds allerede nu, angår, så kan jeg kun se noget heldigt i en sådan aktiv optræden, ja, det er, havde jeg nær sagt, en afgjort nødvendighed for én, der har historie til fag, i tide at vænne sig til i skrift og tale over for større kredse at fremstille historiske forhold og begrunde sin mening om disse. Stort andet vil foredrag om den sønderj. sag jo nemlig i reglen aldrig blive – i al fald i Thy. Herovre bliver alvorlig, indgående diskussion i reglen følgen af offentlige udtalelser for den sag, da vi her har kosmopoliter og »hvad kan det nytte« mænd at slås med, men et foredrag f. eks. i Koldby foredragsforening vil jo nærmest blive en redegørelse for stillingen i Sønderj. og en historisk begrundelse af, hvorfor den sag har så stor betydning for os – altså

noget der ligefrem ligger ind under en historikers fag. Jeg ser i al fald ikke, at der på en måde er forskel på dette og så på f. eks. at give en fremstilling af Julirevolutionen, dens årsager og følger. Jeg tror ligefrem, at man har afgjort godt af at få øvelse i at tale klart og bestemt om et sådant emne over for en større forsamling. Det giver øvelse i at beherske og fremstille et stof, og den øvelse synes mig kun at være god. Drejede sagen sig om at agere politisk agitator, da var det hele noget andet, så var jeg aldeles på din side – i al fald under de nuværende forhold, hvor man jo ikke kan give sig af med partipolitik uden – efter min mening – [at] gøre nar af sig selv eller lyve for sig selv

Aage Friis til Kristian Friis.

København den 8. nov. 1890.

. . . . Søndag. – I aftes var jeg henne at høre Bjørnstjerne Bjørnson, som du vel har set holdt møde om fredssagen. Jeg hørte – en gal mand. Jeg hørte en flom af fraser, hyllede i mere eller mindre gode digteriske udtryk, som aldrig kan fængsle eller overbevise noget tænkende menneske; han satte sine meninger frem med den mest knusende overlegenhed og uden at inklade sig på blot i det allermindste at påvise, hvorpå han støtter sine tankers gennemførlighed. Han er i besiddelse af et vist dramatisk talent, spiller ret godt komedie under sin tale; det er alt, det øvrige er hule fraser og gøglende ord. Og det var ikke det værste, nej det værste at Bjørnson i en forsamling af danske mænd og kvinder på dansk grund, i en forsamling, hvor han var gæst, vovede at håne Danmark og det ved at fremføre *to så dundrende løgne*, som nogensinde er bleven udtalt. Som du vil se af referatet i Nationaltidende, vovede nemlig den elendige karl at udtale sig, som følger.

Fra 1814 indtil nu har ingen stor stat overfaldet en lille. »I, mine tilhørere vil måske benægte dette og pege på forholdet mellem Danmark og Tyskland. Men det kan ikke hjælpe. I får at indrømme – *Før krigen i 64 rejste sendemænd fra Berlin herop og bød Eder Slesvig ved voldgift; I ville ikke tage derimod. Og under krigen bød man Eder Slesvig; men I ville atter ikke tage derimod. Som I redede, kom I til at ligge.*« Da hr. Bj. sagde disse herlige ord, gav jeg, der sad omtrent lige op ad ham, mig til at hysse så stærkt jeg kunne, og

i et øjeblik fulgte man rundt om mit eksempel. Så kom klapperne frem, og selvfølgelig var de de stærkeste dér, og danske borgere klappede glat væk af den person, flere blade i dag siger burde være pebet ud af salen. At Bj. så under jubel gentog sin ytring, og at han senere kaldte bl. a. Tordenskjold en af de mest rå slagsbrødre, der har eksisteret, er blot en yderligere illustration af manden. Jeg gik til mødet med håbet om at møde en stor og ædel personlighed. Jeg gik derfra med den mest knusende foragt for Bjørnstjerne Bjørnson

Kristian Friis til Aage Friis.

Skagen den 20. nov. 1890.

. . . . Venstrebladet her i Thy holder med Bj: det skal forlange mig at høre *pålidelig* oplysning fra dig i julen, hvorvidt der er spor af sandhed i, at der er gjort os tilbud om at beholde Sønderjylland, når vi ville afstå Holsten og Lauenborg til Preussen. Det var nok værd at vide, som også i bekræftende fald på hvilket tidspunkt. Har Bj. ret, blot gran af ret, så er det en knusende dom over Ejderpolitikken førere, at de ikke har benyttet tilbudet. Jeg synes nok, dette spørgsmål burde tages alvorligt op til en grundig, upartisk undersøgelse påny; thi indtrykket jeg har fra den tid er netop dette, at Tyskland ville have Sønderj. med

Aage Friis til Kristian Friis.

København den 21. nov. 1890.

. . . . Nu har jeg forhandlet med bestyrelserne for de to sønderjyske foreninger, og resultatet er blevet følgende: I en nærmere fremtid kan der ikke være tale om, at A. D. Jørgensen kan komme til Thy. Man ønsker nu, at jeg i juleferien skal se at få givet stødet til dannelsen af et par filialer, og efter de oplysninger jeg har fået, anser man det for heldigt, at det forsøges at danne filialer gennem foredragsforeningerne. Endvidere bliver der nu trykt en henvendelse og opfordring om at støtte sagen, som jeg så skal sende ud deroppe. Jeg skal affatte den, og den vil gå ud på at få dannet underfilialer eller større filialer, eller i al fald igennem indsamling af bøger eller pengebidrag søge at arbejde for sagen.

Nu vil jeg bede dig efter dit tykke se at arrangere et møde i

Koldby i julen og se at få talt med nogle om at få dannet en filial. Der skulle jo helst være en indleder deroppefra, du eller én, som du peger ud. Jeg vil så tale aldeles efter, som I ønsker det; mulig vil det være bedst at give en kort motivering af sagens betydning og historie, en oversigt over stillingen dernede, det arbejde, der hidtil er gjort herhjemme, og hvorledes man (i Thy) kan indrette sig på at komme med i arbejdet. Jeg vil så føre en mængde pjecer af A. D. Jørgensen og Ottosen samt sprogekort med; dem jeg dels vil uddele gratis dels sælge. Hvordan dette nærmere skal arrangeres, kan vi jo altid aftale, når jeg kommer hjem; kun må du se at få talt med bestyrelsen i foredragsforeningen, du er jo selv formand, om afholdelsen af et møde – med gratis adgang for alle selvfølgelig. Hvis den eventuelt stiftede forening ikke straks kan bære udgifterne ved mødet – så skal jeg få penge fra To Løver, ligesom jeg, om så skal være, skal skaffe Eder penge til at betale rejsen for en sønderjysk foredragsholder for at få fart i sagen. Dernæst vil jeg bede dig tale med dine naboer særlig mod syd om at holde møder, for at få filialer dannede. Jeg er i julen villig til at hjælpe til dermed, eventuelt holde foredrag derom f. eks. i Visby, Bedsted eller Hurup. En bemærkning herom vil der også komme til at stå på de opfordringer, vi sender til Jørgensen, Hörlyck, Christensen og Levinsen. Iøvrigt har jeg alt tænkt at sende 5–6 eller 10 eksemplarer til hver sognepræst deroppe med opfordring at uddele dem til lærere og andre; dernæst sender vi til sognerådene, særlig ang. indsamling af bøger. Synes du ikke, at det vil være den rette måde? Hvis du er så rar desforuden at skrive dem op, som du ellers synes, der skal sendes til, så vil det nu være så meget godt. Hvor mange opfordringer vil du selv have til uddeling? Der bliver trykt flere hundrede, så du kan få så mange, du vil. Alle eventuelle udgifter vil blive betalt af foreningen herinde, indtil den nye forening kan bære dem

Aage Friis til Kristian Friis.

København den 25. nov. 1890.

. . . . Hvad Bjørnsøns historie angår, da skal jeg give dig nærmere oplysninger i julen. Nu kun dette: *Der er ikke et sandt ord i det, han har sagt*; det hele er kafés ludder, rygter og løgn, som han i sin digterhjerne har blandet sammen til en *dundrende løgn*. Iøvrigt ser jeg, at

der i Nationaltidende idag står en saglig gendrivelse, som dog ikke får alting med. I julen skal du få det hele, da jeg har sat mig aldeles ind deri, men det er jo såre vidtløftigt. . . . Jeg har svært travlt idag, jeg skal nemlig i aften holde foredrag i Sfinx om Danmarks forhold til Tyskland. Det bliver temmelig langt, og da jeg har skrevet det helt, skal jeg sende dig det, hvis du bryder dig om det

Kristian Friis til Aage Friis.

Skyum den 27. nov. 1890.

. . . . Hvad den sønderjyske sag angår, da har jeg endnu ikke været i Thisted, hvor jeg forresten senere har hørt, at der skal være en sønderjysk forening med lærer, cand. theol. Winde som formand.

I foredragsforeningen her i Koldby kan der ikke holdes foredrag for andre end foredragsforeningens medlemmer, og det samme gælder vel i de andre foredragsforeninger nemlig: Snedsted, Bedsted, Hurup og Ydby. Den større foredragsforening i Koldby er bleven uddelt i 3: Koldby, Snedsted og Bedsted, og derved er de kommen til at føre en sygnende tilværelse. Hver vil have foredragsforeningen til sin dør. Altså skal der være foredrag om den sønderjyske sag, da må det være et møde uden for foredragsforeningen, ellers går det her som ved Gustav Johannsens foredrag i den konservative klub. Thi omend foredragsforeningerne ikke vil hejse flag som grundtvigsk-højskolevenstre retning, så er det dog alligevel det præg, der kræves af medlemmerne. Jeg mener derfor, at du hellere må vente, til du kommer hjem, og så personlig forhandle med diverse herrer

Aage Friis til Kristian Friis.

København den 29. nov. 1890.

. . . . Hvad nu det påtænkte foredrag om den sønderjyske sag angår, så er det jo tidsnok at aftale nærmere derom, når jeg kommer hjem. Dog kan du på forhånd sondere terrænet og særlig spekulere lidt over, hvordan en forening kan laves ud deraf. For tiden er der en trykt henvendelse (forfattet af mig) med en kort oplysning om forholdene under trykning og bliver sendt ud ca. 10. december. Den bliver særlig

sendt til alle præster, der så anmodes om at uddele eksemplarer af den til lærere og andre, og den indeholder alle fornødne oplysninger om, hvorledes man kan arbejde for sagen

Aage Friis til Kristian Friis.

Skjum den 30. dec. 1890.

[Kristian Friis var på Fyn]

. . . . Mødet i aftes refereres altså. Da moder og jeg var bedt til aften hos dr. Bloch før mødet, drog vi derop kl. 4^{1/2}. Dr. B. var ude, og vi måtte nyde vor aftensmad ene med jomfru Petersen og stationsforvalteren, der også indfandt sig. Medens dr. Bloch, der heldigvis kom kl. 6^{1/2}, spiste, vandrede jeg over på kroen og traf der Levinsen, Sørensen og stationsforvalter Høyer fra Snedsted, der viste levende interesse for sagen og desårsag kom ind i bestyrelsen. Så mødte pastor Jørgensen med frue også, var elskværdige og gjorde i ingen henseende noget vrøvl. Han havde dog tænkt på at ville tale lidt om faren ved offentlighed; men jeg fik ham hurtig derfra. Kl. 7^{1/4} kom så Bloch derover, indbyderne forhandlede, og mødet begyndte. Der var ca. 50–60 til stede, næsten kun mænd, så du havde da ret alligevel. Først bød Bloch velkommen, langt og noget vrøvlet, men med god mening. Så talte jeg i noget over en time, og jeg tror nok, at folk var tilfredse dermed. Så forhandlede man, og der meldte sig af de 50–60 tilstedeværende 36 ind, et godt resultat synes det mig.

Indbyderne valgtes til foreløbig bestyrelse, må supplere sig selv og skal så, når de har fået lavet love o. s. v., indkalde et nyt møde. Bidraget blev fastsat til mindst 50 øre, men større ønskes. Mødet var i det hele taget meget vellykket, og alle mente, at det spæde godt.

Derefter gik indbyderne + Høyer over til dr. Bloch, drak vin, spiste druer og nødder, sang »Brat af slaget rammet« o. s. v., tilbragte i det hele taget en meget rar aften til kl. 11^{1/2}. Der valgtes Bloch til formand, du til viceformand, hvad jeg syntes var meget rart. Nu må I skam se at få noget ud deraf.

(J. M. Friis) – påskrift på brevet.

. . . . Aage skilte sig godt ved sit referat, talte grundigt og sikkert – og folk syntes, det var godt udført af så ungt et menneske – det var

koldt i salen – men kromanden var så opfyldt af sagens betydning, at han ofrede den gratis, tilligemed kaffe til bestyrelsen . . .

Aage Friis til Kristian og J. M. Friis.

Høruphav den 11. juli 1891.

. . . . Som I kortelig fik det at vide af mit brevkort fra Sønderborg, kom jeg dertil efter et rart ophold i Korsør. Da jeg ombord på Fylla traf sammen med nogle studenter og andre unge fra København, havde vi en dejlig rejse ned igennem det vidunderlige smukke øhav, og kun at det op mod aften (torsdag) altså trak svært op til regn, mindskede glæden noget.

En af selskabet kendte Dybbølmølleren, og da vi kom til Sønderborg og var sluppen ud igennem toldvisitationen, stod den unge D.møller Gerhard Hansen dér efter ham. Men da han så, vi var flere i følge, var der ikke tale om, at han ville lade nogen af os gå over til et hotel: nej, vi skulle alle med til Dybbøl mølle. Vi blev der i det hele taget modtaget med en kærlighed og gæstfrihed, som jeg aldrig nogensinde har mødt mage til. Men derom mere, når jeg kommer hjem. Her kun turen i sine hovedtræk. Næste morgen kl. 6 gik vi så med den unge møller op på møllen, hen til Siegessäule, derfra gennem Dybbøl by og forbi gravmindet op til Dybbøl kirke, hvor den danske præst Clausen, en herlig gammel mand, i over en time gik omkring med og viste os de mange mindsteder i præstegd. og kirkens omegn. Derfra tilbage til møllen og kl. 1 derfra til Sønderborg. Dér skiltes vi. Jeg gik så op til H. P. Hanssen og havde megen glæde af en lang samtale med ham. Han gav mig så anvisning på en mængde danske mænd rundt om i Sønderjylland og særlig på Als. Efter middag og bad kl. 6 gik jeg op til de mange grave på Sønderborg kirkegård og derfra en vidunderlig dejlig tur gennem Sønderskoven til Høruphav hotel (dansk), hvor jeg sidder nu. Overalt har jeg modtaget et dybt og gribende indtryk, ikke blot fra de mange minder, der knytter sig så underligt stærkt til hver plet jord i dette med grave besæede land, men også fra det folk, det *danske* folk, der færdes her. – Iaftes sent aflagde jeg en visit hos den oldgamle pastor Schwensen her i Høruphav og traf dér adskillige bekendte fra Danmark. Der skal jeg nu atter til frokost i dag og så kl. ca. 2 her fra igen. Min plan er at gå til Lysabild og gæste Hans Lassen. Så går jeg op på langs gennem Als,

og fra nordenden lader jeg mig sætte over til Ballegård og går gennem Sundeved til Gråsten; så med dampskib til Flensborg.

Turen er hidtil gået i alle måder godt. Mit helbred er glimrende. Når I ser mig, ved jeg ikke. I skal få brev, om ikke før så fra Flensborg, hvor jeg vil komme senest torsdag i næste uge. Fra Flensborg går jeg vist sydpå til Danevirke

Aage Friis til Kristian Friis.

Notmark den 14. juli 1891.

. . . . At give en i enkelthederne gående beretning om mit oplev i de forløbne dage, vil jeg slet ikke indlade mig på. Det må vente, til vi ses, og kan kun ske gennem samtale.

Dernæst sidder min vært, gårdmand eller, som det her hedder, boelsmand Jørgen Terp, en ypperlig ung landmand, og kan ikke lade mig i ro, men går omkring og snakker til mig. Kun dette må I da vide om turen hertil. Jeg er endnu på Als, og skønt jeg efter min bestemmelse skulle have været herfra allerede nu, kommer jeg det næppe før først i næste uge. Der er ikke tale om, at jeg kan komme hurtig fra de steder, jeg kommer til, og de folk, jeg kommer til her nede, er da også så fornøjelige, at jeg må sige, at det egentlig ikke er meget mod min vilje, at besøget forlænges. – Jeg har fra Hørup, hvorfra jeg sidst skrev, været i Mindebjærg hos en Andreas Kaad, to dage i Viby hos en Hans Nissen, dernæst i Tandslet hos en Sofus Poulsen og Chr. Blad, i Asserballe hos en Hans Nielsen og (et øjeblik) hos pastor Jørgensens ældgl. fader. Dernæst i Notmark hos pastor Fangel, hvor jeg lå i nat, og nu er jeg hos en gårdm. sammested Jørgen Terp. Imorgen går det videre nordpå, og sidst i ugen vil jeg vist være i Nordborg. Hvad jeg så slår ind på, ved jeg ikke; egentlig ville jeg have været over gennem Sundeved, men da er jeg indbudt til en større fest som en hel del danske på søndag fejre i Høruphav. Tager jeg ellers derned, går rejsen nok derfra lige til Flensborg; men endnu ved jeg ikke ret, hvad jeg vil. Jeg har hidtil haft udmærket udbytte af min rejse, meget mere end jeg havde ventet; ja jeg må sige, at jeg vist aldrig har tilbragt så fornøjelige dage som disse Turen har foreløbig så godt som intet kostet mig. Den gæstfrihed, man allevegne mødes med her, er storartet. Mit helbred er fortræffe-

ligt, kun maven er lidt gnaven over al den gode mad, jeg proppes med.

Min vært beder mig hilse fra en god dansk sønderjyde.

NOTER

1. Viborg Katedralskoles diskussionsklub.
2. A. D. Jørgensen (1840–97), sønderjysk født historiker, rigsarkivar 1882–97. A. D. Jørgensen øvede stor indflydelse på det dansk-nationale arbejde både i Nordslesvig og i Danmark, bl. a. var han formand for fællesudvalget for de to vigtige sønderjyske foreninger i København 4 S, stiftet 1887, og To Løver, stiftet 1888.
3. SS, oprettet 1877 af grundtvigianske kredse på Koldingegnen. Foreningens formål blev især at yde støtte til danske sønderjyders undervisning i dansk sprog og kultur.

Anmeldelser

H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland.

En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene. 384 s. Odense Universitetsforlag, 1974.

Med bogen »Plattysk i Sønderjylland« har Hans Valdemar Gregersen leveret et stort og vægtigt bidrag til et centralt spørgsmål i Sønderjyllands historie: Hvorfor kom i 1920, – da befolkningen selv fik et ord med i laget, – grænsen til at gå langs Skelbæklinjen?

Bogen blev den 13. december 1974 med megen ære forsvaret for doktorgraden ved Odense Universitet. Det følgende er i udvidet og omarbejdet skikkelse den opposition, som undertegnede fremførte ved den pågældende lejlighed.

Først en kort karakteristik af bogens indhold. Den falder i to dele. Første del går til 1440 og kaldes »Sønderjylland fra Ejder og Levensau til Kongeå og Kolding fjord«. Anden del fra 1440 til ca. 1600 har titlen »Sønderjylland fra Skelbæk og Flensborg fjord til Kongeå og Kolding fjord«.

Første del omfatter 4 store afsnit, og afsnittene er opdelt i kapitler. Hvert afsnit indledes med et kort overblik over den politiske udvikling, således som den i store træk er velkendt. Det er praktisk for læseren, dog ikke ret spændende. Men sidst i 3. afsnit begynder bogen for alvor at blive interessant. Vi får her en grundig redegørelse for den fortyskning, der kom med den holstenske adels indvandring og med omdannelsen af den kirkelige administration i Slesvig bispedømme fra dansk til tysk i årene efter 1325. Tesen kan i korthed karakteriseres på den måde, at fortyskningen af domkapitlet i Slesvig, hvor i al fald efter reglerne alle stiftets vordende præster med en bestemt undtagelse, skulle studere i to år, havde til følge, at alle præster i domkapitlets embedsområde fra det 14. århundredes midte fik plattysk som første kultursprog ved siden af latinen; man må regne med, at det danske sprog tidligere har indtaget denne plads. Gregersen lægger vægt på betydningen af det dannelsessprog eller skriftsprog, der blev brugt ved siden af latinen, ikke så meget på

folkesproget. Domkapitlet i Slesvig dækkede dog ikke hele Sønderjylland; Ribe stift omfattede den nordvestlige del af hertugdømmet, medens øen Als ÷ Sønderborg hørte under Odense stift. I Ribe og Odense var dansk det naturlige kultursprog ved siden af det latinske. Ganske særlig må domkapitlet i Ribe have haft betydning for hævdelser og udbredelsen af det middelalderlige danske skriftsprog i det nordvestlige Slesvig.

Den særlige og meget betydningsfulde undtagelse fra den almindelige regel om præsternes uddannelse i stiftsbyerne gjaldt for det nordøstligste provsti, det såkaldte Barved syssel provsti, som havde sit centrum i Haderslev. Præsterne fra Barved syssel provsti blev uddannet ved det såkaldte kollegiatkapitel i Haderslev, hvor dansk var det første kultursprog ved siden af latinen, men dog således, at den sproglige status efterhånden blev truet. Hele den del af det nuværende Nordslesvig, der ligger nord for en linje fra Genner fjord over Ravsted til syd om Tønder og Højer (dog Tønder by undtaget), var i senmiddelalderen i kraft heraf en del af den danske kulturprovins. Det ejendommelige er imidlertid, at også i den del af det slesvigske domkapitels embedsområde, der lå mellem denne grænselinje fra Genner mod sydvest til den linje, som forfatteren mener stort set svarer til den nuværende grænse, beholdt i senmiddelalderen det danske sprog ved siden af det latinske en plads inden for kirken, dog her meget hårdt truet og i klar tilbagegang efter 1435, da holstenerne definitivt satte sig fast i Sønderjylland.

Syd for den nuværende grænse, hvor dansk var folkesprog, fik det plattyske sprog i løbet af det 14. og 15. århundrede en stadig stærkere stilling, men den danske dialekt var endnu alment udbredt. Gregersen tillægger det stor betydning, at Nordslesvig på grund af de politiske forhold var skilt fra Sydslesvig i årene fra ca. 1325 til 1375, og at Sønderjylland under Margrethe I's og Erik af Pommerns kamp 1404–1431 i realiteten var delt mellem kongemagten og de holstenske grever. Med rette fremhæver forfatteren det skelsættende i Flensborgs fald i 1431, da de holstenske grever erobrede byen fra Erik af Pommern. Han sammenfatter sin opfattelse i følgende sætning: »I lange perioder helt tilbage fra tiden omkring 1350 bestod der langs linjen fra Tønder til Flensborg et skel, som også fik konsekvenser for den sproglige dragt, man iførte sig, når man sagde farvel til dialekten«. (s. 301).

Gregersens fortjeneste ligger deri, at han foruden grundigt at undersøge forholdene i provstiet Barved syssel under de skiftende politiske konjunkturer også omhyggeligt har studeret området syd derfor indtil den nuværende grænse. Ganske særlig skal jeg fremhæve hans skildring af det haderslevske kollegiatkapitels vilkår i første halvdel af det 15. århundrede som et fint stykke forskningsarbejde. Ombygningen af kirken i Haderslev i årene 1420–1440 sættes ind i en politisk

sammenhæng, idet man forstår, at den skulle være domkirke i et særligt nordslesvigsk bispedømme, der var ved at opstå, medens Erik af Pommern havde det faktiske herredømme i denne del af hertugdømmet. Den ledende i kollegiatkapitlet i Haderslev var kantoren; hans navn var i denne periode Tue Petersen, og han har sammen med kanniken Niels Ulfsen stræbt efter at gøre kollegiatkapitlet helt uafhængig af biskoppen i Slesvig. I tidens dokumenter omtales Vor Frue Kirke i Haderslev som »domkirke«. I 1420'erne administreres i kirkelig henseende den del af Sønderjylland, som kongen rådede over, dvs. det meste af Nordslesvig inklusive Flensborg og omegn af Niels Ulfsen fra Haderslev og den flensborgske præst Peter Riggelsen. I årtiet forud havde ærkedegnen Erik Dosenrode varetaget kongens interesser på det kirkelige felt. Han var medlem af domkapitlet i Slesvig, men på grund af sin venlige holdning til kongen isoleret i forhold til de andre kanniker.

Gregersen fremhæver (s. 291), at det sydslesvigske område stort set har været under plattysk administration siden 1325, hvorimod sognene nord for linjen Flensborg-Tønder først definitivt kom under tilsvarende kår henholdsvis i 1435 og 1440, dog med et forbehold for tiden 1375–1404, da de holstenske grever rådede i hele Sønderjylland. Den kirkelige grænse i Sønderjylland, som kan erkendes i 1420'erne, blev udjævnet i 1440, men den må have haft visse blivende virkninger; den lod sig ikke udlette, da en stærk plattysk bølge i 1440'erne atter skyllede hen over Nordslesvig.

Dr. Gregersen lægger meget vægt på at vise, i hvor høj grad det danske sprog blev truet, især i det område, der ligger mellem en nordlig linje Genner fjord og Højer og den nuværende grænse som den sydlige linje. Der er her mange vidnesbyrd om anvendelse af plattysk sprog i sognevidner og inskriptioner og kun få danske sidestykker.

I senmiddelalderen var den ejendommelige situation således blevet grundfæstet, at den danske sønderjyske befolkning inden for dette område – Slogs, Rise, Lundtofte og Nybøl herreder samt købstæderne Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder – benyttede et fremmed sprog, et andet fælles sprog som sit kultursprog, men det skal straks tilføjes, at kun en begrænset del af befolkningen beherskede dette fremmede sprog. Der findes også danskskrevne sognevidner fra disse egne, og disse fortæller, at der her stadig fandtes præster og andre skrivekyndige, der var i stand til at formulere en tekst på det danske kultursprog, men alt i alt var udviklingen ved middelalderens slutning i skred til fordel for en anvendelse af plattysk, som det sprog man brugte, når man skulle ud over dialekten. På den baggrund fremtræder den forandring, der skete ved reformationen, snarere som et skridt til fordel for dansk sprog end det modsatte. Dr. Gregersen udtrykker det således: »Det var reformatorerne,

der med deres krav om modersmålets plads i forkyndelsen lagde grunden til en anden sproglig-kulturel situation inden for kirkelivet, og den skulle blive af afgørende betydning for Nordslesvigs folkelige og nationale udvikling« (s. 240). Medens man hidtil har tillagt reformationen stor betydning for det tyske kirkesprogs fæstelse i Sønderjylland, fordi den reformatoriske bevægelse kom syd fra i tysk sprogdragt, fremhæver dr. Gregersen, at den afgørende forskydning til fordel for det plattyske sprog allerede havde fundet sted i senmiddelalderen.

Dr. Gregersen drager et skarpt skel mellem Nord- og Sydslesvig, idet han hævder, at de sprogligt kulturelle afvigelser mellem de to dele af Slesvig allerede på reformationstiden har været så iøjnefaldende, at reformationsværkets mænd ikke har kunnet undgå at lægge mærke til det. – Som det plattyske sprog i de sydslesvigske sogne forlængst havde vundet en plads som det selvfølgeligste kultursprog for en befolkning, der i daglig tale benyttede sig af dansk-sønderjyske eller frisiske dialekter, var det også en uomstødelig kendsgerning, at den sønderjysktalende befolkning i Nordslesvig alt i alt havde bevaret en ubrudt naturlig tilknytning til det danske kultursprog. Ligesom i købstæderne overtog reformatorerne også i landdistrikterne den sprogligt kulturelle situation som en art kulturarv, som der ud fra den tids tankegang ikke var grund til at søge ændret. (s. 292). Sådan kan man i store træk gengive bogens indhold.

Tesen om, at forudsætningerne for den kirkelige sprogrænse, som den udviklede sig indtil 1850, blev lagt omkring 1350 og yderligere understreget i perioden 1410–30, har meget for sig, men den er ikke problemfri, når man tager kilderne nærmere i øjesyn, som det skal gøres i det følgende.

Vanskelighederne består dels deri, at man kun i meget store træk kan udtale sig om de grænselinjer, der gjorde sig gældende i det 14. og 15. århundrede, og dels deri, at dr. Gregersen har begrænset anden del af bogen fra 1440 til ca. 1600 til det nuværende Nordslesvig, tilmed med et ordvalg, der kan misforstås. Titlen på anden del af bogen lyder: »Sønderjylland fra Skelbæk og Flensborg fjord til Kongeå og Kolding fjord«. Man må beklage denne titel, fordi den kan opfattes, som om Sønderjylland fra 1440 har været identisk med Nordslesvig. Det måtte retteligt hedde den del af Sønderjylland, der ligger mellem Skelbæk og Flensborg fjord og Kongeåen og Kolding fjord. På kortet s. 393 er den nuværende grænse trukket op med skarphed, og nord for denne grænse er angivet den middelalderlige kirkelige inddeling, medens Sydslesvig står som et hvidt ingenmandsland. Den nuværende grænse af 1920 er på mange måder i bogen foruddiskonteret. Der tales mange steder, men vagt, om linjen Flensborg-Tønder, og den nordslesvigske del af domkapitlets område er skarpt afskåret fra den sydlige del. Efter anmelderens opfattelse, kan man ikke uden videre

afskære disse to områder fra hinanden. I stedet for at tilbageprojicere grænsen af 1920 måtte den rette fremgangsmåde være at undersøge de middelalderlige inddelingskriterier og derefter ud fra dem at lede efter en forklaring på, hvorfor kirkesproggrænsen nu engang kom til at gå sådan, som den faktisk gik. Der findes på kortet s. 180 en udmærket hjælp til at forstå de middelalderlige forhold. Her ses den gamle inddeling af Slesvig stift i provstier. Det område, mellem linjen Gønner-Højer og den nuværende grænse, som i bogen kaldes det slesvigske domkapitels embedsområde i Nordslesvig, nærmer sig meget stærkt til at være identisk med det middelalderlige provsti Ellum syssel. Der er to undtagelser, Bov sogn hører med til ærkediakonatet, der i store træk omfattede Angel; men Bov sogn ligger nu nord for grænsen. Den anden undtagelse er Kær herred, som nu ligger syd for grænsen. Det bliver derfor et centralt problem, om Ellum syssel har haft en særstilling i forhold til de andre provstier under domkapitlet, og yderligere må man rejse spørgsmålet: hvorfor fik Kær herred en anden skæbne end de øvrige herreder i Ellum syssel provsti.

Det kan være praktisk lige at ride den kirkelige inddeling op. Slesvig stift omfattede dele af de gamle sønderjyske sysler Barved og Ellum samt hele det gamle Isted syssel og det såkaldte Utland. Hvert af syslerne blev kernen i et provsti. Isted syssel provsti blev ledet af domkapitlets ærkediakon og kaldtes derfor ærkediakonatet og omfattede som nævnt fortrinsvis Angel; den allersydligste del af hertugdømmet dannede »Det store provsti«. På vestkysten fandtes tre små frisiske provstier Vidå, Strand og Ejdersted; de lå i det såkaldte frisiske Utland, som oprindeligt hørte til kongeriget Danmark, ikke hertugdømmet Slesvig. Ellum syssel provsti var det fattigste af de slesvigske provstier. I 1322 nævnes en særlig provst for Ellum syssel for sidste gang; provstiet mistede i den følgende periode selvstændigheden og blev mærkeligt nok lagt sammen med det allersydligste provsti, det store provsti, præpositura major. Mellem 1322 og 1352, da sammenlægningen mellem Ellum syssel provsti og det store provsti fremtræder som en kendsgerning, findes ingen efterretninger. I denne periode må sammenlægningen altså være sket. Tyngdepunktet i domprovstens embede lå i Slesvig by, der tidligt blev fortysket, og i den sydlige del af hertugdømmet, hvortil foruden den oprindeligt tysk befolkede del også hørte Svansen, Arens herred og de to Gøsherreder øst for Husum. Domprovsten blev meget benyttet i fyrsternes administration og i deres diplomati, men i det 14. århundrede har han nok selv lejlighedsvis deltaget i visitatser. Han kunne også overdrage opgaverne til en anden. Alle provster boede i Slesvig og dannede kernen i domkapitlet; det var dem, der havde den umiddelbare kontakt til præster og menigheder. Vi kan regne med, at fra ca. 1330 har domprovsten haft et embedsområde, der lå halv-måneformet uden om det af ærkediakonen ledende provsti, det gamle

De gamle stiftsgræns. Kortet findes side 180 hos Gregersen.

Isted syssel provsti. (Her må det lige indskydes, at ordet ærkedegn internationalt set er betegnelsen på det, der i Slesvig stift kaldes en provst. Derfor er det ikke noget underligt i, som forfatteren mener, at Nils Gerhardsen i 1331 kaldes ærkedegn i Vidå provsti (s. 90), eller at Hermann v. d. Mölen i 1343 kaldes ærkediakon i Barved syssel provsti (s. 91).) Folkesproget i ærkediakonatet var, bortset fra den blandede by, dansk. Stiller man Ellum syssel provsti over for ærkediakonatet, hvor forholdene i al fald i teorien var de samme, så vil man konstatere, at den nationale udvikling blev vidt forskellig. I stedet for at tale om forholdene i området mellem en grænse fra Genner over Ravsted til Højer og den nuværende grænse eller linjen Flensborg-Tønder, ville det være korrekt at undersøge forholdene i Ellum syssel i forhold til naboprovstierne. I forhold til Barved syssel måtte man søge en forklaring på det sproglige fællesskab, der kom til at præge de to provstier, i forhold til ærkediakonatet måtte man undersøge, hvorfor udviklingen her blev anderledes, selvom de oprindelige sproglige forudsætninger var omtrent identiske, og i forhold til Vidå syssel måtte man efterprøve det sproglige skel mellem det danske og det frisiske sprogområde, og dernæst måtte man gå nærmere ind på de forhold, der var følgen af, at Ellum syssel provsti blev lagt sammen med det store provsti, og endelig er der spørgsmålet, hvorfor Kær herred fik en anden udvikling end de øvrige herreder i provstiet.

Årsagen til, at Barved syssel og Ellum syssel fik en parallel sproglig udvikling, søger som ovenfor nævnt dr. Gregersen i den politiske situation i midten af det 14. århundrede og i den første tredjedel af det 15. århundrede. Det synes ret klart, at der fra 1344 til 1375 har gået et skel mellem det nordslesvigske område, som blev administreret af hertug Valdemar og det sydslesvigske område, der blev administreret af de holstenske grever. Grænsen har formentlig gået fra Kruså til Soholm å, men dr. Gregersen mener, at den er gået nordligere, således at Kær herred har ligget syd for den. Til støtte for denne antagelse kan anføres et privilegiebrev fra 1354 for Tønder, hvori de herreder nævnes, der skulle søge marked i Tønder, blandt dem er Kær herred ikke nævnt. Men det kan hænge sammen med, at flækken Læk har haft visse rettigheder. I marts 1326 nævnes Læk i Danmarks Riges Breve som et eget fogderi ved siden af fogderiet Flensborg og fogderiet Tønder. Da Valdemar Atterdag i 1344 havde angrebet friserne syd for Tønder, blev angrebet foretaget i fællesskab med hertug Valdemar af Sønderjylland, og da friserne var slået ved Langstoft, lovede beboerne i Bøking herred 8. aug. 1344 kongen huldskab og troskab og opgav krav mod hertug Valdemar og mod indbyggerne i Kær herred (DRB). Dette afkald ville være meningsløst, hvis de holstenske grever var i besiddelse af Kær herred. Dokumentet beviser følgelig, at Kær herred hørte med til hertug Valdemars

del. Der er næppe tvivl om, at denne deling mellem et Nord- og Sydslesvig også har haft sproglig betydning specielt med hensyn til administrationen, men der er intet, der tyder på, at delingen har spillet nogen rolle i kirkelig henseende. Grev Gert (den kullede greve) forsøgte i 1330'erne – uden held – at få kontrol med, hvem der skulle være biskop i Slesvig. Men domkapitlets hverdag har næppe været berørt af dette forsøg. Det har derimod været præget af en fortykningsbølge i den forstand, at tyskfødte mænd afløste de danskfødte som kanniker. Denne udvikling har dr. Gregersen belyst ved en gennemgang af navnene på alle kanniker fra perioden 1325–1350. Han mener alene af navnene at kunne se, at det tyske element blev dominerende. Det er sikkert rigtigt nok, men alligevel ville det have været rimeligt, om der var foretaget en lidt nøjere analyse, og dette ganske særligt med hensyn til de skiftende domprovster; for det er i denne periode Ellum syssel provsti lægges sammen med det store provsti. Det store provsti havde som ovenfor nævnt sit tyngdepunkt i det oprindeligt tysk befolkede sydligste Slesvig og i den tidligt fortyskede Slesvig by. Administrationen af det rent dansktalende nordslesvigske provsti Ellum syssel sammen med det overvejende tyskprægede store provsti i det sydligste Slesvig måtte give baggrund for, at der blev taget særlige sproglige hensyn i den nordlige del af domprovstens embedsomsråde. Mens der var temmelig ensartede forhold i Barved syssel, Ellum syssel og Isted syssel provstier, var der stor forskel på forholdene i Ellum syssel sammenlignet med det store provsti. Kilderne er sparsomme, men lidt kan dog fremdrages. Under domprovst Karl, der nævnes 1309 og måske også i 1320, var de to provstier endnu adskilt. Der er derefter en lakune i provsterækken. 1332 nævnes som kannik Claus Sehested, og han blev domprovst i 1343 og virkede til 1350. Under hans periode må man regne med, at sammenlægningen er fuldbyrdet. Navnet Claus Sehested er tysk; men inden han kom til Slesvig, havde han været kannik i Ribe, han deltog i 1345 i kirkemødet for Lunds ærkestift i Helsingborg, han har således efter al sandsynlighed kunnet dansk. Til mødet i Helsingborg kom bispem af Slesvig ikke selv; det var på dette tidspunkt en tysker, Henrik Warendorp, men Slesvig stifts tilhørsforhold til den danske kirkeprovins blev stadig markeret, også i en periode, da de holstenske grever havde det faktiske herredømme i Slesvig by og i hele Sydslesvig.

Henrik Warendorps efterfølger som biskop var Niels Brun, han var sandsynligvis af dansk oprindelse, han deltog personligt i kirkemøderne i ærkestiftet Lund, og ligeledes var han med i danehofferne. Det tyder på, at han har kunnet sproget. Man kunne fristes til at tro, at han netop har villet betone Slesvig bispestols forbindelse til den danske kirkeprovins som modvægt mod det pres, de holstenske grever som verdslige magthavere kunne udøve.

Claus Sehesteds efterfølger som domprovst fra 1350 var Otto v. d. Wisch. Han var utvivlsomt af tysk oprindelse, men hans efterfølger Ekkehard Reventlow, der blev domprovst i 1357, var trods navnet ikke uden en dansk baggrund. Indtil 1350 havde han været provst på Ærø og Tåsinge under Odense stift, men han må have sat pris på det mere tysksprogede milieu i Slesvig; for han byttede i 1350 embedet på Ærø og Tåsinge bort til Niels Gerhardsen, der i 1331 nævnes som provst i Vidå provsti, og som var avanceret til kantor i Slesvig i 1350. Niels Gerhardsen har altså foretrukket det sydfynske øhav for Sliens bredder. De nævnte eksempler tyder på, at unge fra Ellum syssel, der søgte uddannelse i Slesvig, i en overgangsperiode har haft mulighed for blandt kannikerne at træffe folk, der kunne tale med dem i deres modersmål. Eksemplerne viser også den stærke rotation mellem de gejstlige embedsindehavere i den store fælles kirke. Den plattyske bølge ved domkapitlet i Slesvig var dog i stadig stigen, men hvad angik den særstilling, som Ellum syssel havde i forhold til det store provsti, er der næppe sket nogen ændring, og man tør vove den hypotese, at netop sammenlægningen har været med til at skabe en sondring mellem domprovstens nordlige og sydlige embedsområde.

I året 1375, inden kong Valdemar Atterdag døde, havde han fået udnævnt den tyskfødtte Johannes Skondelef til biskop i Slesvig. Trods sin tyske herkomst forblev Johs. Skondelef den danske kongemagt tro gennem et langt liv. I perioden 1375–1404 kunne han ikke udrette ret meget for det danske kongehus, men under dronning Margrethes forsøg på at sætte sig fast i Sønderjylland, blev han hendes trofaste støtte. Under Johannes Skondelef begynder politiseringen af de kirkelige faktorer i Slesvig. Domkapitlets flertal støttede tydeligt nok, som dr. Gregersen gør opmærksom på, holstenerne. Konflikten mellem den danske kongemagt og holstenerne varede under mange omskiftelser fra 1404 til 1431, da Flensborg gik tabt. Ved freden i 1435 beholdt Erik af Pommern Haderslev amt, i 1439 rejste han fra riget, og holstenerne nåede frem til Kongeåen.

Det er dr. Gregersens tese, at Nordlesvig i en del af denne periode blev en egen kulturprovins med egen kirkelig forvaltning, og han antyder, at sydgrænsen for denne kulturprovins med visse forbehold svarede til den, der var gældende i tiden 1344–75. Der er ingen tvivl om, at Haderslev amt næsten uafbrudt indtil 1435 var i kongemagtens besiddelse, ejheller at kongemagten indtil ca. 1430 sad fast i Flensborg og omegn, men ellers er billedet broget, og det havde nok været rigtigt af forfatteren at gå mere i detaljer, hvad den faktiske magtudøvelse angik. Det hører således med i billedet, at holstenerne kunne hævde sig på Sønderborg slot gennem hele perioden, og at det tyske administrationsprog fik bredt fodfæste i byen. Det har for kampene om Flensborg været en alvorlig trussel, at Sønderborg stod til fjendens rådighed. Det er også rimeligt at anføre, at Åbenrå med

Brundlund slot blev erobret af holstenerne i 1428, altså relativt tidligt. Men ganske særlig er der grund til at fremhæve, at de danske kun havde Tønder fra 1411 til 1417; derefter blev borgen generobret af holstenerne, og den var derefter ikke til at vriste ud af deres besiddelse.

Når holstenerne fra 1417 sad fast i sadlen i Tønder, er det vanskeligt at acceptere dr. Gregersens redegørelse for komplikationerne i forbindelse med besættelsen af embedet som provst i Vidå provsti i 1420'erne. (s. 155–56). Det siges her, at dette provsti lå i overgangsbæltet mellem kong Eriks og de holstenske herrers del af Sønderjylland. Dette kan som vist kun gælde årene 1411–17. Det er naturligt, at kongemagten stod bag, da Andreas Jacobsen i 1415 blev provst i Vidå provsti. Han resignerede i 1423 for at blive sognepræst i Broager. På den tid havde holstenerne i politisk henseende klart fået overtaget herude. Resignationen kan muligvis skyldes dette; men den følgende dobbeltbesættelse med Palle Då og Heinrich Piltz behøver ikke nødvendigvis, som dr. Gregersen mener, at afspejle politiske modsætninger. Dobbeltbesættelse af embeder er forekommet mange gange. Vi har ingen vidnesbyrd om, at kanniken Palle Då var Erik af Pommerns mand, vi ved kun, at han var kannik i Ribe og af sønderjysk adel, og at han først fik embedet, da Erik af Pommerns stilling i Vestslesvig var svækket, og at han blev siddende i embedet efter kongens definitive nederlag. Vidå provstis sproglige situation blev ikke ændret i denne periode. Palle Då overdrog i 1439 en gård i Ullerup til biskop Claus Wulf, men det behøver ikke, som påstået, at betyde, at han af politiske grunde har købt biskoppens velvilje, i al fald ikke af nationalpolitiske grunde. Der behøver ikke at have været en modsætning mellem biskop Claus Wulf og Palle Då. Claus Wulf var nok hertug Adolfs mand, men han var også den mand, der 1460 var mest ivrig for at få valgt Christian I til hertug af Slesvig og greve af Holsten for ved en personalunion af få den gamle strid ud af verden.

I almindelighed kan man sige, at det bispedømme, der var ved at udkrystallisere sig med Haderslev som centrum, næppe kan have udøvet nogen større indflydelse i herrederne nærmest Tønder, og det er måske forklaringen på forskellen i udviklingen mellem den østlige del af Ellum syssel og den vestlige. I den vestlige del har forbindelsen til det nu næsten helt fortysskede domkapitel i Slesvig været opretholdt. På østkysten har indflydelsen fra Haderslev også nået til det nordlige Angel. I ærkediakonen, Erhard Dozenrade, havde Erik af Pommern i sin regeringstids første år en støtte; han var, som fremhævet af dr. Gregersen, en slags vicebiskop for det danskbeherskede område. Fra den østlige del af Ellum syssel og fra den nordlige del af ærkediakonatet har unge, der ønskede en præsteuddannelse, kunnet søge til Haderslev, i al fald indtil 1428–30. Alt tyder på, at den

gamle tingenes tilstand fortsatte i den vestlige del, men til den gamle tingenes tilstand hørte også en vis plads for det danske sprog i kirkerne, men ikke i administrationen, og i aftagende grad i retsudøvelsen.

Ved denne efterprøvelse af dr. Gregersens tese bekræftes den grundtanke, at de politiske forhold i den første tredjedel af det 15. århundrede har spillet en afgørende rolle for den kirkelige udvikling i Sønderjylland, men en grænselinje langs den nuværende grænse er ikke at spore, skellet gik mod øst længere sydpå, og mod vest længere nordpå, og netop heri kan man søge forklaring på forskelle inden for Ellum syssel provsti.

I 1440 indførtes i kirkelig henseende den gamle orden. Bispem i Slesvig fik igen hånd i hanke med Barved syssel provsti. På det tidspunkt var Claus Wulf biskop i Slesvig. Alt, hvad vi ved om ham, tyder på, at han var en klog og moderat mand. Han oprettede i 1442 et nyt præsteembede i Haderslev med den opgave at prædike for folket på modersmålet, altså på dansk, men i 1465 oprettede han også et særligt lektorat ved Vor Frue Kirke, hvis indehaver prædikede på plattysk; det sidstnævnte embede blev det fornemste af de to. Det var denne linje, der fortsattes efter reformationen, da det plattyske sprog fik førstepladsen ved gudstjenesterne i Haderslev. Dette er udmærket beskrevet af dr. Gregersen. Han har tillige foretaget en gennemgang af kollegiatkapitlets sammensætning og klart vist, at det tyske element var i vækst. Det er rigtigt at sætte skel ved året 1440, men den af forfatteren givne motivering for at indskrænke emnet fra at omfatte hele Sønderjylland til kun at behandle Nordslesvig er meget svag, og der anvendes i den forbindelse nogle udtryk af slesvig-holstensk observans, som hører en langt senere tid til.

Det er rigtigt, at der fra 1440–1459 under hertug Adolf var ved at udvikle sig en særlig slesvig-holstensk stat, men man kan næppe kalde den en europæisk territorialstat, og ingen talte dengang om en »kongehertug«. I 1460 tiltog ridderskabet sig en politisk magt, som der ikke var hjemmel for i den tyske statsret, idet ridderskabet valgte Christian I af Danmark til hertug af Slesvig og greve af Holsten, ikke som konge af Danmark, men for den gunst, de havde til hans person. Dr. Gregersen har på udmærket måde skildret den magtforøgelse, som ridderskabet havde opnået under de schauenborgske grevers kamp for Sønderjylland. Ved at sætte et skarpt skel ved året 1440 fortøner skellet i 1460 sig i nogen grad. Den personalunion, der i 1460 dannedes mellem Danmark og hertugdømmerne, tillægger dr. Gregersen ikke stor betydning for sit emne. S. 187 læser man om tiden efter 1440, at der ikke mere er grund til at følge den politiske udvikling i dens hovedtræk, thi den var fra nu af afklaret med hensyn til den kulturelle situation. Det er i den forstand rigtigt, at den tyske dominans i hertugdømmernes overordnede administration var en

kendsgerning fra 1440 til 1850, men det må samtidig betones, at det forhold, at den danske konge igen i 1460 fik indflydelse i Sønderjylland, på lang sigt fik betydning også for den kulturelle situation. Hvis udviklingen var fortsat, som den var igang i perioden 1440–1460, havde danskheden ej heller i Nordslesvig haft en chance. Der skete under Christian få forandringer i forhold til hertug Adolfs tid, men de gentagne delinger først i 1490 og siden i 1544 kom til at spille en rolle, fordi en forskel mellem den kongelige del og den hertugelige del mere og mere gjorde sig gældende. Disse politiske dispositioner tillægger dr. Gregersen ringe betydning: »Ingen af delingerne satte et skel ved Ejderen, og ingen af dem medførte en ændring af den kulturelle situation, der var skabt inden Adolf VIII«. (s. 200).

Disse udsagn er for kategoriske. Det er rigtigt, at Christian I var herre over begge områder uden på nogen måde at foretrække det ene for det andet, men selv under Christian I kan det dog ses, at der også knyttedes kulturelle kontakter mellem Sønderjylland og Danmark, som havde været utænelige, hvis han ikke havde været både konge af Danmark og hertug af Slesvig. Det drejer sig om forbindelsen mellem Mårkær kloster i Angel og Præstø på Sjælland. Klostret i Mårkær var et Antonitterkloster, det eneste i Danmark, det havde en del besiddelser i Sønderjylland, men dertil kom i 1470 som en gave fra Christian I Vor Frue Kirke i Præstø med præstegård og præsteembede; biskoppen i Roskilde havde givet sit samtykke til denne gave. I Præstø blev indrettet et datterkloster, der fik de første munke fra Mårkær. Forbindelsen mellem klostrene blev meget livlig. De delte indsamlingsindtægterne mellem sig, således at gaver fra Sjælland og Skåne gik til Præstø, medens de fra Jylland og Fyn gik til Mårkær. På reformationstiden blev munkenes indsamlingsaktivitet stærkt kritiseret; i Nørrejylland var Ålborg centret derfor, som det fremgår af historien om Peder smed og Asser bonde, hvori munkene bliver stærkt kritiserede. (A. D. Jørgensen: Mårkær kloster i Angel. Sjø. Årb. 1894).

Dette er kun et enkelt eksempel, og med reformationen ophørte forbindelsen mellem Mårkær og Præstø; men mere markeret blev den danske kongemagts stilling i forhold til Sønderjylland efter delingerne, hvor de kongelige dele fik en væsentlig nærmere tilknytning til Danmark end de hertugelige. Det ses især efter delingen i 1544, men også delingen i 1490 mellem kong Hans og hertug Frederik fik kulturelle konsekvenser. Det er igen klostrenes forhold, der her er oplysende. Denne gang franciskanernes. Der fandtes i Sønderjylland fra det 13. århundrede sådanne klostre i Tønder, Flensborg og Slesvig, i 1494 kom dertil klostret i Husum. Franciskanerklostrene var samlede i provinsen Dacia, der omfattede hele Skandinavien; provinsen var inddelt i kustodier, og de sønderjyske klostre hørte sammen med klostrene i Ribe og Kolding under kustodiet Ribe, der

var oprettet ca. 1290; kustoden kunne dog godt bo i en anden by, f. eks. i Flensborg. Omkring 1500 blev også klostret i Kiel lagt under kustodiet Ribe. Inden for franciskanerordenen rasede i det 15. århundrede en strid mellem »konventualer« og »observanter«. De sidstnævnte ønskede en dybtgående reform af klostrene. Konventualerens klostre stod under en generalminister, observanternes under en generalvikar. Den danske konge støttede observanterne, og i de første årtier efter 1490 samarbejdede kong Hans og hertug Frederik om reformen. (J. Lindbæk: De danske franciskaner klostre, 1914 s. 97). I 1495 blev observansen gennemført i Flensborg, reformen forløb fredeligt, de gamle munke, der var konventualer, måtte selv vælge, om de ville rejse eller blive og i så fald leve efter observansens regler. De nye »observanter«, som kom til Flensborg, var danske. De gamle »konventualer«, som drog bort, var tyske.

Omdannelsen blev overvåget af Antonius Raeffelt, gardian i Nimwegen og kommissær for ordenes generalvikar, og denne gav kong Hans det løfte, at der ikke skulle indtages fremmede munke i klostret uden kongens vidende og vilje (sstds. s. 114 ff).

Det var bl. a. tiggermunkenes opgave at prædike, og medens det senmiddelalderlige prædikensprog i Flensborg har været plattysk, har de nye munke utvivlsomt prædiket dansk i byen og omegnen. Traditionen for dansk prædiken i Flensborg kan meget vel gå tilbage til denne reform, ligesom den sporadiske anvendelse af dansk i gudstjenesterne i de nordangelske kirker efter reformationen kan have sit udspring her. For Nordangels vedkommende må man dog også henviser til forholdene under Erik af Pommern, da forbindelserne gik nordpå.

I Tønder fulgte omdannelsen af klostret tilsvarende linjer. Her blev klostret reformeret i 1503. De tyskfødte konventualer blev afløst af danskfødte observanter. Tønder hørte til hertug Frederiks del; han modsatte sig ikke reformen, og ej heller fulgte han sin amtmands ønske, da denne 20. oktober 1507 bad ham sørge for, at der igen kom tyske brødre til Tønder. Men det er ejendommeligt, at klostret i Tønder, selvom det lå i hertugens område, fik støtte fra kong Hans. Han gav 15. juli 1504 sin amtmænd i Åbenrå (Åbenrå amt hørte til kongens del) besked om at levere brænde til munkene i Tønder fra skovene ved Hovslund og Østerløgum i Åbenrå amt. (Ludw. Andresen: »Zur Geschichte des Klosters in Tondern.« Nordelbingen VII, 1928).

Som i andre franciskanerklostre havde brødrene i Tønder også til opgave at prædike, og for de danskfødte munke var det intet problem at anvende deres modersmål i og uden for byen. Udviklingen i Slogs- og i Kær herred blev senere forskellig. Det er tidligere vist, at der ikke var forskel på vilkårene i Slogs- og i Kær herred på den tid, da Erik af Pommern kæmpede mod de holstenske herrer; afvigelserne

viste sig først senere. Dr. Gregersen har påpeget, at der i perioden 1420–1520 findes tingsvidner fra Slogs herred både på dansk og tysk. Fra Kær herred kendes ikke danske tingsvidner. Forklaringen på dette forhold kan man søge delvis i den indflydelse, der udgik fra Løgum kloster, hvor det danske sprog var dominerende. Det fortsatte efter reformationen. I det såkaldte Løgumkloster birk, hvori det nærmest liggende klostergoods blev samlet, førtes tingbøgerne på dansk indtil 1691. Tingbøgerne fra det 16. århundrede er ikke bevarede, men tingsvidner belyser forholdet. Hvad gudstjenestesproget angår, har forskellen næppe været stor, og munkenes prædikenvirksomhed kan have spillet en bevarende rolle i begge herreder, dog stærkere i Slogs end i Kær herred; længe efter reformationen blev prædiken både på tysk og dansk i Kær herred. Dr. Gregersen nævner s. 293 et ejendommeligt eksempel på, hvorledes en præst (omkring 1820) i samme prædiken kunne bruge både tysk og sønderjysk. Det var først i 1760'erne og 1770'erne, at afgørelsen definitivt faldt til fordel for det tyske sprog. Den sprogblending, der først rigtig kan konstateres i første halvdel af det 18. århundrede, synes at bygge på en gammel tradition. Efter 1720 synes det danske sprog at nyde en vis fremgang. Der blev i visse sogne fulgt et særligt månedsskema, først en søndag med en dansk prædiken, anden søndag en dansk prædiken med sammenfatning på tysk, tredje søndag en dansk prædiken og fjerde søndag en tysk prædiken med kort gentagelse på dansk; andre steder var der skiftevis dansk og tysk prædiken. Ingen anden del af det nuværende Sydslesvig havde tilsvarende forhold. I Nordangel forsvandt den danske prædiken i løbet af det 17. århundrede. I 1721 skulle provsten i Tønder gøre rede for forholdene i sit provsti. Han skriver om præsten i Stedesand i Kær herred: »Wäre er der deutschen Sprache so mächtig als der dänischen, so würde er im deutschen so nicht schelgen, (dvs. ikke gøre så mange fejl) welches verdriesslich ist.« (Witt: Übersicht über die Gemeinden, Pastoren und Küster der Propstei Tondern aus dem Jahre 1721. Schr. des Vereins für schleswig-holst. Kirchengeschichte II R; 5 bd., 4 hæfte 1913, s. 458).

Den afgørende forandring kom ved en forordning den 12. april 1768, da generalsuperintendent Adam Struensee pålagde skoleholderne at bruge samme undervisningssprog, som det katekismen var skrevet på, og den var tysk. Det varede en rum tid, før kravet blev overholdt, men skoleholderne har altså før den tid – til en vis grad i al fald – brugt det danske sprog (G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland før 1814, s. 230). Gennem hele det 19. århundrede opretholdes dobbeltheden m. h. t. gudstjenestens sprog, men efterhånden ophørte de danske prædikener. Det sidste sogn med delvis dansk prædikensprog var Braderup, hvor det forsvandt i 1911.

Denne gennemgang af forholdene i Kær herred kan tyde på, at

hele Ellum syssel provsti oprindelig har haft ensartede forhold, og der kan findes forklaring på, at den vestlige del af provstiet blev stærkere tyskpræget end den østlige. Den mere detaljerede gennemgang har bekræftet dr. Gregersens grundbetragtning om følgerne af den politiske udvikling i tiden 1410–30; den viser et mere nuanceret billede og udelukker, at grænselinjen kan drages så skarpt, som han har gjort det.

Klosterhistoriens vidnesbyrd er dog ikke udtømt med det ovenfor anførte. Et skel mellem det nordlige og det sydlige Slesvig fremtræder også, når man ser på de forandringer, der 1510–1520 skete med hensyn til franciskanerordenens organisation. Medens hertug Frederik ikke havde haft noget imod danske munke i Tønder ved observanternes overtagelse af klostrene i 1503, så synes det, som om han fra ca. 1510 har været ivrig for at udsondre de tysktalende klostre fra den danske ordensprovins. Klostrene i Kiel, Husum og Slesvig samt et i 1516 nydannet kloster i Lunden i Ditmarsken blev samlet først i et eget kustodi i Kiel umiddelbart under generalvikaren, senere i tilknytning til provinsen Saxonia. Det betød, at klostrene i Husum og Slesvig efterhånden udsondredes af den danske kirkeprovins. Kustodiet i Kiel blev oprettet på et generalkapitel i 1516 i Rouen. På et nyt generalkapitel i 1517 blev det bestemt, at kun udnævnelsen af kustoden skulle stadfæstes af provinsvikaren for Danmark, iøvrigt skulle kustodiet Kiel styre sig selv. På et kapitel i Lyon i 1518 blev det vedtaget at opretholde denne løse ordning, indtil man kunne få den danske konges samtykke til fuldstændig adskillelse fra Danmark og forening med provinsen Saxonia. Det blev endeligt vedtaget på et kapitel i 1520. (J. Lindbæk: *De danske franciskanerklostre*, s. 75).

Det var hertug Frederiks plan også at få klostret i Flensborg lagt ind under det nye kustodie Kiel. Det ses af et udateret brev (sandsynligvis fra 1522), som Christian skrev til ordensgeneralen. Det hed heri, at kongen havde erfaret, at ordensgeneralen på grundlag af urigtige meddelelser havde befalet, at de danske munke skulle fjernes fra klostret i Flensborg; det var disse munke, der på hans faders bekostning var indført i klostret ved reformen (overgangen til observansen i 1495). »De danske munkes lærdom og smukke optræden roses af præsterne og folket«, hedder det i brevet, og kongen beder om, at Flensborg-klostret må vedblive at tilhøre den danske provins, og at de andre holstenske klostre må blive ført tilbage til denne provins. Dette sidste skete dog ikke. (Wolf: *Zeitschr. der Ges. für Schles.-holst. Geschichte*, XIV, s. 187). Flensborg blev i den danske kirkeprovins, og Slesvig og Husum forblev under kustodiet Kiel den korte tid, der endnu eksisterede klostre på vore breddegrader. Dr. Gregersen har ikke systematisk inddraget klosterhistorien i sine undersøgelser, det havde ikke været til skade, for den bekræfter hans op-

fattelse, at det nordlige Slesvig lige før reformationen var ved at få sin egen status til forskel fra sydlige Slesvig.

I argumentationen for, at det danske element snarere blev styrket ved reformationen end det modsatte, fremhæver dr. Gregersen en meddelelse om, at provsten i Haderslev Anton Keyser, efter at kirkeordinansen for Slesvig og Holsten i 1542 var blevet vedtaget, blev udnævnt til provst ikke alene for Haderslev og Tønder len, men også for Åbenrå og Tønder len. Det var den del af Sønderjylland, hvor det danske sprog havde et vist fodfæste i kirkerne. Dr. Gregersen mener (s. 300), at Anton Keyser's embedsområde i 1542 stort set svarer til den kirkesproggrænse, der er en kendsgerning fra reformationen og helt op til 1850, og dr. Gregersen nævner her udtrykkelig herredsskellet mellem Slogs- og Kær herred som sproggrænse, men til Anton Keyser's område hørte rent faktisk også Kær herred som en del af Tønder amt. Ligeledes må Bøking- og Horsbøl herreder, de frisiske egne syd for Tønder, have været en del deraf. I den foreliggende sammenhæng kan det imidlertid være interessant at se på, hvorledes denne verdslige opdeling i len eller amter ville svare til den gejstlige inddeling i den katolske tid. Det viser sig da, at Anton Keyser's tilløb til et nordslesvigsk bispedømme omfattede Ribe stifts slesvigiske del, samt provstierne Barved syssel, Ellum syssel og Vidå, mens hele ærke-diakoniet hørte til den sydlige del.

Der er i det foregående givet en del eksempler på de resultater, man når til ved en undersøgelse, der går ud fra de middelalderlige forhold. Det er anmelderens opfattelse, at der herved gives et mere varieret billede, end det dr. Gregersen har tegnet, men resultaterne bekræfter i de store træk hans tese, også når man går kronologisk frem og ser bort fra den viden, vi har om, at kirkesproggrænsen i 1920 stort set blev til en statsgrænse.

Der er imidlertid endnu et forhold, som må fremdrages som korrektiv til den generelle påstand om, at ingen af delingerne medførte ændring af den kulturelle situation, der blev skabt under Adolf VIII. (s. 200). Dette udsagn er generelt for hele den følgende tid op til 1713, da delingen ophørte, og det forhold, der skal fremdrages, går lidt ud over bogens tidsramme ved år 1600, men er velegnet til at vise forskellen på den hertugelige del og den kongelige del i sproglig henseende. Da hertug Hans d. ældre døde i 1580, kom Haderslev amt og Rendsborg amt under kongen, medens Tønder amt og Nordstrand kom til gottorperne. I de første år mærkede man ikke meget til forandringen, bortset fra at Frederik II før sin død i 1588 tilbyttede sig et omfattende jordegods i Haderslev amt, men da Christian IV i 1596 selv havde overtaget ledelsen af riget, skete der ændringer. Amtsregnskaberne i Haderslev amt blev indtil 1600 ført på plattysk, derefter i en årrække på dansk. Der foregår samtidig den ejendommelige udvikling, at Haderslevhus len mere og mere ligestilles med

kongerigske len og modtager ordrer gennem dansk kancelli, medens andre kongelige len i hertugdømmerne modtager ordre gennem tyske kancelli. Der er ingen helt fast praksis, men en gennemgang af kancelliets brevbøger viser, at Haderslevhus len i mange forhold får samme status som Koldinghus len. For blot at nævne et eksempel: den 29. januar 1607 udgår missiver til lensmændene overalt i riget, at de skal sende pligt- og arbejdsfolk til befæstningsarbejder ved København. I Jylland skete udskrivningerne i følgende orden: Lensmændene Casper Markdanner på Koldinghus og Peder Mund på Skanderborg slot skulle sende hver 20 mand, Carl Bryske i Aarhus og Gert Rantzau på Haderslevhus hver 12, Frantz Rantzau på Silkeborg, Knud Brahe på Bygholm og N. N. på Kalø hver 8, Godske Budde på Børglum kloster 6. Rækkefølgen er alene bestemt af, hvor mange arbejdsfolk de enkelte lensmænd skulle sende. Af sønderjyske len er kun Haderslev nævnt. 21. juli 1607 sendte kongen gennem danske kancelli en missive til borgmester og råd i Haderslev i anledning af, at provsten var død. Kongen havde erfaret, at han havde en duelig søn og ønskede, at denne blev kaldet. Et eksempel, hvor Flensborg er medinddraget, kan hentes fra 1626. Der sendes missiver til lensmænd i Jylland og Holsten, men det er »Holsten« i betydningen Sønderjylland; missiverne sendtes til Kaj Ahlefeldt i Flensborg, Gert Rantzau i Haderslev, Gunde Lange i Kolding, Albert Skeel i Ribe og Laurids Ebbesen på Skanderborghus.

Disse vilkårlige eksempler skal kun tjene til at belyse konsekvenserne af delingerne, men de rummer i sig selv et interessant perspektiv vedrørende forholdet mellem tyske og danske kancelli.

Som det vil være fremgået af det foregående, kan dr. Gregersens arbejde suppleres på forskellig vis; det i denne anmeldelse fremførte er i ordets egentligste forstand supplement, for også disse yderligere vidnesbyrd bekræfter de teser, der gør dr. Gregersens afhandling så interessant, uanset at man må tage afstand fra alt for absolutte og almindeligt holdte udsagn.

Troels Fink

Rødning Frimenighed gennem 100 år. Skitser og billeder 1874–1974.

Rødning 1974, 208 sider, ill.

Rødning Frimenighed var den første frie, grundtvigske menighed, der dannedes i Sønderjylland under fremmedherredømmet. Den har fået sin historie behandlet i en del værker, først og fremmest 1921 i pastor Thade Petersens kildeskrift: *De sønderjydske Frimenigheders Historie* og 1950 i Mads Grams bog: *Rødning Frimenighed og dens Præstefolk 1889–1922* samt i afhandlinger og artikler i forskellige tidsskrifter.

Nu ved 100 års jubilæet foreligger et nyt værk om denne livskraftige menigheds liv og virke.

Bogen giver ikke en fortløbende skildring, men søger gennem dokumenter og aktstykker, som ikke før har været udgivet i deres helhed, at belyse sider af menighedens historie, og en lille samling prædikener kaster nyt lys over menighedslivet.

Baggrunden for det åndelige liv, der vakttes på Rødding-egnen i 1860'erne og dermed for Rødding Frimenighed, var pastor Hans Svejstrups virke i Rødding fra 1861 til 1867. Da Svejstrup nægtede at aflægge eden til preusserkongen, måtte han opgive sit embede og forlade landsdelen, hvorefter Cornelius Appel kom ind i billedet og blev menighedens første præst. Herom beretter bogens fem første afsnit, videre hører vi om de følgende præster, Nis Lycke og hans tid fra 1889, Kristian Svendsen fra 1922 og Niels Gårdhus fra 1954.

Bogen bringer desuden minderuner om to præstehustruer, Kathrine Lycke og Kirstine Svendsen, der har betydet meget for menighedslivet, og beretter om den økonomiske baggrund, hvor vi får at se, at omsætningen det første år kun var på 564, 48 mark for at stige til 147.312,14 kr. i 1972-73.

Frimenigheden havde de første år til huse i en kirkesal på højskolen, men i 1909 blev Sankt Povls kirke bygget. En række af bogens billeder giver et godt indtryk af denne kirke og dens inventar.

Rødding og Bovlund frimenigheder er, efter at Haderslev menighed blev opløst i 1972, de eneste overlevende af de frie sønderjyske menigheder. Jubilæumsbogen viser, at Rødding Frimenighed har en stor medlemsskare, og at den med sit rige menighedsliv kan »være den udfordring, der fortsat må være til stede for at sikre frihed i liv og tro«, som en af bogens mange medarbejdere udtrykker det.

Olav Christensen

Manfred Spliedt: Sådan en dum knægt.

Gyldendal 1975, 192 s.

Manfred Spliedt, der nu er dansk journalist i Birkerød, var nået til 5. klasse i den tyske Friedrichsschule i Haderslev, da 2. verdenskrig udbrød. Den kostede hans far, en indvandret tysk håndværker, livet og ham selv en forkvaklet barndom. Spliedt var sikkert en følsom og drømmende dreng med visse tilpasningsvanskeligheder og blev som sådan et mentalt offer for nazismens voldelige og asociale fremfærd.

Hans bog med den lidt selvironiske titel er et opgør med det tyske mindretals nazistiske ledere. Det begynder i det små med en hård satire over et par navngivne lærere, nogle spottende nærbilleder med social undertone af Haderslevtyskhedens højere borgerskab, der

ofrede sig for sagen ved at spise *Eintopf* og pynte sig med det ellers hengemte jernkors, der nu var kommet til ære og værdighed, fordi Adolf Hitler kun bar denne de menige soldaters dekoration, ligesom den militaristiske ånd i Hitler-Jugend og ungdomskorps udleveres til latteren. Her er forfatteren i sin splittethed mellem tysk og dansk helt på den latterkrogede danske side.

Men efter at Spliedt realistisk og i en slags underofficers-jargon har fortalt om læretiden på en rustningsfabrik i Kiel, hvor han oplever den »rigtige« nazismes fysiske og moralske sammenbrud, spilles bogen op i et crescendo af personlige angreb, der gør en enkelt mand, Rudolf Stehr, ansvarlig for hvervningen til tysk krigstjeneste og for, at mindretallet aldrig fik gjort op med sin fortid, fordi Stehr fortsatte på en ledende post efter 1945. På denne personlige baggrund bliver Spliedts tilegnelse af bogen til »741 sønderjyder, som blev jaget i døden af det tyske mindretal«, makaber og urimelig. Fra dansk side er ingen hidtil gået så vidt. Det betyder på den anden side ikke, at vi andre ikke deler Spliedts forbavselse over den officielle tyske mindretalsledelses ulyst til at beskæftige sig med perioden 1933–1945, en holdning, der for det første slet ikke er i overensstemmelse med det demokratiske Tysklands »Bewältigung der Vergangenheit«, og som for det andet efterlader et mærkeligt hul i historien.

Manfred Spliedts bog er for ensidig til at udfylde dette hul. Hvis den skulle vurderes historisk, kunne der påpeges unøjagtigheder og selvmodsigelser. Men fra forfatterens side er der tale om en villet provokation, et kampskrift, der har til hensigt at overdøve den »larmende tavshed«. Derfor er der også anvendt en fri stil lidt à la den hårdkogte roman, muligvis for at få ungdommen i tale med tidens sprog. Mens dette skrives, har hidtil dog kun Rudolf Stehr reageret med en redegørelse for sin stilling før og efter krigen. Det tyske blad anmeldte ikke selv bogen, men overtog fra dansk Bjørn Svenssons kritiske gennemgang i regionalradioen, håndplukket som den mest negative på markedet.

Eskild Bram

Niels Bøgh Andersen: Fiskersøn fra Aventoft.

Gyldendal 1974, 229 sider, ill.

Som den fortæller, Niels Bøgh Andersen er, måtte det forventes, at han ville skrive sine erindringer. Nu er de der og åbenbarer, at han er, en lige så lun humorist som god iagttager. Han kan være kritisk, men også uden hensyntagen til det mere passende snakke lige fra leveren.

Han fortæller om sin barndoms landsby, Aventoft, og om forholdene der, som de var i hans barndom og unge år, en værdifuld skil-

dring af et stykke hengemt almuekultur. Aventoft står i dag i hans minde fra tiden før den store afvandning ved Vidåen som et lille Arkipelag, eller som han siger: en række halliger, hvor hans barndomshjem lå på en geest-ø. Her levede man lykkelig og tilfreds under små kår, mens man om det fjerne Jylland havde en forestilling om noget fattigt sort med træsko, lus og hugorme. Helt anderledes karakteriserer han i anden forbindelse friserne, som mærkeligt nok betegnes som rationalister. Mange er kun begravelseskristne og tror stadig på Odin og Thor.

Bøgh Andersen giver en smuk skildring af sine forældre, så ram-mende, at den vil blive stående i erindringen. Han mener selv, at han har taget en del i arv efter moderen. Måske gælder det dog i højere grad faderen. Ganske vist var han tavs og indesluttet, men var dette til trods den fødte fortæller. I øvrigt levede den lille Niels et lykkeligt og lystigt liv sammen med kammerater og havde i skolen sit besvær med det tyske.

Men han var jo en fiskers søn og måtte hjælpe faderen med fiskeriet. Det gav både håndlag og sagkundskab, rent bortset fra fornøjelsen og glæden ved at færdes i den særprægede natur. De fik utroligt store fangster hjem, og herom fortælles der, så det giver indtryk af, at der kan fortælles lige så gode historier efter en fisketur som efter en jagt og under en krig. En virkelig fortæller lader sig som bekendt ikke distrahere af kendsgerninger. Derfor behøver det ikke altid at gå ud over sandheden. Bøgh Andersens rent praktiske erfaring går ud på, at en suder skal skoldes til døde, og at en ål smager bedre, når den ikke flæes, men skræbes.

Allerede i skolen lærte Niels, at ens fantasi bliver sat i bevægelse, hvis man kommer ud for noget, man ikke forstår. . . Og uforståeligt var den megen snak om spøgelse og anden overtro, som desuden også kunne gøre en dreng mørkerød. Megen fantasi hørte det derimod ikke til for at få øje på læreres og præsters ejendommelighed. Tilværelsen var fuld af paradokser: en meget tysksindet Aventoft-præst, der var født i Elsass-Lothringen, flyttede i Hitler-tiden til Holsten, hvor han udviklede sig til forkæmper for det danske mindretal i Slesvig . . . Efter den første verdenskrig med dens savn og trængsler fik Bøghs onkel Fritz, der var fra Sachsen, bopæl i det danske Nordslesvig, men vedblev at være tysksindet. Mange år senere, da han blev spurgt om, hvad han ville gøre, hvis Nordslesvig blev tysk igen, svarede han: »så flytter æ til Ribe.«

Efter den første verdenskrig fulgte den spændende afstemningstid med dens begivenheder, som Bøgh Andersen oplevede som 10–12 årig. Aventoft, der oprindeligt hørte til 1. zone, led den skæbne, at zoneskellet gik lige hen over sognet, så det blev henlagt til 2. zone. Det kom, mener Bøgh, til at gå ud over det danske stemmetal. Der blev den 14. marts 1920 afgivet 50 danske og 271 tyske stemmer.

Aventoft blev ved Tyskland, men dermed var forbindelsen med det gamle land ikke afbrudt. Bøgh Andersen blev ungkarl på en gård i Møgeltønder, blev derefter elev på Rens efterskole og kom siden på seminariet i Tønder, hvor han tog lærereksamen.

Her standser han egentlig som fortæller. Når han i det følgende omtaler sin gerning som lærer i København, Harreslevs mark og Flensborg, bliver stilen mere berettende og kritisk. Det samme gælder hans indsats for under Hitler-tiden at imødegå de nazistiske overgreb og bestræbelser for at skabe dansk sammenhold. Han afbrød lærergerningen i Harreslev for at kunne tilbringe et år på Askov højskole. Det blev en stor oplevelse for ham og kom til at betyde meget for hans udvikling. Af lærerne blev Arnfred, som først havde gjort et fremmedartet indtryk på ham, af størst betydning for ham. Mest kritisk er han over for C. P. O. Christiansen, som han var på vagt over for, fordi han, skønt meget inspirerende, var romantisk herodrykker og derfor en farlig mand.

I sine helt unge år lærte han maleren Emil Nolde at kende, hvem han sikkert skylder sin store interesse for kunst. Han er en afgjort beundrer af den berømte nordslesvigske fødte kunstner, men er derfor ikke ukritisk indstillet over for hans kunst, som efter hans mening indebærer et frisisk islæt. Større tilslutning vil han uden tvivl kunne få til den betragtning, at kvaliteten af Noldes kunst overgås af hans navnkundighed.

I sin fremstillingsform har Bøgh Andersen ikke taget særligt hensyn til kompositionelle og kontinuerlige litterære sædvaner, men til gengæld har han skildret sine oplevelser på en så levende og fængende måde, at de vil blive læst med udbytte og fornøjelse.

Morten Kamphövener

Marie og Anders Bjerrum: Ordbog over Fjoldemålet 1–2.

Akademisk Forlag, København 1974. 345 s. + 348 s. 180 kr. (Medlemmer af Universitetsjubilæets danske Samfund 110 kr.).

Institut for dansk Dialektforskning og Universitets-Jubilæets danske Samfund har med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd, der har bekostet trykningen, udgivet Ordbog over Fjoldemålet 1–2 af Marie og Anders Bjerrum.

Det fremgår af forordet, at vigtige dele af ordbogen er udarbejdet periodevis 1948–53. I denne periode blev principperne for ordbogen fastlagt og ca. to tredjedele af materialet bearbejdet af de to udgivere i fællesskab, mens resten af ordbogen er redigeret og indledningen udarbejdet af Marie Bjerrum i vinteren 1972–73, med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd.

I forordet hedder det: »Den (ordbogen) rummer, hvad der i tidens løb er blevet optegnet af ordforrådet i den for over en menneskealder siden uddøde dialekt i Fjælde sogn nordøst for Husum i Sydslesvig. Dialektens ordforråd har været meget større end det her registrerede, og ordbogens rette titel burde beskedent være Bidrag til en ordbog over Fjoldemålet. Den er ikke nogen etymologisk ordbog, hverken leksikalsk eller grammatisk, og den medtager ikke personnavnestofdet, da dette er trykt i Danske Studier 1934, og heller ikke stednavne... Som samlet oversigt over, hvad der fra 1850erne til 1930erne er optegnet af Fjoldemålets almindelige ordforråd, er den et sprogligt minde om en svunden tids mennesker i et tidligere dansk område«.

I en indledning redegør Marie Bjerrum klart og grundigt for materialet, for registreringen af det i ordbogen, artiklernes opbygning, fonemskriften, hvori ordenes dialektale form og eksempelmaterialet er gengivet, ordbøjningen og registreringen af ordenes betydning. De for sprogforskeren interessanteste afsnit er det om fonemskriften, der bygger på Anders Bjerrums analyse af det optegnede materiale, som den fremgår af disputatsen »Fjoldemålets Lydsystem« (1944), samt afsnittet om ordenes betydningsindhold og -inndeling; specielt det sidste nummer nye signaler, idet ordbetydninger søges afgrænset ud fra synonymer og antonymmer og ud fra ligheder og forskelle med hensyn til syntaktiske relationer. Efter denne indledning følger en oversigt over Fjoldemålets grammatik, som på sine 17 sider giver væsentlige oplysninger i koncentreret form. Det fremgår f. eks., at substantiverne kan genusbøjes; hvert substantiv har ganske vist sit bestemte køn, fælleskøn eller intetkøn, men et fælleskønsord kan sættes i intetkøn og ændrer dermed betydningskvalitet, så det kommer til at betegne noget småt (f. eks. an myø en voksen ung pige, men at myø en skolepige) eller noget foragteligt (f. eks. an kvind en ung pige, men at kvind nedsættende om en sjuskedorte eller tøjte). Det fremgår også, at pluralisendelsen -er trænger frem som variant ved siden af ældre bøjninger i pluralis af substantiverne (f. eks. huuser ved siden af huus huse), at substantivernes foransatte bestemte artikel under visse betingelser kan optræde som bestemmelse foran adjektiver el. adj. + subst. (f. eks. æ hær vært ar føst jeg har været den første; ar nøj præst den nye præst), at – foruden talordet én – også talordene to og tre kan genusbøjes (f. eks. tuo stuund to timer (stuund er fk.), men tåv yøg to heste (yøg er ik.), trie kyør (fordi det hedder an kuo en ko), men trøj gåång (fordi det hedder at gåång en gang), at verberne kan bøjes i tal (f. eks. hand ær, men di eer), at visse verber har en særlig form i 2. pers.sg. (du skat du skal, du fækst du fik), og at imperativen kan bøjes i tal (f. eks. stop (sg.) og stoper (pl.) til henholdsvis én el. to heste, når de skal rykke tilbage).

Hvad sprogforskeren ikke får øje på af interessante ting ved at

læse disse indledende afsnit, viser sig i hele sin fylde i selve ordbogsartiklerne. Den grammatisk og leksikografisk interesserede kan slå op på ordet *vorde*. Først verbets bøjning, derefter betydningerne: 1. *vorde*, blive til (den perfektiviske modsætning til det imperfektiviske være 1), f. eks. *der vel bald vuur det vil snart ske*. 2. *vorde* i + nom.act.: komme til at forholde sig på en bestemt måde, så der udføres en bestemt handling (modsat være 3; jfr. få 2, have 5), f. eks. *væn er vel vuur i syvn når det vil begynde at koge*. 3. overgå til at være (se være 4) noget nærmere angivet, *vi vuur gamel vi blev gamle*. 4. *vorde* som hjælpeverbum foran prt.part. til dannelse af »omskreven passiv«; i inf. anvendes oftest s-formen af verbet, sjældent *vuur + prt.part.*, f. eks. *ar yøg skal børstes hesten skal børstes...* I pr., prt. og de sammensatte fortider dannes passiv altid ved omskrivning med *vorde + pr.ptpart.* af verbet, mens s-formen har medial eller reciprok betydning, f. eks. *vi sänktes ve ar brøøgem sit huus vi samledes ved brudgommens hus*. – Ved at slå henvisningerne til være, have og få efter, vil man se, hvordan forholdet betydningsmæssigt er parallelt mellem *vorde* og *være* på den ene side, *få* og *have* på den anden.

Også præpositionernes betydninger og syntaktiske konstruktioner er det af interesse for den sprogkyndige at studere. Rækkefølgen af betydningerne går ofte fra en stedsmæssig betydning over en tidsmæssig til betydninger, som betegner mere abstrakte relationer, og sidst i rækkefølgen kommer tit en eller flere sjældnere og sparsommere belagte betydninger. Som eksempel kan nævnes en af de præpositioner, som har forholdsvis få betydninger, nemlig *fra*, som betyder 1. *fra*, om bevægelse bort fra noget (modsat til 1). *hand gik froa ar huus han gik fra huset* ∴ *han gik hjemmefra*. 2. om tidsforløbet efter et bestemt tidspunkt og fremad (modsat til 2). *der stamer froa gamel tii det stammer fra gammel tid*. 3. *borte fra*, fjernet fra. *hand ær froa ar huus han er borte fra huset* ∴ *ikke hjemme*. 4. *af*, om redskab hvormed en handling udføres. *hand ga ar yøg var froa ar sveeb han gav hestene noget af pishen*. – Som man vil se af henvisningerne til *præp. til*, er der forsøgt skabt en parallelisme i artiklernes opbygning; i dette tilfælde gælder henvisningerne modsatte betydninger, men henvisningerne kan også gælde betydningslighed, f. eks. *at til og ad kan betyde det sammen*, eller betydningsbeslægtethed, f. eks. *at til, om, i og å alle kan bruges om tid: te juul til jul; om synter om søndagen; i ar fåårer i foråret; oa ar harest på ∴ om efteråret*. Nogle af præpositionerne har mange forskellige betydninger, f. eks. *med* (7), *å* (8), *for* (10), *til* (20).

Modalverbernes system er særlig opmærksomhed værd, og en gevinst for ordbogen er, at den rummer så mange komposita, nok til et helt studium af forholdet mellem leddene i sammensætninger, f. eks. *aftenarbejde* (arbejde om aftenen), *husarbejde* (arbejde i huset), *håndarbejde* (arbejde med hånden), *karlarbejde* (arbejde for en karl ∴

en mand), murearbejde (arbejde med at mure) osv. Også anførelsen af præfikser og suffikser som selvstændige artikler med angivelse af deres betydning eller betydninger er et plus. Materialet til ordbogen er et lukket materiale, for så vidt som det ikke har kunnet suppleres, fordi dialekten er uddød, men hvad der er optegnet, må være ualmindelig fyldigt, hvad angår hele sætninger og sammenhængende fremstilling; ellers havde det ikke været muligt at fylde artiklerne med så mange gode eksempler. Og materialet må være godt udnyttet også for de almindelige ords vedkommende, ellers havde hverken præpositioner eller f. eks. ganske almindelige verber kunnet belyses så godt med hensyn til betydninger.

Som det fremgår af det foregående, kan dialektforskere og andre, der vil arbejde med ordbogen i fagligt øjemed, skaffe sig gode og nyttige kundskaber. Men også ud over fagfolks kreds har Fjøldeordbogen stor interesse, ikke mindst i Nord- og Sydslesvig. Alle, der enten selv taler eller har talt en nord- eller sydslesvigsk dialekt eller lever med en sådan i dagligdagen og har interesse for ord og deres liv, for historisk kontinuitet, vil med glæde ty til disse to smukke gule bind, på hvis forside er gengivet i hvidt et udsnit af Generalstabens kort »Slesvigs fastland i VI blade 1857–58«, reproduceret i andet format inde i bogen.

Man vil måske begynde med at slå op efter ord fra sin egen dialekt for at se, om de findes der, og der er f. eks. »jøver«: ivrig, pågående, voldsom i handling eller virkning; så følger en række eksempler: »jøver« bruges om hunden, der farer mod den fremmede; om hesten, der er meget ivrig o: nervøs, hele tiden vil gå frem og ikke er til at få til at stå stille; om bier, der vil stikke, og om ilden, når den er for stærk; sennep kan også være jøver o: stærk, så den river i halsen. – Vinsuppe husker man; hvad var nu dens ingredienser? Det var suppe med vin og rosiner, og vinsuppe og skinke var festmåltidsret ved bryllup, barsel og begravelse. Her er en henvisning til »kost« (bryllupsgilde), og nu er man helt fortabt i de følgende timer med at blade i bindene og læse og genopleve et stykke kulturhistorie.

Under »kost« læser man først om frieriet; oprindelig skete det ved frihverver, men senere afgjorde de to unge sagen i hemmelighed; så fulgte offentliggørelse ved jatterøl og forlovelse, derefter kom lysning og vielse, og der gives så i ordbogen en skildring af alle skikke i forbindelse med brylluppet, nok til de følgende 3–4 sider. Andre stikord, der lukker op for det gamle bondesamfund ved livets store vendepunkter, er barsel og begravelse; af dagligdagens gøremål beskrives f. eks. spinding, vævning, bagning, slagting, tækning og uldens, hørrens og kornets behandling. Slår man op under »hus« finder man en grundplan af en gård syd for gaden i Fjølde by og kan læse om husets struktur, alle rum i stuehus og udhus, og finde betegnelserne, der dækker alle bygningernes forskellige dele. »Til gården hørte

i reglen et ovnhus (også bagehus) og en klynelade; denne kaldtes også vognag el. vognhus, idet den ene halvdel var vognskur«. – Og vejrliget i regn og sol kan man læse om. Her dukker som overalt i ordbogen gamle ordsprog og talemåder op: Efter regnen kommer solen, hvis Vorherre vil have det sådan, ellers bliver der intet af det. Hvis det regner syvsoverdag, bliver det ved i syv uger. Svalerne flyver lavt, vi får regn. Stenene i stalden er våde; det bliver regnvejrr osv.

Ofte dukker tyske ord op: bernsten (rav), beraube, besitz, især ord med forstavelsen ge-: gebet, geblöt (menstruation), gebot, geburt, gedanke, geduld etc. Man kan også finde Sedanfest: »til minde om slaget ved Sedan 1/9 1870. Vi flager (med fanen) på sedanfestdagen. Om aftenen tændte børnene halmbulus på markerne«.

Andre ord lokkede mig til at læse, simpelthen fordi de for mig var et fremmedsprog, jeg gerne ville tyde, eller jeg morede mig over dem, som når man i ordleg danner pudsige ordsammenstillinger, f. eks. puntre: trykke kornet sammen med læssetræt (puntrebom); pyk: ren og pæn i tøjet; pytjerkakkelov: flisekakkelov; pøtjere: sætte høet i små stakke direkte fra skåret, som rives rent; rajte: pølse af fårekød; ramsk: harsk, om smør; reitse: kvikke op, ophidse; »kaffen løste munden; de snakkede allerede dygtigt ved den første kop, og det blev jo stadig mere, for kaffen den kvikker jo op, den var temmelig stærk«.

Jeg havde gerne opholdt mig endnu længere ved den kulturhistoriske side af ordbogen, for det er mit ønske, at Fjordeordbogen skal være at finde på reolerne også uden for snævrere fagkredse, ikke mindst i grænselandet. Et område af Sydslesvig har fået sin dialekt og derigennem vigtige sider af sin kulturhistorie bevaret for eftertiden i et værk, der helt igennem er præget af videnskabelig ekspertise, af grundighed og troskab mod detaljen, samt af et klart overblik. Fjordeordbogen er en gave til dialekt- og sprogforskning og til alle dem, der interesserer sig for sprog og kultur i Sydslesvig.

Anne-Marie Thomsen

Søren Ryge Petersen: »Dansk eller Tysk?«. En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973.

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1975. 132 sider.

»Hast du gesehen meine Küh, som liefen mit die Hal in di Hüh nach die Byh?«

Således indleder Søren Ryge Petersen sin specialeafhandling i faget dansk ved Århus universitet og giver her et af de utallige eksempler

på kvaliteten af det tysk, der prægede og præger den egn, han beretter om. Det er Agtrup i Læk sogn, hvor han selv er opvokset som søn af byens danske lærer.

Forfatteren har ikke i første række tilsigtet at udarbejde en egentlig statistik over det danske sprogs position i kommunen, så at tidligere resultater kunne videreføres. Han nøjes ikke med at konstatere sprogenes udbredelse, men søger dels at finde frem til årsager til sprogskiftet, dels at udrede trådene i det mangeartede spind, som et sprogblandet område kan sammenlignes med. Til dette formål har han udarbejdet skemaer med en vrimmel af spørgsmål, herunder: Hvad taler De 1) med ægtefælle? 2) med børn? 3) med forældre? Hvor har De lært sproget? 1) hos forældre? 2) i skolen? 3) af kammerater? Hver enkelt adspurgt rubriceres efter blandt andet aldersgruppe og fødested, hvorefter der foretages en opdeling i kategorier med i alt 116 tabeller, som igen udmøntes i diagrammer. Det omfangsrige materiale er blevet EDB-behandlet efter principper, som af nærliggende grunde ikke skal kommenteres. Men når man erfarer, at der er interviewet en kreds på 852 personer, står det klart, at maskinernes indsats trods alt ikke står mål med det udførte »slavearbejde«.

Undersøgeren går direkte løs på sine sagsobjekter, og herved tydeliggøres en forskel mellem vilkårene af i dag og dem for 30–40 år siden, for dengang kunne man ikke regne med at få korrekte svar på sine spørgsmål, fordi mange, naturligvis først og fremmest børn, ofte ikke selv var klar over deres sproglige kunnen. Derfor kom der fra dansk side en berettiget mistro til orde over for de undersøgelser, der blev foretaget i skolerne. Og dog var det en tysk folkeskolelærer, Paul Selk, der først fandt frem til en metode, som resulterede i et statistisk billede af udviklingen, så pålideligt som det under de givne betingelser var muligt.

En anden årsag til, at det tidligere ikke var tilstrækkeligt med en direkte henvendelse, lå i en medfødt uvilje, i særlige tilfælde mødt som fjendtlighed, mod alt, hvad der var dansk, og det ville man trods alt ikke rent ud give udtryk for. Derfor var det dengang nødvendigt at benytte naboer eller slægtninge som hjemmelmænd, men det er glædeligt at erfare, at disse forbehold stort set er ude af verden.

På sine mange tabeller har Ryge Petersen angivet de adspurtes forhold til fem sprog – hvis man da bør bruge betegnelsen sprog i denne forbindelse, men vi har vist ikke et bedre dækkende udtryk. Det er højtysk, plattysk, sønderjysk, rigsdansk og frisisk. Det sidste er dog lige så svagt repræsenteret som rigsdansk, en enkelt familie er her i stand til at udgøre en procentuel størrelse. At så 10,6 % forstår og kan tale »rigsdansk«, kan ikke undre, eftersom børn fra Agtrup har besøgt dansk skole siden 1936, og en del har været på danske høj- og efterskoler. Ryge Petersen har nok lidt for stærkt

understreget 1946 som et skelsættende år. Skolen i Ladelund omtales ikke, og vandrelærervirksomheden berøres kun i en enkelt sætning. Det ville også have bidraget til at fuldstændiggøre billedet, hvis det enestående tilfælde var blevet nævnt, at familien Andresen i Kalleshave i 1930-erne skiftede fra plattysk til dansk dagligsprog. Nå, det drejer sig jo ikke om en historisk redegørelse.

Det er derimod ukorrekt at tale om »det rigsdanske sprogs udbredelse« (side 74), for de 10,6 % har jo ikke »rigsdansk« som omgangssprog. At de kan tale og forstå det, er ikke ensbetydende med, at de til daglig er dansktalende, for så ville de utvivlsomt tale sønderjysk.

Der gøres i afhandlingen nøje rede for, hvor folk i Agtrup har lært de forskellige sprog, i hjemmet, i skolen, hos kammerater eller andetsteds. Her kunne også have været henvist til påvirkning fra bedsteforældre, for selv om disse har talt tysk med deres børn, har de normalt bevaret dansk som indbyrdes talesprog, så 2. generation slet ikke kan undgå at lære dansk, og 3. generation får så sine dansk-kundskaber hos bedsteforældrene ved at høre dem tale med hinanden. Først i 4. generation er de sidste spor af dansk forsvundet – med mindre naboer eller legekammerater kan øve en vis indflydelse. Det vil igen sige, at det tager omkring 100 år at gennemføre et totalt sprogskifte.

Det var plattysk, som i slutningen af 1700-tallet begyndte at fortrænge dansk i Angel, hvor sprogskiftet netop blev gennemført på ca. 100 år. I Mellemslesvig var det fortrinsvis højtysk, kirkens og skolens sprog, som afløste dansk. Og her ligger nok en årsag til, at sprogskifteprocessen her foregik en del langsommere end i syd, øst og vest – hvor frisisk også kæmper en tilsyneladende udsigtsløs eksistenskamp. For plattysk er nu engang lettere at tilegne sig end det svære højtysk med den indviklede grammatik. Derfor betegnede plattysk en slutfase i den endelige udvikling her. Men nu bekræfter Ryge Petersens undersøgelse, at en væsentlig ændring er indtrådt. Det er nu massemediernes sprog, højtysk, der vinder overhånd. Allerede i slutningen af 1940-erne udsendte kulturminister Kuklinski i Kiel et cirkulære til skolerne med opfordring til at værne om plattysk (»Pflege der plattdeutschen Sprache«).

Udviklingen i Agtrup skulle nogenlunde kunne illustreres ved dette skema:

Forældres indbyrdes talesprog

	Dansk	Plattysk
1932	43,6 %	43,6 %
1946	32,9 %	46,5 %
1973	9,7 %	36,0 %

Talesprog med børn

	Dansk	Plattysk
1932	22,7 %	50,0 %
1946	8,0 %	53,0 %
1973	–	22,7 %

Når rubrikken for talesprog med børn ikke er udfyldt for 1973, skyldes det, at der i undersøgelserne fra 1932 og 1946 (hhv. Selk og Stenz) kun er regnet med hjemmehørende børn, mens tallet fra 1973 gælder *alle* familier, der har sat børn i verden. Når dette lyder på 8,2 %, altså større end i 1946, er det indlysende, at sammenligningsgrundlaget ikke kan bruges.

Ryge Petersens undersøgelse er meget værdifuld. Med flid og akkuratse har han med et eksakt talmateriale redegjort for detaljer og omstændigheder i forbindelse med det sprogskifte, som langt fra er afsluttet i Sydslesvig. I og for sig kommer der ikke nye momenter frem, som kan bekræfte eller afsvække de kendte og anerkendte påstande om årsager og virkninger i den sproglige udvikling, men i stedet for hypoteser har man nu et mere håndfast bevismateriale, der kan anvendes som kildekrift af fremtidige forskere inden for sproghistoriens enemærker. Forfatteren har med sit indgående kendskab til befolkningen i Agtrup haft et klart blik for de mange nuancer, der optræder i sprogskifteprocessen.

Chr. Stenz

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (red.): Åbenrå Bys Historie III 1864–1945.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1974. 294 sider, ill.

Det har ikke spor med lokalpatriotisme at gøre, at man starter anmeldelsen med at ønske udgiverne til lykke med færdiggørelsen af dette store byhistoriske værk og fortæller åbenråerne, at der hermed er rejst stedet et stort og lødigt og holdbart mindesmærke. Det gælder for lokalhistorien som for al anden historieskrivning, at den fastholder et folks hukommelse.

Tredie og afsluttende bind er skrevet af arkivar, cand. mag. H. H. Worsøe (tiden 1864–1920), universitetslektor, dr. phil. Gottlieb Japsen (tiden 1920–1939) og rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt (besættelsestiden), der i nydeligt samarbejde har gennemløbet distancen som et stafetløb. Direkte overlapninger er undgået, ligesom forfatterne stort set taler det samme sprog, hvortil kommer, at de alle tre har et personligt forhold til Åbenrå, Japsen endog som indfødt. Der bliver en særlig kontakt til læseren, når det kan oplyses, at en

beskrevet ejendom er den samme, hvor nu købmand NN har forretning, eller når en god replik kan afleveres som dialektprøve.

De knap 100 år, der gøres status for, falder naturligt i de valgte tre inddelinger, for så vidt det går som en rød tråd gennem bogen, at de nationale begivenheder hele tiden afspejler sig i byens liv og udvikling. Det danske sprog, dvs. det gemytlige affenrå'ske, var på intet tidspunkt truet, men politisk kunne man have bange anelser, da danskerne ved rigsdagsvalget i 1871 kom i mindretal og måtte forblive i denne position resten af fremmedherredømmets tid. Det samme gjaldt, da nazisterne efter 1933 etablerede en centralledelse i Åbenrå. Men der er ligesom kommet lovlig megen undergangsstemning i den sætning, hvormed G. Japsen indleder kapitlet om de hjemmetyiske national-socialister: »Den politiske og kulturelle udvikling efter 1933 bestemtes af den nazistiske flodbølge, som efter Hitlers magtovertagelse truede med at oversvømme landsdelen«. Japsens efterfølgende redegørelse viser, at det i de første splittelsens år i den hjemmetyiske lejr kunne have sin vanskelighed at »oversvømme« selv mindretallet, hvad man godt forstår, når den første »fører« var kendt under øgenavnet Jens Godaw. Valgtallene påvirkedes heller ikke af nogen »flodbølge«, og, som det fremhæves, de mest ansete hjemmetyiskere som f. eks. skibsreder Jacob Jebsen og pastor C. J. Beuck holdt sig udenfor. Derimod er Japsens afsløringer af ånd og tone på det tyske gymnasium og provst Bades hedenske prædiken i anledning af Adolf Hitlers *Machtergreifung* rystende læsning. Her er mindretallets dybe moralske fald fastholdt i et par glimt.

Om de materielle forhold i Åbenrå i den tyske tid skriver Worsøe, at overgangstiden fra dansk til tysk styre bragte en vis stagnation, der først blev brudt i 1890'erne. Indlemmelser, bl. a. af landsbyen Kolstrup, øgede befolkningstallet noget, mens overførslen af garnisonen til Haderslev i 1888 betød en afgang på 568 personer. Her må de menige soldater være talt med, og det er ikke normalt, at de lægges til indbyggertallet i garnisonsbyer. Mere påfaldende er det imidlertid, at sejlskibenes tilbagegang og træskibsbyggeriets ophør ikke har givet sig større udslag i folketallet i begyndelsen af 1880'erne. I stedet kom der indvandring sydfra, og der skabtes andre erhvervs-muligheder. Kapitlet om Åbenrå som hertugdømmernes førende søfartsby, der måtte aflevere værdigheden til Flensborg, fik en tragisk, men selvforskyldt slutning. Man holdt alt for længe fast ved de urentable sejlskibe og lod Flensborg blive dampskibenes pionérby. Kun periodens store merkantile skikkelse, skibsreder Michael Jebsen – Åbenrås A. P. Møller – forstod at udnytte tidehvervet. Hans åndelige og nationale antipode var H. P. Hanssen.

Dr. phil. G. Japsen er den af de tre forfattere, der går hårdest i bund m. h. t. en analyse af de materielle og sociale forudsætninger, der fulgte efter genforeningen i 1920. Hvad der skete i mellemkrigs-

årene står her både til vurdering og omvurdering. Dog er Japsen så meget åbenråer, at han skal have jomfru Fanny med. Åbenråerne er både realistisk og en anelse metafysisk indstillede. Da byen fik militær flyvestation i 1917, tegnede byrådet en stor forsikring mod bombe-skader i tilfælde af fjendtlige angreb. Det er vist sidste gang i krigshistorien, at et privat forsikringsselskab har turdet indlade sig på noget sådant. Så kom de danske soldater i 1920 og blev landsat på havnen. Men jomfru Fanny havde spået, at tropperne ville marchere ind i byen som befriere sydfra, og ved H. P. Hanssens mellemkomst blev det ordnet således, at soldaterne diskret stillede op i den sydlige bydel og foretog indmarchen ad denne rute – for at skriften kunne gå i opfyldelse.

Japsen lader nogle lyriske vendinger af statsskolens nye rektor, I. Mogensen, stå som eksponent for genforeningsjubelen, men går så iøvrigt hurtigere, end det er normalt i 1920-skildringer, over til hverdagens problemer. Et af de første var generalstrejken af 3. juni, der var »et vidnesbyrd om den nød og sociale spænding, der rådede i arbejderklassen. . .« Senere hedder det, at generalstrejken »var et varsel om, at ikke blot de nationale modsætninger, hvis betydning alle var opmærksomme på, men også de sociale skel ville komme til at præge byens udvikling efter genforeningen«. Og endelig markerer forfatteren stærkt, at socialdemokraternes skræk for kommunisterne, »der ligestilledes med nazisterne«, førte til en »tydelig hjuredrejning i den socialdemokratiske politik«. Partiafdelingen diskuterede bekæmpelsen af den lokale kommunistiske bevægelse, »medens den anti-nazistiske kamp vistnok aldrig stod på dagsordenen«.

Rektor Mogensen (1871–1954) må endnu engang stå model til en mere generel karakteristik, nemlig af gymnasiet i 1920'erne – »genforeningens bedste gave«, som man sagde. Den opgave, dette gymnasium stillede sig, hedder det mere nøgternt i bogen, var at skabe en elite, der kunne forankre den danske finkultur i en landsdel, hvor tysk højere dannelse altid havde haft overvægten. Den dannelse, man bibragte eleverne, var den borgerligt danske blanding af nationalliberalisme (læs: konservatisme) og grundtvigianisme. Japsen overlader til læseren at drage den slutning, at gymnasieidealet i dag er det stik modsatte: en usnobbet skole af bred social sammensætning, ahistorisk, areligiøs, demokratisk, dialektisk i sin metode og gerne med det platoniske akademi som forbillede. Men selv om Japsen foretager adskillige nyvurderinger, forsynder han sig aldrig mod reglen om, at tingene har krav på at blive bedømt ud fra tidens egne forudsætninger. Om rektor Mogensen fremhæves således, at denne »særprægede« mand forenede sine (idealistiske) principper til et »harmonisk hele«.

Johan Hvidtfeldts afslutning om besættelsestiden er spændende læsning, og det bliver den især, fordi de lokale begivenheder er sat ind i krigens store sammenhæng, som forfatteren delvis har en første-

hånds viden om. Der nævnes træk fra den 9. april i Åbenrå, som endnu engang bringer det sidste viceborgmestervalg i ubehagelig erindring, men ellers dokumenterer Hvidtfeldt flere tilfælde, hvor hjemmetysk aktivitet blev holdt i ave af højere danske og tyske myndigheder. De omfattende skansegravninger tværs over landsdelen i krigens sidste år har eftertiden taget noget humoristisk på. Det drejede sig imidlertid om en særdeles alvorligt ment frontlinie, den såkaldte »Kriemhildestilling«. Var den blevet besat, skulle Åbenrå have været evakueret for alle, der kunne undværes. Så sent som den 3. maj 1945 forhandlede der om at overføre den 6.700 t store krydser »Leipzig« fra Åbenrå til Haderslev, for at den kunne bestrøge »Kriemhildestillingen« på langs med bl. a. sine ni 15 cm's kanoner. Krigsskibet kunne dog ikke manøvrere ved egen kraft og havde heller ingen ammunition. 15. oktober 1944 var »Leipzig« under indsats mod russerne i Østersøen blevet ramt af den svære krydser »Prinz Eugen« og næsten skåret midt over.

Bind III af Åbenrå by's historie indeholder register for hele værket, der strækker sig fra de fornemme Ahlefeldt'er til Karen Terkels, hvis profession angives til at være »tyv«. Det kan man kalde grundig registrering, som da et andet værk medtog Jesus i personregistret og placerede ham som »gud«. Men foruden ved grundighed udmærker de sammenlagt ca. 700 års lokalhistorie sig ved fremstillingens kvalitative egalitet i et let forsåeligt sprog og evnen til at se de små ting i den store sammenhæng. Trykfejlen side 213, hvorefter den tyske besættelse af Åbenrå skulle have fundet sted 9. april 1945, bør bogejerne og bibliotekerne selv rette af hensyn til yngre slægtled, der ellers kan få to skelsættende årstal blandet sammen.

Eskild Bram

Bognyt

Skrifter udgivet af Rigsarkivet og landsarkiverne 1852–1973.

Udgivet af Rigsarkivet. København 1973. 17 s.

Det danske statslige arkivvæsen har siden sidste århundrede præsteret en væsentlig udgivervirksomhed, hovedsagelig koncentreret om arkivregistraturer, kildepublikationer og arkivistik. Der er nu tilvejebragt en duplikeret oversigt over samtlige disse nyttige historiske hjælpemidler, ført frem til 1973. Forhåbentlig vil fortegnelsen blive ajourført tit i betragtning af den kraftige vækst i arkivvæsenets publikationer.

D. A.

Privatarkiver. Statsminister Niels Neergaard. 1973. Politikeren Chresten Berg – Maren Berg f. Bertelsen – Politikeren Sigurd Berg. 1973. Politikeren Lars Dinesen. 1973. Slægten Hegermann-Lindenchrone. 1974. Slægten Glahn. 1974. Foreløbige arkivreglstraturer.

Ny serie. Udgivet af Rigsarkivet, København.

Et stort historisk og kulturhistorisk kildemateriale findes i Rigsarkivets samling af private personarkiver. I 1972 udgav Rigsarkivet en summarisk oversigt over disse personarkiver (omtalt i Sønderjyske Årbøger 1973), og fra 1973 følges denne udgivelse op af en række detaljerede oversigter over indholdet i nogle af disse arkiver. I det hele taget er der planlagt et væsentligt mere omfattende udgivelsesarbejde på dette felt end hidtil set. Af de nyudkomne registraturer vil det formentlig være registraturen over Niels Neergaards arkiv, der vil have størst interesse for den, der arbejder med Sønderjyllands historie. Men den planlagte udgivelse af registraturen over Aage Friis privatarkiv vil naturligvis blive imødeset med særlig interesse.

D. A.

Ingeniørkorpsets arkiv. Bind I. Fortifikationsetaternes arkiv 1697–1763. Ingeniørkorpsets arkiv 1763–1848. Ved S. A. Larsen. Foreløbige arkivregistraturer.

Ny serie nr. 7. Udgivet af Rigsarkivet. København 1973. 237 s.

I 1971 blev Hærens Arkiv en afdeling under Rigsarkivet, og der var hermed skabt bedre muligheder for udgivelse af registraturer over det righoldige militærhistoriske materiale i dette arkiv.

Denne detaljerede registratur omhandler den militære bygningstjeneste frem til 1848 og viser bl. a., hvilket vigtigt materiale der her findes af interesse også for den militærhistorisk interesserede lokalhistoriker, f. eks. vedrørende de slesvig-holstenske befæstningsanlæg.

D. A.

Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?

Udgivet af Lokalthistorisk Afdeling under Københavns universitets historiske institut. København 1973. 60 s. ill.

En væsentlig bevæggrund for arkitekten, prof. Peter Bredsdorff, til at udarbejde dette hefte, var ønsket om at fremstille et kartografisk værktøj til den ældre danske historie. I ældre tid var menneskers færden meget præget af naturgivne forhold som hav, vandløb og vandskel, og Bredsdorff lægger derfor disse forhold til grund for et orohydrografisk grundkort over det gamle danske område i målestokken 1 : 1 mill. Et grundkort er et forenklet kort, som er beregnet til indtegnning af andre forhold, især til brug for sammenlignende fremstillinger. Hovedvægten i heftet ligger på beskrivelsen af problemerne ved udarbejdelsen af dette kort. Som afslutning på dette typografisk og kartografisk meget smukke arbejde viser forfatteren grundkortets anvendelse på nogle centrale problemer fra den ældre danske historie.

J. W.

Gerd Callesen: En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872–78.

Forlaget Melbyhus 1974, 47 s. ill.

I denne pjece har Gerd Callesen udbygget fire artikler, offentliggjort i Der Nordschleswiger 1972–73, om arbejderbevægelsens første tid i de fire nordslesvigske købstæder, altså ikke i hele Sønderjylland, som titlen måske kunne forlede til at tro. I pjecen, der især bygger på avismateriale, har forfatteren bestræbt sig på at skrive en populær fremstilling; men samtidig har han skrevet en tysksproget version til Zeitschrift der Gesellschaft für

Schleswig-Holsteinische Geschichte 1975 med titlen Die Arbeiterbewegung in Nordschleswig 1872–1878. Her vil den interesserede kunne finde udførlige kildehenvisninger, bilag m. v. I begge versioner fremsættes nogle interessante hypoteser, der fortjener nærmere undersøgelse.

D. A.

Tilbageblik over 75 år 1899–1974. Jubilæumsskrift for Dansk Typograf-Forbunds Haderslev afdeling.

Redigeret af Jep Paulsen, Hans Gorrsen og Alfr. Thomsen, 1974. 52 s. ill.

I modsætning til, hvad der er tilfældet i det øvrige Danmark, har kun yderst få af de sønderjyske fagforeninger markeret sig ved udsendelse af jubilæumsskrifter. Derfor er det bemærkelsesværdigt, at Typografforbundets Haderslev afdeling nu udsender sit andet festskrift. Det første kom i 50-året 1949. Det nye festskrift står på flere måder i gæld til det gamle, men bringer også en del nyt stof, bl. a. Hans Gorrsens morsomme erindringsglimt om særprægede arbejdsforhold i 1930'erne. Desuden har Alfr. Thomsen fremdraget forskellige træk fra foreningens ældste, bevarede forhandlingsprotokol til belysning af forholdene i den tyske tid. Som helhed er der tale om en smuk og velskrevet tryksag, der især er koncentreret om skildringen af ældre tiders arbejdsforhold og kun i beskedent omfang beskæftiger sig med den almindelige politiske og organisatoriske udvikling.

D. A.

Hans Mosegaard: Grænsebarnet. En arbejders erindringer.

Forlaget Melbyhus 1974. 100 s.

Hans Mosegaard, der voksede op i Haderslev, er født i 1902 som søn af den danske tobakspinder Johann Mosegaard og den tyske arbejderdigter Anna Mosegaard. Et uddrag af erindringerne, nemlig fra barndomstiden i Haderslev, er trykt i Sønderjysk Månedsskrift 1974; men erindringerne er nu med rette trykt i deres helhed. Mosegaard udlærtes som bager i Haderslev, men arbejdede under mellemkrigstidens depression talrige steder, afbrudt af arbejdsløshedsperioder. Erindringerne giver et godt indtryk af den tids vilkår for en arbejder. Trods bogens titel står der ikke så meget om forfatterens nationale udvikling, som man måske kunne have forventet; men spredte, interessante træk meddeles dog.

D. A.

Noter og nyt

Landsarkivet

Året 1974 karakteriseredes først og fremmest ved en stærkt stigende aktivitet på næsten alle områder. Besøgstallet satte ny rekord med 2676 mod 1814 i 1973. Antallet af ekspeditioner til læsesalen var 17419 mod 14011 det foregående år. Udlån til andre arkiver og biblioteker viste derimod en lille tilbagegang fra 512 ekspeditioner i 1973 til 478 i 1974. Indlånet var som i de senere år ret beskedent. 71 ekspeditioner i 1974 mod 63 i 1973. Der er xerokopieret 48081 stk., hvoraf langt den overvejende part er gået til kirkebogskopieringen. Der er fra maj til nytår på det nye værksted konserveret 5225 blade, 1 pergament, 7 segl og 7 kort, og der er indbundet 42 biblioteksbind, mens 935 bind arkivregistranter m. v. er forsynet med kartonomslag.

Afleveringen fra embeder og private, der i 1973 beløb sig til 510 løbende hyldemeter, var 1974 kun 187 løbende hyldemeter; men der fortsattes fremdeles med at hjemtage såvel de statslige embeders arkiver som arkivalier af kommunal og privat proveniens. Af kommunal proveniens er der navnlig kommet afleveringer af de preussiske melderegistre, forløberne for folkeregistrene. Af private afleveringer i 1974 skal især nævnes: fru Anna Ølgaard, Åbenrå, har supplerende afleveret dele af faderen, redaktør Anders Lebecks og moderen, Margrethe Lebecks privatarkiver og har endvidere afleveret dele af eget privatarkiv. Overlærer Th. Jepsen, Lyngby har afleveret efterladenskaber efter faderen, ingeniør Hans Jensen Jepsen, der var født i Hostrup sogn, og som døde 1933. En betydelig supplerende aflevering til landdagsmand, senere landstingsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsagers arkiv er kommet fra svigersønnen Jens Skau, Nygård. Frimenighedspræst Niels Gaardhus, Rødning, har afleveret sager vedr. Rødning frimenighed og højskole, lektor Knud Olrik sager vedr. Det unge Grænseværn 1936–58 og branddirektør H. Prinds, Visby, Tønder amts sognefogedforenings forhandlingsprotokol 1921–73. Pastor E. Juhlers omfattende optegnelser især vedrørende løjtske og åbenråske slægter er afleveret af fru Helene Nissen, Barsø, og fru overlæge J. N. Lorenzen, Tønder, har afleveret dele af faderens, borgmester E. Plewkas, svigerfaderens, gasværksdirektør M. D. Lorenzens og ægtefællens, overlæge J. N. Lorenzens privatarkiver.

Landsarkivet har givet husrum til et hold kursister under Lærershøjskolens Haderslev afdeling. Emnet for årskursus var sønderjysk lokalhistorie i almenhistorisk perspektiv, og deltagerantallet beløb sig til 26. Der undervistes tre timer om ugen af lektorerne, dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev og Leif Ingvorsen, Jelling, samt af arkivar Dorrit Andersen og landsarkivar Peter Kr. Iversen. Et lignende kursus med 20 deltagere gennemføres 1975/76, og et fortsættelseskursus 1976/77 planlægges. Forhåbentligt kan disse kurser ikke blot give inspiration til undervisningen i folkeskolen, men måske også inspirere nogle af deltagerne til at deltage i lokalhistorisk arbejde. Historisk Samfund for Sønderjylland arrangerede efteråret 1974 et vejledende kursus i personalhistorie under ledelse af arkivar Jørgen Witte. De 40 tilmeldte deltagere måtte deles i to hold. Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver arrangerede i week-enden den 16.-17. november 1974 et vejledende kursus for begyndere i arkiveringsteknik med ca. 50 deltagere. Foreningen mødte selv med instruktører, nemlig formanden, skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toksværd, der talte om oprettelse af lokalhistoriske arkiver og udformning af vedtægter, sognepræst Laust Kristensen, Ejby, der vejledede i indsamling m. m., og overlærer Niels-Jørgen Hansen, Ringsted, der fortalte om registrering og arkivering. Også opbevaring af arkivalier og arkivpleje blev der givet vejledning i. Landsarkivar Peter Kr. Iversen fortalte om landsarkivet og Historiske Samlinger for Sønderjylland og foreviste nybygningen. Der blev givet prøver fra film- og stemmearkivet. I forbindelse med weekendkurset vistes S sammenslutningen af lokalhistoriske Foreningers jubilæumsudstilling. Arkivet har givet husrum til forskellige mindre arrangementer. Et liniehold lærerstuderende fra Tønder Statsseminarium blev orienteret om dansk arkivvæsen og landsarkivets materiale af arkivarerne. Åbenrå byhistoriske Forening holdt sin generalforsamling den 30. april 1974, ved hvilken lejlighed Preben Jakobsens film om landsarkivets byggeri vistes. En privat studiekreds har set gamle film. Flere foreninger, deriblandt Historisk Samfund for Sønderjylland, har fået forevist den nye bygning, og Dansk Kultursamfund holdt sit bevillingsmøde den 13. september 1974 på landsarkivet. Tre af besøgene var af særlig karakter, idet personalet med ægtefæller fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp med den nye arkivdirektør, dr. W. Prange i spidsen besøgte landsarkivet lørdag den 25. maj 1974. Landsarkivar Peter Kr. Iversen gav en kort orientering om forskellen mellem Landesarchiv og de danske landsarkiver. Efter en orientering på tysk af arkivar Jørgen Witte i foredrags-salen var der rundvisning. Også filmen om byggeriet blev vist. Lørdag den 28. september havde landsarkivet besøg af kollegerne ved Stadtarchiv i Flensborg under ledelse af Stadtarchivdirektor, dr. Schütt. Søndag den 13. oktober havde personaleforeningen ved landsarkivet i Odense imødekommet en indbydelse fra den henværende personaleforening om et besøg på landsarkivet. Også andre arkivarer fra ind- og udland har taget det nye arkiv i øjesyn.

Landsarkivet har sammen med Åbenrå byhistoriske Forening og Historisk

Samfund for Sønderjylland udgivet Morten Kamphövener: Borgerskaber i Åbenrå 1686–1867 bd. I–II, og endvidere blev udgivelsen af registranterne over de nordslesvigske præstearkiver påbegyndt. Som nr. 1 i serien udsendes registranten over præstearkiverne i Tørninglen provsti, og registranterne for de øvrige provstier vil komme i følgende rækkefølge: Tønder, Haderslev, Åbenrå og Sønderborg. Disse registranter kan købes for 15 kr. pr. stk. Til internt brug og ikke i handelen er en registrant over melderegistre, der bl. a. er udsendt til samtlige kommunekontorer i landsdelen, og en kronologisk fortegnelse over sager ældre end 1559.

Om årets største begivenhed, indvielsen den 1. april, er der allerede berettet udførligt i Sønderjyske Årbøger 1974, s. 243 f.

Med udgangen af december afskedigedes efter ansøgning den mangeårige medarbejder, assistent H. A. Jacobsen. I hans sted er ansat assistent Vagn Geertsen, Nr. Hostrup. Arkivbetjent p. p. Johs. Schmidt fik bevilget afsked med udgangen af juli, og hans afløser M. C. Lind Petersen, der er uddannet fototekniker, tiltrådte 1. oktober 1974. Stud. mag. Lars Henningsen arbejdede efter nytår en kort tid som studentermedhjælper.

P. K. I.

Historiske Samlinger for Sønderjylland

Historiske Samlingers beretnings- og regnskabsår går fra 1. april til 31. marts, og ligesom sidste år blev 1974/75 såre betydningsfuldt. De nye lokaler har givet gode arbejdsmuligheder, og fru Vibeke Gribsvad har fået hjælp til billedregistreringen af fru Xenia Schaumburg. To store afleveringer kom helt til at præge arbejdet, nemlig ca. 10 000 billeder fra Åbenrå byhistoriske Forening, hvorimellem nogle meget værdifulde albums med fotografier helt tilbage til begyndelsen af 1860'erne, og efter dagbladet Sønderjydens likvidation en aflevering fra chefredaktør Larsen-Ledet af bladets billedarkiv på ca. 3500 billeder. Disse to afleveringer vil altid rage op i kvantitet og kvalitet. Af andre værdifulde afleveringer kan nævnes, at Sprogforeningen har overladt Historiske Samlinger redaktør Johs. Moldts album indeholdende portrætter af mange af hans samtids betydende personligheder i landsdelen, og at professor, dr. phil. Troels Fink har afleveret fotoalbums, der har tilhørt frk. Helga Fink, Haderslev. Fru direktør H. Müller Kristiansen, Sønderborg har afleveret fotografier, især fra Sønderborg i de nærmeste tiår efter genforeningen, og der er iøvrigt modtaget gaver fra bl. a. gårdejer J. Skau, Nygård, redaktør Morten Kamphövener, Åbenrå, bibliotekar Mette Berg, Åbenrå, amtskontorchef J. P. Caspersen, Åbenrå og studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev. Det vil tage en rum tid at få alle disse billeder ordnet og registreret. Fru Gribsvad har arrangeret en fornem udstilling af billeder af gamle Åbenrå-fotografer fra tiden før 1900. Denne udstilling har været vist et par gange i landsarkivets foredragsaal i forbindelse med arrangementer der. Også nogle af

*J. Caprani (1836–78) lærte 1863 at fotografere i Flensborg og byggede derefter atelier i Åbenrå, hvor han tillige var boghandler. Fra hans tid i Åbenrå, 1863–72, er der fra hans atelier bevaret mange portrætter i visitkortformat af kendte åbenråske borgere. Det fortælles, at Caprani under krigen 1864 tjente ca. 5000 rdlr. på fotografering af soldater. Fra 1872 til sin død 1878 var han fotograf i Kolding. Det gengivne portræt af Caprani er fra 1860'erne.
(Historiske samlinger for Sønderjylland).*

filmene har været vist, bl. a. ved Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkivers kursus på landsarkivet d. 16. og 17. november 1974, hvor Historiske Samlinger også var vært ved et »sønderjysk kaffebord«. Der har som sædvanligt været udlånt billeder til brug for Historisk Samfunds og andre publikationer, til dagblade og TV. Også private begynder at spørge efter gamle billeder af deres familie eller hjemstavn. Efter at fotograferingen af gamle bygninger i Tønder amt stort set er afsluttet, søges der kontakt med fotoamatørgupper i andre egne af landsdelen med henblik på gennemførelse af en lignende fotografering der.

En betydelig del af båndarkivet blev sidste sommer registreret og afspillet af student Peter Iversen. Dette arbejde vil blive fortsat ved lejlighed. Nogle af båndene har været anvendt som demonstration ved møder, kurser og rundvisninger. Der er i årets løb afleveret en halv snes nye bånd.

Også 1974/75 har Historiske Samlinger for Sønderjylland fra Dansk Kultursamfund modtaget 15 000 kr. til dækning af driftsomkostningerne.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Cand. phil. Carsten R. Mogensen har været stipendiat siden 1. september 1973. Hans forskningsemne er »Tyskland og det danske mindretal i Sydslesvig 1933–1945. En studie i nazistisk mindretalspolitik.« Det første flere hundrede sider stærke tekstudkast vil foreligge i juli 1975. Bogen ventes afsluttet i april/maj 1976. Cand. phil. Bjørn Rosengreen har været stipendiat i tiden fra 15. august 1974 til 15. februar 1975. Hans arbejdsobjekt var »Den politiske udvikling i provinsen Slesvig-Holsten fra 1925 til 1945.« På grund af den korte stipendietid blev forskningsarbejdet ikke afsluttet. Vi måtte nøjes med en differentieret oversigt over arkivmaterialet og en kritisk vurdering af sekundærlitteraturen samt en nuanceret forskningsplan.

Vi håber, at Bjørn Rosengreen, der har fået et 4 måneders DAAD-forskningsstipendium, vil finde midler og veje til at få gennemført dette for os meget vigtige forskningsarbejde, der lover gode og nye resultater.

Det har vist sig, at en samtidig ansættelse af flere stipendiater virker gavnligt for alle medarbejdere ved studieafdelingen.

I sammenhæng med stipendiaternes forskningsarbejde førtes der en omfattende korrespondance med adskillige tyske og amerikanske arkiver.

I marts 1975 udkom Søren Ryge Petersen: Dansk eller tysk? En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973. Bogen blev tilbudt medlemmerne af Historisk Samfund for Sønderjylland til favørpris. Bogen fik en god modtagelse i dagspressen.

Den næste bog, der udsendes, er Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945–1954. Bogen bliver på ca. 195 sider.

Lindstrøms bog er det første forsøg på en samlet fremstilling af landet Slesvig-Holstens politiske historie i de modsætningsrige år 1945–54 og vil være en god introduktion netop for danske læsere.

Takket være højesteretsdommer Frants Thygesen har vi fundet frem til flere medarbejdere til bogen om Egernførde. Men der mangler stadig skribenter til nogle vigtige emner.

Kontorchef Lars Schubert er i fuld gang med at samle manuskripter til »Barn og ung i Flensborg«.

Ved ugentlige møder har det daglige arbejde og dets resultater kunnet drøftes og fortsat arbejde planlægges. Professor, dr. phil. Troels Fink har deltaget i disse møder.

J. R.

Haderslev Museum

Museets udgravningssæson har i det forløbne år budt på to udgravningsresultater af særlig interesse, begge ved udgravninger, som der ikke på forhånd var stillet særlige forventninger til. På en mark tilhørende grdj. Jakob Kloppenborg i Harreby lå en overpløjet gravhøj, som indeholdt sten, og som trængte til at undersøges, hvis ikke alt skulle ødelægges ved pløjningsarbejdet. Stenene viste sig at være grupperet inde i midten af højen, de fleste i en ring omkring centralgraven. Denne grav var en stenalterbegravelse fra enkeltgravskulturen, og den var placeret i en stor firkantet nedgravning, der oprindelig må antages at være holdt fri for jord et stykke tid, idet der omkring den havde været bygget et slags hus af oprejste pæle og planker. Dette hus er brændt af, og det var foruden pælehullerne de delvis forkullede rester af disse planker, der fortalte om huset. Et sådant »dødehus« er ikke tidligere set i forbindelse med en så gammel grav.

Mærkeligere endnu var, hvad der fandtes lidt syd for graven og dødehuset, i sydkanten af højen. Dybt nedgravede stolper viste her en mærkelig V-formet bygning, som man ikke tidligere har set mage til, og hvis funktion eller forhold til graven i højen ikke blev klarlagt.

Spørgsmål til fremtidige undersøgelser efterlod også en anden udgravning. I Trappendal ved Hejlsminde lå en overpløjet gravhøj, hvor der pløjedes på større sten, og som derfor blev undersøgt. Oppe i selv højen fandtes forskellige grave, hvoraf den ældste var placeret således, at den daterer højens anlæg og det, der blev fundet under den, til at være ældre end slutningen af ældre bronzealder. Under højen lå en nedgravning, der lignede en stor grav, men aldrig har været benyttet som sådan, og omkring denne fandtes stolpehullerne til et stort hus. Nedgravningen, som ikke er en grav, er gravet inde i huset, mens det stod der, og umiddelbart derefter er huset brændt af, så affaldet fra branden kom ned i nedgravningen. Det må formodes, at den første del af højen er lagt over stedet umiddelbart efter branden. Huse fra ældre bronzealder kender man ikke mange af, og placeret som her under en gravhøj har man ikke tidligere set dem. Vi kender

i det hele ingen fortilfælde til et sådant fund og må afvente yderligere fund for at komme en forklaring nærmere.

Den i sidste års meddelelse fra Haderslev Museum omtalte undersøgelse af voldstedet Nørrevold ved Arrild er fortsat i år i direkte tilslutning til sidste års gravning. På den midterste slotsbanke har der stået et stort tårn med tykke mure i røde mursten. Dets størrelse kender vi endnu ikke helt. Ud imod den meget brede voldgrav har der stået en palisade af 3 m lange tætstillede egebjælker. Undersøgelsen, der som tidligere nævnt foretages i samarbejde med museumsinspektør Hans Stiesdahl, Nationalmuseet, må fortsætte med at få fuld klarhed over tårnets størrelse og voldgravens dybde og bredde. Der må træffes særlige tekniske foranstaltninger for at komme til bunds i voldgraven, hvor der så til gengæld er særlig gode bevaringsforhold for genstande af organisk materiale. Ved siden af hovedbanken ligger forborgen, den såkaldte bailey, der derefter må undersøges.

Anlægget af motorvejen har givet anledning til forskellige undersøgelser betalt af vejdirektoratet. En gravhøj i Rise skov viste sig at være bygget over 9 urnebegravelser fra yngre bronzealder. Den tids urner findes ellers i toppen af ældre gravhøje, og det er sjældent at finde så mange i bunden af en gravhøj.

Den del af Årupgårdudgravningen, som Haderslev Museum i samarbejdet med forskningsrådet havde påtaget sig, nemlig foruden selve udgravningen også sammensætningen af de mange lerkar, er nu afsluttet og materialet stillet til rådighed for den videnskabelig bearbejdelse.

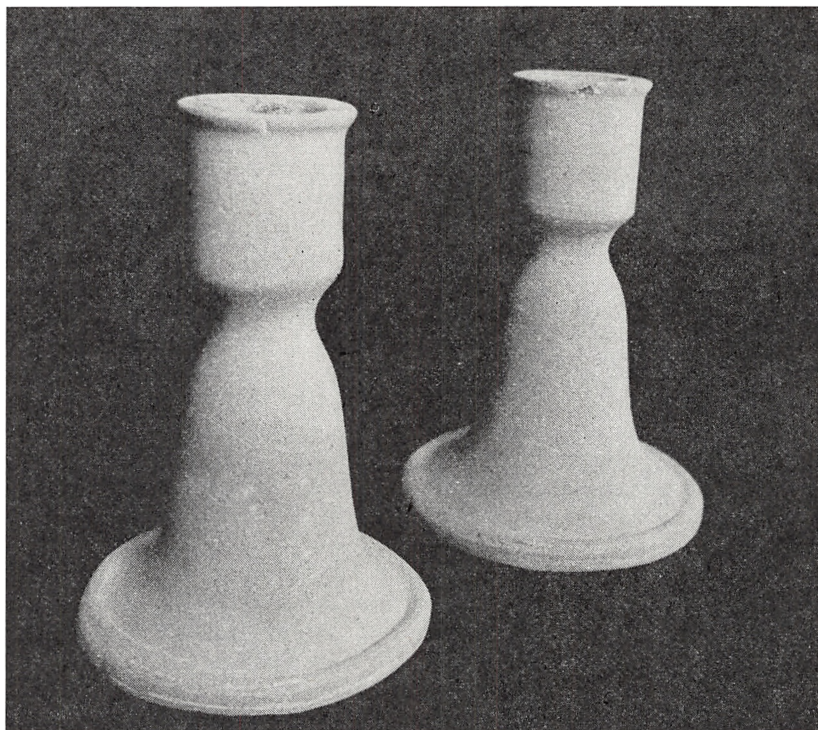
I det museumspædagogiske arbejde er der, til dels i samarbejde med Sønderborg Museum, fremstillet skolekasser om forhistoriske og historiske emner. De udlånes til skolerne gennem skolecentralerne.

Med hensyn til museets udstillingsvirksomhed kan det fremhæves, at de af museet selv producerede udstillinger spiller en større rolle end tidligere. Det tager meget tid at producere en udstilling, og det har derfor ikke været mangel på emner, men mangel på tid, der hidtil har sat grænser for denne del af virksomheden. En kunstudstilling med lokale malere, en arkæologisk udstilling, Jugendstiludstillingen har været vist foruden en udstilling arrangeret sammen med byhistorisk arkiv og katedralskolen i den gamle latinske skole. 5 vandrestillinger, deriblandt to kunstudstillinger, er lånt udefra, mens museet ved tre lejligheder har deltaget i udstillinger andre steder i landet. – Den arkæologiske del af udstillingen i det nye Gram Museum har museet påtaget sig at opstille. Den baseres på dele af Årupgårdfundet og andre oldsager fra omegnen af Gram.

Sammen med Arkiv- og Museumsforeningen har der været afholdt 6 foredrag på museet, og i sommerens løb har Haderslev og Omegns Folke-dansere to gange haft opvisning på museet, den ene gang om aftenen og med særlig adresse til turister.

»Bøllecenen« gav to forestillinger i museet. De tilstedeværende børn tog livligt del i handlingen.

H. N.

*Lysetager fra Aschenbergs pottemageri i Åbenrå. Åbenrå museum.
(Foto: Erik Smedegård).*

Åbenrå Museum

Åbenrå museum har i regnskabsåret 1974–75 haft følgende udstillinger: 4.4.–28.4. International billedkunst. Malerier og skulpturer udlånt af redaktør C. Gruvemann. (Picasso, Edward Munch, Matisse m. m.) 15.6.–1.8. Gamle søkort fra det attende og nittende århundrede. 10.8.–1.9. Malerier, relieffer og billedvæv, Else og K. Bjørn Knudsen. 31.8.–1.9. Demonstration af modelskibsbyggeri af Peter Jensen, Blans. 7.9.–29.9. Håndvævede stoffer og olmerdug fra Løjt land samt enkelte beklædningsgenstande fra Spindegården, Hanne Vedel, Åbenrå. 17.10.–10.11. Ulandsudstilling, Sct. Georgs Gildet og Statskolens ulandsgruppe samt museumsgenstande fra ulandene udlånt fra Århus. I forbindelse dermed koncert på ulandsinstrumenter og demonstration af afrikanske retter. 15.11.–1.12. Malerier, emaillemalerier og skulpturer, Ivan Cairole, Byron Hulsart og Finn Brandstrup. 1.12.–31.12. Oldemors juletræ samt dukke- og legetøjsudstilling med egne og lånte ting. 8.12.–5.1.1975. Malerier, collager, akvareller og træsnit, Lejf

Nissen, Åbenrå. 29.1.–12.2.75. Edward Anberg, Træsnit fra livet på Burmester og Wain. 15.2.–1.3.75. Herluf Bidstrup, Tegninger. 6.3.–16.3.75. Den nordiske uge. Unge norsk kunst og islandsk kunst. 23.3.–8.4.75. Træsnit, ætsninger, tegninger og skulpturer af Nikolaus Wehding og Preben Køie Nielsen.

Af særdeles gode nyerhvervelser har museet i det forløbne år som gave fået en smuk kommode i eg og elm fra det attende århundrede, formentlig af Åbenrå-snedkeren Lorenz Nielsen, 1 halvmodel af et sejlskib fra 1850 fremstillet af en Åbenrå-sømand, 2 pottemagerlysestager fra Aschenbergs pottemageri i Åbenrå, 1 meget smukt saltkar med blå glas i sølv af Åbenrå-guldsmeden Thomas Jensen, 1 sølvteski af Peter Johansen Petersen, Åbenrå. Ved køb har man erhvervet 2 bægre, 1 sukkertang og 3 hovedvandsæg, alt af Åbenrå-mestre.

Til kunstaffdelingen har man købt 1 skulptur af Nikolaus Wehding: »legende hunde«, 1 emaillemaleri af Finn Brandstrup og 1 maleri af Hans Øllgaard, »fiskende piger ved stranden«. En morsom gave var en dåbskjole fremstillet af et brudeslør. Den tilhørende brudekjole, der i 1838 blev brugt af Nicoline Grauer, født Aagaard fra Agerskov, der blev gift med den kendte dr. Grauer i Åbenrå, havde man allerede fået for et par år siden. Den sidste modtagne gave var et sølvur med inskription 9. april 1848. Uret havde tilhørt Car. Heinrich Schrøder, der i 1848 sammen med en anden ung matros fra krigsdamperen, »Najaden« spionerede ved Holnæs. De blev fanget, men slog sig løs, da de skulle føres til Flensborg. Med uret fulgte hyldestsange fra 1848, digtet til pris for de tapre gutter. Museet har modtaget mange andre gode ting. Ved den store dukkeudstilling til jul mødte man en ualmindelig stor interesse og hjælpsomhed fra publikums side, og museet fik lov til at låne mange morsomme genstande.

H. J.

Museet på Sønderborg slot

Den fremgang i besøgstallet, der har præget tiden efter restaureringens afslutning, er fortsat i 1974. Det samlede antal årlige besøgende er nu næsten 70.000. Af disse er, som det nu har været i en årrække, omkring 20.000 lejrskole-elever, der især kommer for at få gennemgået bygningen og dens historie og de slesvigske krige. Turist-antallet har været svagt stigende de sidste år, men den væsentligste del af stigningen falder på lokale, dvs. sønderjyske, skoler og på besøgende. De forbedrede muligheder for særudstillinger og indretning af en undervisningsstue er hovedårsagerne til dette.

Af særudstillingerne var »Nord og syd i Skandinavien«, der omtales i sidste årsberetning langt den største – det har været den mest omfattende udstilling, museet nogensinde har arrangeret ved egne kræfter, og den var kun mulig ved hjælp af et meget stort tilskud fra Nordisk Kulturfond og ved udlån fra en række danske og udenlandske museer. Den samlede et stort

besøgstal og er blevet rosende omtalt, også af udenlandske eksperter. En del af det udarbejdede materiale er iøvrigt udnyttet ved udlån, og der blev lavet en smuk lysbilledserie om udstillingen.

Om en meget fin model af et stykke af Havbogade med Vendepladsen arrangeredes en særudstilling om den gamle Sønderborg-gade. Modellen var dygtig udført af Johan Brag, der er født og opvokset i gaden, og som har formået at gengive husene med største nøjagtighed. Ikke mindst denne særudstilling har resulteret i et større besøg af sønderborgere.

I december arrangeredes en legetøjsudstilling, dels på grundlag af museets egne samlinger, dels med lån fra private. Blandt de lånte ting var en sjælden dukketeater-samling og en fornem samling dukker i dragter fra hele Europa. I januar 1975 havde museet abonneret på en vandredstilling med mexikansk folkekunst, der tog sig meget morsom ud i de store lokaler, og i februar-marts opbyggedes en udstilling om emnet »fugle.« Her vistest de to ældste danske værker med fugletegninger, det ene udført af alsingeren N. Kjærbølling, sammen med en stor samling udstoppede fugle. Desuden vistest et rigt udvalg af de særligt alsiske fjerfuglebilleder, og i en montre vistest fuglemotiver i folkekunsten. Til denne udstilling var lånt materiale fra Universitetsbiblioteket, Zoologisk Museum og fra flere private.

I påsken afholdtes endelig en stor kunst-udstilling, arrangeret af Sønderborg Kunstforening og kunstnersammenslutningen »Corner«. Den fyldte hele 2. sal i vestfløjen, og kunstværkerne tog sig særdeles godt ud i de smukke rum. Dette resulterede dels i et godt besøg, dels i et stort salg af de udstillede værker. Museet benyttede lejligheden til at købe et maleri af Johs. Carstensen og et af Viggo Kragh-Hansen og en række grafiske arbejder af Victor Brockdorf.

De mange særudstillinger lægger stort beslag på museets arbejdskraft. De vil derfor normalt ikke kunne arrangeres indenfor lejrskole-sæsonen, hvor det faste personale er bundet af omvisninger, og det må erkendes, at det heller ikke var muligt at lave så mange i museets egen regie, hvis ikke museet havde en god medhjælp i militærnægtere og revalidenter. En stilling som håndværker og udstillingstekniker er dog hårdt tiltrængt ved museet, hvis udstillingsaktiviteten skal fortsætte. Også kravene til opsyn og rengøring øges med det stigende besøgstal, og for at imødegå de derved øgede lønudgifter har museet fra 1. april sat billetprisen op til 2,- kr. for voksne og 1,- kr. for børn.

Museet har foretaget en del indkøb i det forløbne år. Foruden de ovenfor nævnte billeder er kunstafdelingen øget med et maleri af Johs. Carstensen og et litografi og en tusch-tegning af K. Sønderburg. Mønt- og medallesamlingen har især været flittig med nye indkøb, og der er indkøbt enkelte ting til de kulturhistoriske samlinger. Som sædvanlig har museet modtaget en lang række gaver, ikke mindst skomager- og snedkerværktøj samt en del legetøj, det sidste et resultat af december-udstillingen. Bestyrelsen for det nu nedlagte »Sønderjysk Hjemmevæv« har besluttet at overdrage hele den omfattende prøve- og mønster-samling til museets tekstilsamling. Der er her

tale om en meget smuk og værdifuld gave til museet med talrige gamle prøver på sønderjyske vævninger og mange meget smukke kopier efter de bedste af landsdelens gamle væve-mønstre.

Museets undervisning består dels som hidtil af de mange lejrskole-undervisninger, men dels også af en øget udnyttelse af den særlige undervisningsafdeling. Det har især drejet sig om besøg, tilrettelagt for de mindre klassetrin og om medvirken ved arrangement af særlige emnedage på flere af egnens skoler. Afdelingen har i samarbejde med Historielærerforeningen arrangeret et lærer-kursus i september, ud fra museets samlinger, hvor I. Adriansen og J. Slettebo deltog for museet. Begge deltog også i et seminar om museum og undervisning på Sandbjerg slot, arrangeret af Historielærerforeningen. Afdelingen afholdt endelig d. 15. september en særlig børnedag med demonstration af spinding, brikvævning, sprang-vævning, flinthugning og maling af korn med skubbekværn og med forevisning af oldtidsfilm. Mange var involveret i dette arrangement, der blev en stor succes med næsten 400 børn som tilskuere og deltagere.

Fra museet har assistent, frk. E. M. Juhler deltaget i et arkivkursus i Åbenrå. Vagtmester P. R. Madsen har deltaget i DKM's møder om økologiske udstillinger på Hald og i Lakolk, og museumsprædagog, fru I. Adriansen har deltaget i DKM's kursus i Lakolk og i årsmødet i Holstebro samt i møde i København til planlægning af provinsmuseernes særudstilling i Handelsbankens bygning i Østergade. Fru Adriansen er blevet udpeget til medlem af redaktionen af DKM's medlemsblad »STOF« og har deltaget i redaktionsmøder her. J. Slettebo har deltaget i bestyrelsesmøder i Dansk historisk Fællesforening og i dennes og DKM's årsmøde i Holstebro samt i DKM's kursus på Hald og i møder i ICOM's danske komité samt Kunstmuseumsforeningens week-end kursus i Odense.

I årets løb har fru I. Adriansen publiceret artikler i »Folk og Kultur« (om russiske krigsfanger i Nordslesvig 1914–18), i »Nordslesvigske Museer« II (om museets Havbogade-undersøgelser og om »Handlende i Havbogade«) og i tidsskriftet »Historie og Samtidsorientering« om museumsprædagogiske spørgsmål. J. Slettebo har som hefte nr. 52 i serien »Fra Als og Sundeved« publiceret bogen »Sønderborg slot – restaurering og historie« og har desuden leveret en artikel i »Nordslesvigske Museer« II og anmeldelser i »Fortid og Nutid«.

Den store dansesal og foredragssalen benyttes også i stigende omfang til særarrangementer. Under den norske konges Danmarksbesøg var dronning Margrethe den 13. september vært for kong Olav ved en frokost på slottet. Der var et vagtkompagni fra Sønderborg kaserne opstillet i gården, hvor Slesvigske Fodregiments musikkorps musicerede, og i salen spillede en gruppe fra Sønderjyllands Symfoniorkester for de 40 gæster. Den 20. februar var Sønderjyllands amtsråd vært ved en middag i gobelin-salen for en delegation fra Landdagen i Kiel. Sønderborg Musikforening har afholdt tre meget velbesøgte kammerkoncerter i salen – den ene aften med guitaristen Ingolf Olsen, hvor der var over 200 tilhørere, og i propaganda-

ugen for musik var der arrangeret en vellykket sangaften med deltagelse af 5 forskellige kor. Endelig fandt ligesom sidste år Teknikums afslutning med overrækkelse af eksamensbeviser sted i salen. I foredragssalen har Historisk Samfund for Als og Sundeved og foreningen »Bedre Bymiljø« holdt møder for deres medlemmer og Sct. Georgsgildet og Dansk Campingunion har haft arrangementer samme sted. Desuden har foredragssalen i adskillige tilfælde været benyttet til foredrag for besøgende grupper, især ved gennemgang af slottets historie. Salens værdi for museet er allerede nu helt klart fastslået.

J. S.

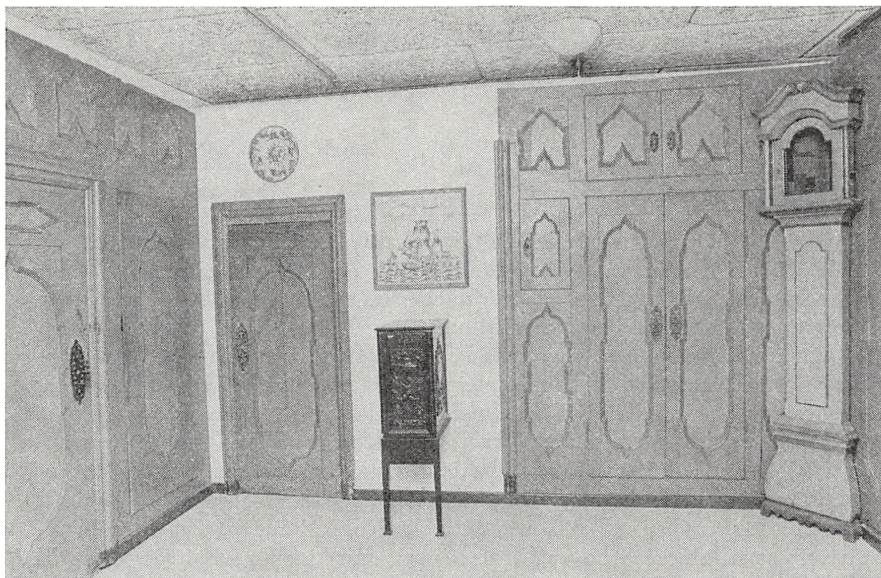
Tønder Museum

Den i forrige beretning omtalte restaurering af porthusbygningen i den form, kgl. bygningsinspektør O. J. Müller gav den 1741, er omsider gennemført. På grund af brand- og sammenstyrtningsfare måtte man i sommerens løb fjerne det i 1836 påsatte tag over fængslerne fra 1812 og den helt forkerte vestgavl på kasematbygningen. I 1923 var der i dette oprindelige brændselsloft indrettet en kustodebolig, og den fine gård, som afgrænsedes af drabantsalsbygningen på den ene og kasematbygningen på den anden side, var muret inde og indrettet som trapperum. Alt dette er nu frilagt, og Tønders næstældste bevarede hus er igen synligt i sin oprindelige skikkelse. En række hidtil gådefulde bygningsdele er frilagt, bl. a. det lille trappehus, der fører fra drabantsalen til den til 1741 ovenover liggende sal. Et i årtier påtænkt restaureringsarbejde er omsider afsluttet, og byen er blevet en historisk bygning rigere.

Samtidig med dette gennemførtes den komplette rundgang i hele museet. Allerede i 1974 var den ene af sydfløjens kældre taget i brug som udstillingsrum for museets samling af ovne og ovnplader, men upraktisk var det imidlertid, at man for at nå ned til dette rum skulle frem og tilbage samme vej. Ved yderligere at inddrage de to resterende kælderrum i denne fløj som udstillingsrum samt den dertil knyttede trappeskakt for kunstmuseets sydtrappe kunne nu den totale rundgang i såvel kulturhistorisk som kunstmuseum etableres, således at man via kunstsalerne i kunstmuseets første etage og den nævnte sydtrappe afslutter museumsbesøget gennem de nyindrettede kælderrum og kommer ud af hovedtrappen, uden på noget tidspunkt at have krydret sit spor. Museet havde oprindeligt henvend 10 blindgader.

Tønder Museums udstillingspotentiel omfatter nu 34 udstillingsrum på 900 m². Hertil kommer kunstmuseets stationære samling i to sale på godt 250 m². Til specialudstillinger råder kunstmuseet derudover over tre rum på henvend 500 m².

I de nyindrettede kælderrum er vist a) kirkelige genstande, b) stue fra Rømhø (flyttet fra rummet over porten), c) stue fra Sæd (nyopstillet panelrum fra ca. 1760), d) ovne.

Panelstue fra gård i Sæd, o. 1760. Opsat i Tønder museum sommeren 1975.

Den nævnte stue fra Sæd, der har været magasineret siden 1943, hvor den erhvervedes fra et siden nedbrudt hus, var udstillet på en erhvervsmesse i Tønderhallen maj 1975 sammen med kniplinger fra museet. November 1974 var i kældrene udstillet broderier og smykker fra Herzegovina og Bosnien.

Museets samlinger er forøgede med kniplinger, glas, fajance og porcelæn. Dertil meget sølv, herunder tre betydelige hovedvandsæg fra Tønder og Højer. Men vægtigst var nok erhvervelsen af et fint lavsbæger fra Tønders slagterlav. Det er udført af kandestøberen Thomas Heinrich Brockmann fra Tønder 1732 og erhvervet med tilskud fra Sparekassen Sønderjylland i Tønder. – Af møbler kan fremhæves et malet skab med vaser og livstræer, dateret 1774, og en særdeles eksklusiv Chr. VIII-sofa, også fra Ballum, gave fra fru arkitekt Mundt i Sønderborg, angiveligt et mesterstykke fra en Tønder-snedker, men nok snarere fransk import.

Af de mange betydelige restaureringsarbejder bør fremhæves opsætningen af en cylindrisk pottemager-ovn fra gården Gottesberg i Kleiseerkoog, måske en Christiansfeld-ovn og af en Jugendstil-fajanceovn fra Tønder.

Museets bibliotek har fået en værdifuld tilvækst fra amtskolekonsulent Nicolai Svendsens bogsamling med mange særdeles sjældne topografiske bøger.

Museet har udgivet en række mindre lokalhistoriske afhandlinger af afd.

overlæge John N. Lorenzen og været ramme for to fjernsynsudsendelser med Ejner Johansson og Anton Kædegaard som producere.

Besøgstallet var i kalenderåret 1974: 31.960.

S. Sch.

Sønderjyllands Kunstmuseum

Som led i amtets beskæftigelsesarbejder stilledes der i december 1974 ca. 500.000 kr. til rådighed til restaurering af Tønders gamle i 1912 opførte elektricitetsværks-bygning, en oprindelig ganske harmonisk bygning, men totalt fordærvet ved bestandige tilbygninger. Under ledelse af amtsarkitekt Johannes Kristiansen påbegyndtes i februar 1975 en omfattende istandsættelse og tilbageføring af denne bygning med det sigte at indrette den som annex for Sønderjyllands Kunstmuseum. Arbejdet forventes færdigt i løbet af efteråret, hvorefter museets fremtidige skiftende udstillinger kan arrangeres i de henvend 350 m² store to sale, i hvilke koncert- og foredragsforanstaltninger også finder sted. Kunstmuseets samlede udstillingsareal kommer herefter op på henvend 800 m², en betragtelig udvidelse, som bl. a. indebærer, at man ikke behøver fjerne museets faste samling ved større udstillingsarrangementer.

Museets udstillingsvirksomhed er stadig betydelig. 1972/73 var den 12, 1973/74:22 og 1974/75:38. Særlig succes havde en mindeudstilling for Agnes Smidt i oktober 1974 og den stort anlagte Trompe l'oeil-præsentation i jan.-marts 1975 (illusionskunst).

Mange trykte plakater og kataloger er udgivet til disse udstillinger. Af større omfang er Poul Gammelbo: Trompe l'oeil gennem 300 år og Sig. Schoubye: Agnes Smidts portrætverden.

Et led i museets arbejde er det i andre sønderjyske områder end Tønders at vise kunst frem. Man har således tilrettelagt mindre udstillinger i Broager, Gråsten, Højer, Nordborg, Vojens og Åbenrå, men det er et spørgsmål om personalekapacitet, når det ikke er blevet til meget mere.

Af museets nyerhvervelser af kunst kan følgende anføres:

1) Skulptur og lign.: *Herman Stilling*: Glemte landskab. Mosaik. (393) *Kirsten Rose*: 2 træ-collager. (432/33) *Sonja Ferlov Mancoba*: Élan vers l'avenir. Bronze. (435) *Freddy Poulsen*: Søndagstur. Jernskulptur. (439) *Nicolaus Wehding*: Mand med pelshue. Granit. (440).

2) Oliemalerier: *Sven Enselmann*: »Klostermærken«. (417) *Flemming Bergsøe*: Victor er død. (418) *Gave*. *Flemming Bergsøe*: Opstilling. (419) *Gave*. *Viggo Kragh Hansen*: Det gule hus. (420) *Henri Rotschild*: Liggende kvinde. (423) *Seppo Mattinen*: Barmands kærlighed. (424) *Loui Michael*: Drengen og fuglen. (425) *Vilhelm Lundstrøm*: Nature morte. (426) *Vilhelm Bjerke Petersen*: Surrealistisk komposition. (427) *Edvard Weie*: Interiør. (428) *W. Zillen*: Bjerglandskab. (429) *W. Zillen*: Studie af en so. (430) *Jens Søndergaard*: Mennesker i en stue. (434) *Olaf Rude*: Spanierinde. (436)

*Vilhelm Lundstrøm: Nature morte 1915? Sønderjyllands Kunstmuseum.
(Tonhalle-foto).*

3) Grafik m. m.: *Ejler Bille*: Ornamentale billeder. 6 farvelit. (392) *Karl Åge Riget*: Abracadabra. (310–13) *Hedvig Malmstrøm*: 12 akvatinter. (405–16) Endv. blade af *Luise Wulff* (404), *Jørgen Brynjolf* (421–22), *Walter Kunau* (431) og *Rasmus Nellemann* (437–38).
Besøgstallet er som det for Tønder Museum.

S. Sch.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster

Ved den årlige nyophængning af Olivia Holm-Møllers arbejder er der i denne sæson ophængt et portræt af afdøde fru Signe Holst Novrup – et portræt i stærke klare farver, som museet har fået foræret af boet efter fru Signe Holst Novrup. Af andre ikke tidligere viste arbejder kan nævnes »Hulelandsby« malt i 30rne, og desuden en del akvareller fra Olivia Holm-Møllers mange rejser samt nogle tegninger.

Udover de arbejder, der er udstillet på museet, er der udlånt 10 billeder til Grenå kommune, 4 til Løgumkloster rådhus og 5 er ophængt i Løgumkloster højskoles lokaler.

Udenfor den egentlige ferisesæson er der planlagt 2 særudstillinger: Johnny Haugaard, København viser i sidste halvdel af august en samling malerier og akvareller, og de 2 Ribe-malere, Erling Leick og Karsten Ramsing udstiller malerier i slutningen af september.

Disse særudstillinger optager kun de små stuer, således at Olivia Holm-Møllers billeder har kunnet ses hele året.

E. K.

»Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler« på J. Michelsens gård i Kolstrup

Styrelsens årsmøde holdtes den 14. november 1974 i Kolstrup, hvor formanden, apoteker N. C. Michelsen, Sønderborg, aflagde beretning om årets forløb.

Heraf fremgik det, at det havde været et roligt arbejdsår med usvækket interesse fra publikums side. Desværre formåede man ikke at få etableret årets udstilling, til gengæld kunne arbejdet med registreringen intensiveres således, at nu 235 genstande er færdigbehandlede, her iblandt alt pottetøjet. Som en interessant detalje blev det oplyst, at jysk ordbog som følge af vort arbejde blev beriget med 2 nye ord: 1) jernsprøge og 2) ruffelbræt.

Regnskabet, der i bankdirektør B. Nielsens fravær blev forelagt og kommenteret af statsaut. revisor O. C. Thaysen, udviste et overskud på ca. 550 kr. Støttekredsen havde bidraget med o. 1300 kr. Beretning og regnskab godkendtes.

Til styrelsen genvalgte landsarkivar P. K. Iversen og bankdirektør B. Nielsen, mens skomagermester T. Ravn nyvalgte som revisor.

I det forløbne år har institutionen ikke modtaget eller erhvervet nye samleobjekter, men fra det aktuelle område kan berettes, at redaktør M. Kamphövener har udarbejdet en udførlig beskrivelse af gårdens historie til Sønderjysk Månedsskrift.

Som emne til en udstilling senere på året er påtænkt: Ølbrygning med den tids redskaber og urter, hvortil oplysninger m. v. gerne modtages.

N. C. M.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 22. maj 1975 holdtes et møde i Skrydstrup. Til indledning afvikledes den årlige generalforsamling med beretning og regnskab.

Til styrelsen genvalgte Kresten Madsen og Anker Eriksen.

Hans P. Jensen, Agerskov, fortalte derefter om et fund i en parykæske.

Den indeholdt dagbøger, regnskabsbøger m. m., tilhørende slægten Riis, der ejede Enggaard i Stenderup ved Toftlund fra 1750–1938. Familiens medlemmer var store handelsmænd og pengeudlånere. Det blev en meget fængslende skildring af tiden, som denne slægt gennemlevede. Da kaffen var drukket, var det uundgåeligt, at Hans P. Jensen igen måtte på talerstolen. Mødet, der også havde til formål at skaffe nye medlemmer til Historisk Samfund, var desværre dårligt besøgt; der var 30 deltagere. Der har i år ikke været noget arkæologisk udgravning af betydning, så det næsten faste årlige besøg ved en udgravning har måttet udelades. Det kan dog nævnes, at der har været holdt 3–4 egnsvandring indendørs for lokale områder med god tilslutning.

Amtskredsens egnsvandring er planlagt til den 10. august i Haderslev.

K. H.

Åbenrå amtskreds

Lørdag den 5. april 1975, talte professor Olaf Olsen på landsarkivet om Sønderjyllands kirker i sammenligning med de kongerigske. I et suverænt og fængslende foredrag, ledsaget af gode lysbilleder, påvirkningen både fra Ribe domkirke og især for Als vedkommende fra Fyn. I forbindelse med dette særdeles velbesøgte møde var der et tillidsmandsmøde under ledelse af skoleinspektør Knud Kristensen, hvor man drøftede fremtidigt arbejde.

Tirsdag den 11. marts havde Varnæs birks borgerforening i forbindelse med Åbenrå amtskreds indkaldt til et møde, hvor lærer Ib Andersen fortalte om varnsinger til søs. Ved det påfølgende kaffebord var der lysbilleder fra Varnæs. Efter det velbesøgte møde blev der propageret for Historisk Samfund, og der var udstillet materiale.

Onsdag den 30. april havde man generalforsamling på Folkehjem. Der blev af formanden aflagt beretning og regnskab, og alle valg var genvalg. Pastor Urban Schrøder holdt foredrag om en af pastor Niensens ungdomserindringer »Lich aue for æ pump«. Heri skildrede foredragsholderen husene og befolkningen på Storetorv omkring 1850. Der var lagt et stort forskningsarbejde i foredraget, og hus for hus med dets indbyggere blev levendegjort på den mest charmerende måde. Den store forsamling kvitterede med et stormende bifald.

Historisk Søndag, som denne gang skal være i Åbenrå amtskreds, finder sted den 3. august.

H. J.

Sønderborg amtskreds

Den 20. nov. 1974 holdtes et hjemstavns møde i Sundeved Forsamlingsgård med et omfattende program. Pastor Nielsen indledte med at redegøre for,

hvad hjemstavnsfølelse egentlig er. Skoleinspektør Chr. Jørgensen talte om sundevedboernes tilhørsforhold gennem tiderne.

Sognefoged Niels Thuesen fortalte om de gamle håndværkere i Ullerup sogn og viste lysbilleder, hvorefter lektor Peter Beck fortalte om hjemstavns minder fra drengsårene på Sundeved.

I samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved holdtes den 4. april 1975 møde på Teaterhotellet i Sønderborg med professor Olaf Olsen, Århus, som foredragsholder over emnet: Middelalderlige sønderjydske kirker, sammenlignet med kongerigske.

Lørdag den 7. juni holdtes møde og generalforsamling på Kegnæs. I kirken fortalte pastor Hans Madsen om kirken, og i færgetroen fortalte fhv. sognerådsformand Jens Bladt om Kegnæs gennem tiderne. De to foredragsholdere supplerede hinanden godt og tegnede tilsammen et interessant billede af udviklingen på Kegnæs.

Ved generalforsamlingen blev Olav Bonfeldt genvalgt, og viceskoleinspektør Åge Rasmussen, Broager, blev nyvalgt.

Alle tre møder var godt besøgte.

O. B.

Tønder amtskreds

Den 5. oktober 1974 holdtes en ekskursion, der startede på Vongshøj, gik videre til Enderupskov aftægt, Ballumbjerg ved Arnum og til Helm Polde under kyndig ledelse af fhv. lærer R. P. Sørensen, Padborg.

Den 7. november viste han lysbilleder og fortalte om landnam i stenalderen på biblioteket i Bredebro, begge dage med ca. 20 deltagere.

Den 9. november samledes godt 20 medlemmer på landsarkivet i Åbenrå, hvor landsarkivar Peter Kr. Iversen orienterede og viste rundt.

Den 23. januar 1975 holdtes et møde på Tønderhus, hvor formanden for flyvehistorisk forening i Sønderborg John Waupell Christensen holdt et lysbilledforedrag om Zeppelinbasen i Tønder, dens bombning og korte levetid. Forhv. gasmester Joh. Røder, Tønder, der ledede gas- og brintanlægget ved basen, gav også oplysninger til de 60 deltagere.

Den 2. april holdtes årsmøde og generalforsamling på Tønderhus, hvor professor Olaf Olsen viste lysbilleder og fortalte om sønderjydske kirker m. m. Der var ca. 70 deltagere.

Ved generalforsamlingen ønskede advokat S. Oksen, Skærbæk, at træde tilbage, og værkfører Bertel Steffensen, Skærbæk, nyvalgtes. Fru Mary Nicolaisen, Østerholm, St. Jyndeved, genvalgtes.

Lørdag den 21. juni holdtes en egnsvandring på Arrild-Agerskovvegnen under kyndig og interessant ledelse af sparekassedirektør H. P. Jensen, Agerskov. Der var ca. 25 deltagere.

De lokale historiske foreninger arbejder godt og nye er oprettet i Løgumkloster og Tinglev. I Bredebro er vi et par mand, der arbejder for »Lokal-Samling«. Der samledes 80 deltagere til et hjemstavns møde om udgravning-

gen på Galgemark, hvor der blev fundet skelettet af en henrettet. Undersøgelsen fortsætter under ledelse af lærer Lars Fredsted Kristensen, Bredebro.

De gamle bevandingsmøller i Ballum enge indviedes pinsedag. Fhv. lærer W. Leick arbejder trofast videre på den store opgave med fotografering af gamle huse og gårde, hvorfor han fortjener stor tak.

S. N.

Sydslesvigs amtskreds

Torsdag den 21. november 1974 blev der holdt efterårsmøde i Slesvig med stipendiat, cand. phil. Carsten Reinhardt Mogensen som taler. Emnet var »Det danske mindretal i naziårene«. Det er den opgave, Mogensen arbejder med på studieafdelingen ved det danske centralbibliotek i Flensborg. Foredraget blev en redegørelse for studierne af ovennævnte emne, og det lover godt med hensyn til de forventninger, med hvilke vi ser hen til den dag, arbejdet ligger færdig i tryk. Der fulgte en livlig debat, og det blev i alle måder en indholdsrig aften.

Onsdag den 14. maj 1975 holdtes der generalforsamling i Borgerforeningens lokaler i Flensborg med overbibliotekar Jørgen Hamre som mødeleder. Års- og kasseberetningerne blev godkendt. Antallet af styrelsesmedlemmerne blev forhøjet fra fem til syv. Dr. Johann Runge fra Flensborg og journalist Alex Herz fra Slesvig blev nyvalgt til styrelsen, medens dr. Ole Harck fra Egernførde ønskede at fratræde. Aftenen sluttede med, at medarbejder ved Flensborg Byarkiv Paul Philipsen fortalte om »Skibsfartens betydning for Flensborg by gennem tiderne«.

Fredag den 6. juni 1975 samledes vi til en sammenkomst på St. Knudsborg i Munketoft i Flensborg. St. Knudsgildets oldermænd, gymnasieoverlærer Ole Olesen, tog imod selskabet uden for skyttehuset denne smukke sommeraften og fortalte om gildets ejendomme. Da vi havde samlet os inde i gildesalen, lød der endnu et velkommen, og så fortalte både oldermænd og kansleren, gymnasielærer Preben Busck-Nielsen, om gildets fortid og nutid. Det blev et af de bedste arrangementer, vor afdeling har gennemført.

Sommerudflugten går til den gamle Ejderkanal den 17. august.

L. H. S.

Årsberetning og regnskab 1974-75

Ved *Peter Kr. Iversen* og *H. Lildholdt*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 11. maj 1975 på Skærbæk Landbohjem. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt ca. 110 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød velkommen, især til vort æresmedlem Morten Kamphövener og redegjorde for årsagen til, at årsmødet blev afholdt i Skærbæk og ikke i Christiansfeld, som meddelt ved sidste årsmøde. Til dirigent valgtes den tidligere formand for Haderslev amtskreds, sognepræst T. Holm, Vojens, som konstaterede, at årsmødet var lovligt indvarslet og gav ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Det har altid været rart ved årsmøderne at kunne meddele om fremskridt inden for foreningens mange og brogede aktiviteter. Når der for tiden er en vis stilstand inden for enkelte sider af virksomheden, så bør dette dog ikke give anledning til den helt store pessimisme, men nok til eftertanke om, hvordan der på ny kan bringes mere liv og skaffes flere positive resultater. En af de ting, der rammer de historiske foreninger hårdest i disse år, er de næsten eksploderende trykkepriser, som vanskeliggør en rimelig budgetlægning for de enkelte publikationer, og som jo også sidste år medførte 50 % forhøjelse af medlemskontingentet – fra 20 til 30 kr. Denne forhøjelse af kontingentet medførte, som det senere vil fremgå af regnskabet, en anelig stigning på kontingentkontoen, men samtidig har vi beklageligvis måttet konstatere, at en del af medlemmerne sagde fra, enten ved direkte udmeldelse eller ved at gå over til restanternes passive tilværelse. Da de sidste rykkerskrivelser til restanterne er udsendt omkring 1. april, terminen for regnskabsårets afslutning, fremgår det ikke af regnskabet, hvor mange medlemmer vi har i øjeblikket, men den sædvanlige opgørelse til efteråret vil nok afsløre et medlemstab på ca. 150, altså en reduktion til et sted mellem 2650 og 2700. Vi har dog i den sidste tid mærket en ny tilgang, og måske tegner billedet sig ikke slet så mørkt til næste år. Vi kan jo da endnu trøste os med, at Historisk Samfund for Sønderjylland stadig er landets

største amthistoriske forening. Men vi må ikke hvile på svundne tiders laurbær. Vor nye energiske sekretær, skoleinspektør Knud Kristensen, har på forskellig måde søgt at aktivere tillidsmandsinstitutionen. Der er bl. a. afholdt møder på amtsbasis, hvor vort nye styrelsesmedlem sparekasse-direktør H. P. Jensen har medvirket, og dette arbejde er så småt begyndt at bære frugt.

Sønderjyske Årbøger, hvis redaktion nu består af rektor Knud Fanø, lektor, dr. phil. Gottlieb Japsen og arkivar Dorrit Andersen, kunne 1974 udsendes i sædvanligt omfang med et indhold, der vel nok spredte sig over et større spektrum end normalt, og som netop derved også skulle kunne henvende sig til et bredere publikum. Selv om redaktionen medde-ler, at den er inddækket med artikelstof til 1975-årbogen, modtager den dog gerne større og mindre – og forhåbentlig gode – manuskripter til de kommende årgange. Ved omtalen af Sønderjyske Årbøger må der dog ud-stødes et lille hjertesuk, idet det på grund af prisernes himmelflugt nok bliver nødvendigt i år at reducere sidetallet noget. En yderligere forhøjelse af medlemskontingentet frister ikke lige i øjeblikket. Der er af nuværende lektor Viggo Petersen i Sønderborg i sin tid udarbejdet et meget omfat-tende register for Sønderjyske Årbøger 1889–1940. For tiden 1941–50 ud-arbejdede H. Lausten-Thomsen en indholdsfortegnelse. Siden har der med års mellemrum været arbejdet med fortsættelsen af Viggo Petersens regi-ster. Men bestræbelserne er hidtil løbet ud i sandet. Redaktionen og sty-relsen er derfor enige om, at der nu udgives en indholdsfortegnelse for tiden efter 1940, og udarbejdelsen af denne er overladt til overbibliotekar Kragh Nielsen, Rødding.

Sønderjysk Månedsskrift er i jubilæumsåret 1974 udkommet med et sidetal på 450 og indeholder ca. 75 større og mindre artikler fra alle sider af landsdelens historie, ligesom der også gennem grænselandsdag-bogen og i artikler behandles dagsaktuelle emner. Af stor værdi for Sønder-jysk Månedsskrift har det været, at den sønderjyske museumsårbog har kunnet bringes som et dobbelthæfte. Indirekte har det også været en styr-kelse at tidsskriftets økonomi, og der skal ved denne lejlighed lyde en varm tak til de sønderjyske museumsmyndigheder, fordi de så storsindet har villet gå ind på denne ordning. Også i år har Sønderjysk Månedsskrift kunnet bringe museumsårbogen som et dobbelthæfte på ikke mindre end 132 sider. Sønderjysk Månedsskrifts abonnenttal har også i år vist en lille stigning, således at det nu er 1522, heri inkluderet de 100 abonnementer, som Sønder-jysk Skoleforening sender til Sydslesvig. Det væld af artikler, som er ud-kommet i Sønderjysk Månedsskrift, er det ikke altid lige let at finde frem til, og der er derfor nu udarbejdet en indholdsfortegnelse over de sidste 30 årgange af overbibliotekar Kragh Nielsen, Rødding. På grund af en noget anspændt likviditet i vinter- og forårs månederne bliver manuskriptet imid-ler tid først nu indleveret til trykkeriet, og sønderjyske lokalhistorikere kan derfor inden alt for længe få et vigtigt hjælpemiddel i hænde. Sønderjysk Månedsskrifts 50 års jubilæum markeredes ved en lille sammenkomst på

Folkehjem, hvor foruden redaktion og styrelse deltog to af Claus Eskildsens døtre og bogtrykker Børge Laursen. Der blev nedlagt signerede kranser på de to første redaktørers Claus Eskildsens og H. Lausten-Thomsens grave. Til jubilæet modtog Sønderjysk Månedsskrift gode gaver fra Grænseforeningen og Th. Laursens Bogtrykkeri.

Med hensyn til Skriftrækken – kan med tilfredshed og lettelse fra redaktionens side konstateres, at Åbenrå Bys Historie's 3. bind langt om længe har kunnet udsendes. Af 1. bind er der nu kun nogle få eksemplarer indbundet i skind tilbage, og om kort tid vil vi derfor beklageligvis ikke kunne levere hele sæt af denne byhistorie. Endnu har foreningen underskud på denne udgivelse, men dette kan forhåbentlig dækkes ved salg af restoplaget.

Peter Becks bog: Ung mand fra Sundeved, en fortsættelse af Dansk dreng i Sundeved, som blev så vel modtaget af medlemmerne, er knap nok færdig fra trykkeri og bogbinder. Vi håber på en lignende salgssucces med denne nye bog, som også indeholder værdifulde bidrag til belysningen af den sundevedske folkekultur.

Manuskriptet til bogen om sønderjyske historikere 1864–1970 er nu ved at være i hus, og dette værk vil være udsendt inden næste årsmøde.

Den meget flittige skolehistoriker, fhv. stadsskoleinspektør L. S. Ravn, har udarbejdet biografier over nordslesvigske skolelærere i 1800-tallet, et stort værk, der bliver en slags pendant til Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten. Da erfaringen jo imidlertid har vist, at der ikke er det helt store publikum for bøger af denne art, er det besluttet at duplikere værket, der nok vil fylde to bind. I den anledning er der anskaffet en speciel el-skrivemaskine, der gør det muligt at holde margin også til højre. Assistent Erland Møller skriver de mange stencils, og der er til udgivelsen modtaget tilskud fra Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.

Vi har endvidere nogle større manuskripter liggende, hvis udgivelse redaktionen enten ikke har taget stilling til eller endnu ikke har kunnet skaffe det økonomiske grundlag for.

Nu, da professor Troels Fink er »gået på aftægt«, håber vi meget, at det vil lykkes inden for det næste par år at få den sydslesvigske billedbog omhandlende tiden efter 1920 klar. Vi har, som det fremgår af regnskabet, en ikke ubetydelig sum stående til denne udgivelse. Og når dette bind er fra hånden, skulle vi gerne i lag med tiden 1864 til 1920, således at vi i alt har et billedværk på fire bind omfattende hele Sønderjyllands historie.

Fra Historiske Samlinger for Sønderjyllands virksomhed kan meddeles, at billedsamlingen er blevet meget forøget derved, at Åbenrå byhistoriske Forenings billedarkiv omfattende ca. 10.000 billeder og det likviderede dagblad Sønderjydens billedarkiv omfattende 3500 stk. er indlemmet i samlingen. Herudover er der endvidere afleveret 925 stk. billeder, bl. a. mange af professor Troels Fink og fru direktør H. Müller-Kristiansen, Sønderborg. Fru Vibeke Gribsvad har fået fru Xenia Schaumburg som medhjælper ved registreringen og ordningen af billederne. Der vil nok gå et stykke tid, inden

de mange billeder er registreret. Fru Gribsvad har endvidere til en filmsforevisningsaften arrangeret en udstilling af gamle Åbenrå-fotografers billeder fra før århundredskiftet. Nu, da fotograferingen af gamle bygninger i Tønder amt stort set er afsluttet, er mulighederne for lignende fotografering i andre egne af landsdelen ved at blive undersøgt. En student har registreret og afspillet en betydelig del af samlingen af lydband, der i det forløbne år i øvrigt kun har haft en beskedent tilvækst. Registreringen af bandsamlingen vil blive fortsat.

Egnsvandringen den 7. september gik til Koldinghus og ad smukke veje til herregården Rosenvold, Jelling og Vejle ådal. Deltagerantallet var oprindelig fastsat til 135, men tilslutningen blev så overvældende, at der måtte indsættes ekstra busser for at skaffe plads til over 200 deltagere. Næstformanden Chr. Stenz bistod med tilrettelæggelsen, og ledere i øvrigt var fru Inger Bjørn Svensson og sekretæren. Som foredragsholder medvirkede inspektør ved Nationalmuseet Thorkild Ramskou, og lensgrevinde L. Rantzau, Rosenvold, viste stor hjælpsomhed og gæstfrihed.

Den planlagte foredragsturné med professor, dr. phil. Olaf Olsen, Århus, kunne først gennemføres efter den 1. april, og omtalen heraf hører derfor hjemme i næste årsberetning.

Fra Amtskredsens virke kan videre nævnes, at den såkaldte historiske søndag i 1974 var arrangeret af den sydslesvigske amtskreds i Sydtønder amt, hvor en række historisk interessante steder og institutioner blev beset under kyndig vejledning. Trods øsende regnvejr deltog ca. 200 i arrangementet. I amtskredsene har der i øvrigt været afholdt 8 møder og 7 udflugter eller aftenvandring med et samlet deltagertal på ca. 990, hvilket er lidt mindre end sidste år, men også her spiller 1. april som skel-dato en rolle, idet amtskredsens generalforsamlinger afholdes snart før, snart efter denne dato, og hertil kommer, som nævnt, professor Olaf Olsens foredragsturné, som ved tre møder efter 1. april samlede mange deltagere. Alt i alt kan vi være særdeles godt tilfreds med tilslutningen til arrangementerne ude omkring i amtskredsene, og jeg vil gerne takke amtsudvalgene, især formænd og sekretærer for veludført arbejde.

Og denne min tak vil jeg udvide til også at omfatte kolleger og medarbejdere inden for styrelse og forretningsudvalg og redaktioner. Der har været et godt og gnidningsløst samarbejde. Mange tillidsmænd har ofret megen tid på at varetage vore interesser og skabe tilslutning til vore arrangementer, og til vore lønnede og ulønnede medarbejdere i kontorer og arbejdsrum på landsarkivet skal der ligeledes lyde en tak ved en lejlighed som denne, da status gøres op. Sluttelig vil jeg som sædvanlig gerne takke for den økonomiske hjælp, foreningen har modtaget i det forløbne år. Vi takker stat og amtskommune for støtte til foreningens arbejde i almindelighed, Åbenrå byråd for støtte til udgivelsen af Åbenrå Bys Historie, Dansk Kultursamfund for tilskud til udgivelse af Sønderjysk Månedsskrift og Peter Becks erindringer samt Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse for et godt beløb til udgivelse af L. S. Ravns lærerbiografier. Vi har mod-

taget støtte fra mange sider, en støtte, som vi er meget taknemmelige for, men som vi heller slet ikke kan undvære, såfremt arbejdet skal videreføres i samme omfang som hidtil.

Der lød måske nok indledningsvis i denne beretning lidt pessimistiske toner. Vi har dog før i en økonomisk trang tid været i tilbagegang; men der er for mig ingen tvivl om, at den historiske interesse i denne landsdel er så stor og levende, at der også for denne forening snart igen kan berettes om fremgang. Et vidnesbyrd om denne historiske interesse er de mange lokale foreninger og samlinger, som er dukket frem i de senere år. Det er en udvikling, som vi fra Historisk Samfunds side hilser med stor tilfredshed, og som er med til at bestyrke forvisningen om, at vor forenings stagnation kun er af midlertidig art.

Efter formandens beretning aflagde kassereren, bankdirektør H. Lildholdt det reviderede regnskab (jvf. omstående), og såvel formandens beretning som regnskabet godkendtes af årsmødet. I forbindelse med regnskabsaflæggelsen redegjorde formanden for anvendelsen af de båndlagte beløb, som tilsammen udgjorde kassebeholdningen.

På valg var Chr. Stenz, Dorrit Andersen, Hans-Iver Toft og G. Japsen, som alle genvalgtes. I stedet for Sig. Schoubye, som var udtrådt af styrelsen, nyvalgtes skoleinspektør S. N. Christensen, Ravsted.

Under eventuelt meddelte formanden, at næste årsmøde ville blive afholdt søndag den 9. maj 1976 i Christiansfeld. Desuden redegjorde formanden for planerne for egnsvandringen, som vil finde sted den 6. september 1975 og kommer til at gå til Sild.

Da ingen flere ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet.

Efter kaffebordet holdt universitetslektor, dr. phil. G. Japsen et meget interessant og oplysende foredrag om pastor Jacobsen, Skærbæk, og hans mange foretagender.

Regnskab for året 1. april 1974 til 31. marts 1975

Indtægter:

Beholdning pr. 1.4.74	236.962,10
Medlemsbidrag	76.101,50
Salg af skrifter	72.715,53
Sønderjysk Månedsskrift:	
abonnements, annoncer	56.528,24
tilskud	26.714,40
Andre tilskud	67.002,99
Renter	24.585,47
Moms	1.687,44
Egnsvandring	1.175,80
	<hr/>
	Kr. 563.473,47

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	75.999,44
Skrifter	89.905,05
Sønderjysk Månedsskrift .	79.583,61
Kontorhold	6.790,37
Lønninger	38.765,40
Møder o. l.	4.915,62
Repræsentation	6.962,80
Amtskredsene	4.350,00
Kontingent SLF	2.826,00
Forsikringer o. l.	1.882,20
Porto o. l.	2.499,62
Diverse	3.644,87
Beholdning pr. 31.3.75 ..	245.348,49
	<hr/>
	Kr. 563.473,47

Status pr. 1. april 1975

Aktiver:

Beholdning	245.348,49
Udestående for salg	8.044,00
	<hr/>
	Kr. 253.392,49

Passiver:

Ingrid-Fondet f. Sdj.	35.649,67
Henlagt til:	
L. S. Ravn: lærere	5.000,00
Sønderjylland. Historisk	
Billedbog 2 og 4	128.722,50
Sønderjyske historikere .	27.223,60
Lektor Beck 2	14.000,00
Egnsvandringfond	5.669,49
Skyldig moms	1.687,44
Overførsel til næste år ..	35.439,79
	<hr/>
	Kr. 253.392,49

Åbenrå, den 15. april 1975.

H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro- og bankkonti.

Åbenrå, den 3. maj 1975.

Sv. Lyck

C. O. Henningsen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1974 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 15. august 1975 udgør medlemstallet 2602, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	171	Åbenrå by	250
Haderslev amt	307	Åbenrå amt	276
Sønderborg by	84	Sydslesvig	175
Sønderborg amt	169	Øvrige Danmark	486
Tønder by	129	Udlandet	35
Tønder amt	246		

Afgang ved død

Adolphsen, L. Barsøe, seminarielektor, Tønder	Friis, Jørgen, sognefoged, Fjelstrup
Andreasen, A. R., købmand, Kerteminde	Hansen, Gustav, Kerteminde
Andreasen, E., apoteker, Børkop	Hansen, Johs. J., købmand, Ellehus
Andresen, A., dyrlæge, Åbenrå	Hansen, Margrethe, kontorist, Åbenrå
Andresen, Jørn, inspektør, Rinkenæs	Henrichsen, I. M. H., lektor, Tønder
Bertelsen, Jørgen, toldinspektør, Frederikshavn	Iversen, Hans, gårdejer, Dalager
Bojsen, Thomas, købmand, Branderup	Jacobsen, J. F., britisk konsul, Åbenrå
Carstensen, Karen M., lektor, Kolding	Jessen, Heinrich, gårdejer, Nybøl
Christensen, C. M., lektor, Sønderborg	Johannsen, Hans, aftægtsmand, Frøslevmark
Christensen, Frederik, fhv. skole- konsulent, Åbenrå	Jørgensen, K. A., amtsvejinspektør, Haderslev
Clausen, Claus, Havnbjerg	Kjems, Niels, vandrelærer, Harreslev
Detlefsen, H., pastor, Sommersted	Knudsen, O., købmand, Padborg
Demuth, Mette, fru, Åbenrå	Korse, August, forretningsfører, Broager
Eskildsen, Hans, overlærer, Sæd	Kuhr, Karl, bogtrykker, Gråsten
Frank, Peter, gårdejer, Åbenrå	Lund, Jørgen, købmand, Genner
Maegaard, Inger, børnehaveleder, Åbenrå	Madsen, Maria, forstander, København
Meilbye, Carl, København	Nicolaisen, J., sognepræst, Kgs. Tisted
Nielsen, Laurits, gårdejer, Buskmose	Nørr, Jens, landmand, Købingsmark
	Olsen, Jens, skræddermester, Åbenrå

Outzen, S., Bredebro
 Petersen, A., overassistent, Tønder
 Petersen, K. Fraugde, stationsmester,
 Kølvrå
 Paulsen, Paul P., Herlev

Rode, C. C., guldsmed, Åbenrå
 Skodborg, Christian, arkitekt, Tønder
 Styrk, Anders, gårdejer, Borg Mark
 Svendsen, Kr., pastor emer., Rødding
 Vejen, Marianne, overlærer, Esbjerg

Tilgangsliste

Agertoft, Poul G., Brabrand
 Agertoft, Svend, gårdejer, Varnæs
 Amstrup, R., fuldmægtig, cand. scient.
 pol., Skærbæk
 Andersen, Johs. Just, førstelærer,
 Fjelstrup
 Andersen, Kirsten Rahbek, Tønder
 Andersen, P. A. V., togfører, Padborg
 Autzen, B., Magstrup
 Bade, Gertrud, journalist, Harreslev
 Baumgarten, Edith, lærer, Flensborg
 Beuke, Hans-Peter, Odense
 Bladt, H. P., radiotekniker, Bovrup
 Bojesen, Elisabeth, fru, Åbenrå
 Bossen, Jane, bibliotekar, cand. mag.,
 Flensborg
 Boysen, Alfred, sekretær, Risum
 Brinkmann, Peter, lærer, Slesvig
 Brodersen, Sven, stud. mag., Brabrand
 Buch-Larsen, M., ingeniør, Sønderborg
 Callesen, Anna Jaquet, overlærer,
 Hvidovre
 Callesen, Ingward, arkitekt, Åbenrå
 Carlsen, F. G., skolebibliotekar,
 Skrydstrup
 Christensen, Chr. Ernst, gårdejer,
 Asserballe
 Christensen, Erik Peter, overtoldass.,
 Kastrup
 Christensens boghandel A/S, Georg,
 Næstved
 Christensen, Helge Slot, stud. mag.,
 Århus
 Christoph, M., fru, Åbenrå
 Clausen, Jes Chr., Varnæs
 Clausen, Mads, Holm
 Clausen, Ruth, fru, Veerst
 Clausen, Stinne, Sdr. Hygum
 Damkjær, Ruth, fru, Fjelstrup
 Danmarks Biblioteksskole, København
 Duus, Harald, ingeniør, Nordborg
 Elklit, Jørgen, lektor, Viby J.

Emborg, Elisabeth, fysioterapeut,
 Rinkenæs
 Engraf, Lars Zeuthen, lærer,
 Mjøl's Mark
 Fredningsplanudvalget, Åbenrå
 Friedrichsen, Adolf, Rørkær
 From, Johan, øjenlæge, Kolding
 Gabs, A., Tønder
 Gammelgaard, Henning, Rosendal/
 Husum
 Gerckens, Peter, lærer, Husum
 Gether, Knud, major, Holckenhavn
 Grauslund, Gudrun, sekretær,
 Brabrand
 Gregersen, Kr., politiassessor, Tønder
 Hansen jun., C., kornhandler, Åbenrå
 Hansen, Meta Kragh, Nybøl
 Have, J. P. Junggren, havearkitekt,
 Spramshuse
 Hede, Ebba, fru, Højbjerg
 Helming, Frieda, fhv. konsulent,
 Flensborg
 Helms, Christian, kontrolassistent,
 Bovlund
 Hemmingsen, Mogens, forstander,
 Danebod Højskole
 Herz, Alex, redaktør, Slesvig
 Hjalting, Peter, politiassistent, Åbenrå
 Holm, Peter, lærer, Bolderslev
 Hviid, Povl, reg. revisor, Åbenrå
 Høje-Tåstrup kommunes biblioteker,
 Tåstrup
 Institut for naveforskning,
 København
 Iversen, Thomas, møbelhandler,
 Åbenrå
 Jacobsen, Ellen Rossen, frk., Årslev
 Jakobsen, Lone Anker, adjunkt,
 Flensborg
 Jensen, Erik, lærer, Riddorf
 Jensen, Flemming Vendelboe, lærer,
 Snurom

- Jensen, Hans, gårdejer, Årslev
 Jensen, O. Lund, automobilforhandler,
 Gram
 Jepsen, Hans, gårdejer, Rørkær
 Jessen, Bent Holsteen, gårdejer,
 Brunde
 Jessen, Caroline Voldborg, fru,
 Røllum
 Jessen, Fr., pastor emer., Kruså
 Jessen, Rita, fru, Kirke-Hørup
 Johansen, Svend, gårdejer,
 Bovrup Mark
 Jørgensen, H. C., lærer, Holbøl
 Jørgensen, Karen Margrethe,
 familievejleder, Hundslev
 Kock, Bjarne Chr., bankdirektør,
 Tønder
 Kristensen, Knud, skoleinspektør,
 Stubbæk
 Kruse-Blinkenberg, Torben,
 retsassessor, Åbenrå
 Kühl, Kæthe, lærerstuderende,
 Tønder
 Kaatmann, Christian B., stud. mag.,
 København
 Larsen, Gerd, Åbenrå
 Larsen, Jørgen, stud. mag.,
 Blommenslyst
 Lorenzen, Rikke, fodplejerske,
 Haderslev
 Lund, Johs. J., dyrlæge, Spjald
 Madsen, Buus, Mundelstrup
 Madsen, Mathias, repræsentant,
 Sønderborg
 Mathiesen, Else, fru, Tønder
 Mattesen, Marie, fru, Tønder
 Matthiesen, Karl, Tråsbøl
 Mogensen, Carsten Reinhardt,
 cand. phil., Flensborg
 Mørup, Hans, købmand, Haderslev
 Mørup, Nils Albert, sekretariatschef,
 Løjt Kirkeby
 Mørup, Svend, H. A., København
 Nielsen, Anne Marie Hedemann, fru,
 Naltang
 Nielsen, Erika, beregner, Farum
 Nielsen, Jens Verner, lærer,
 Høruphav
 Olsen, Niels, Tønder
 Ottesen, O., Tinningsted
 Overmark, R., Støvning
 Pedersen, Bo Boisen, lærer, Åbenrå
 Pedersen, N. M., reg. revisor,
 København
 Petersen, Andreas, gårdejer, Travsted
 Petersen, Chr., værkfører, Åbenrå
 Petersen, Gunda, frk., Gram
 Petersen, Karl Chr., arkitekt, Åbenrå
 Petersen, Louise, frk., Gram
 Petersen, Peter Madsen, arkitekt,
 Genner
 Pinholt, Erik, lærer, Haderslev
 Posselt, Christine, sygeplejerske,
 Tønder
 Rasmussen, Dagny, fru, Rødekro
 Rasmussen, Esther Winther, fru,
 Tønder
 Rasmussen, Jens, lærer, Løjt Kirkeby
 Rasmussen, Peter, uddeler, Nybøl
 Rasmussen, Rasmus, gårdejer, Bovrup
 Rasmussen, Svend, assistent, Virum
 Reitzels boghandel A/S, C. A.,
 København
 Rosenow, Erhard, Åbenrå
 Rudolph, Willy, København
 Schmidt, Jens Chr., salgschef, Åbenrå
 Schmidt, Søren Hansen, købmand,
 Randerup
 Schoemmel, Roy, lærer, Egersund
 Schwarze, Helmut, lærer, Flensborg
 Seirberg, Flemming, Bellinge
 Skonberg, John, Tåstrup
 Smits, Gerardus, lærerstuderende,
 Haderslev
 Steenholdt, Erik, direktør, Tønder
 Sørensen, Dagmar Marie, Haderslev
 Thomsen, Anne-Marie, lektor,
 Flensborg
 Thomsen, K., ingeniør, Bagsværd
 Thorsmark, Valdemar, urmager,
 Åbenrå
 Tingsgård, Niels, lektor, Brønshøj
 Top, Inger, lærer, Toftlund
 Tralau, Hans, docent, fil. dr.,
 Djursholm, Sverige
 Vosgerau, Helge, forstander, Åbenrå
 Wolfsberg, Meta, Tønder
 Ægidius, Karl Emil, København F
 Ålborg Universitetsbibliotek, Ålborg